LUND UNIVERSITY

Utmanad av ondskan

den svenska lärararkåren och nazismen 1933-1945

Höjeberg, Per

2011

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

Link to publication

Citation for published version (APA):
Höjeberg, P. (2011). *Utmanad av ondskan: den svenska lärararkåren och nazismen 1933-1945*. [Licentiatavhandling, Historia]. Forskarskolan i historia och historiedidaktik, Lunds universitet.

Total number of authors:
1

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Utmanad av ondskan

Den svenska lärarkåren och nazismen 1933-1945

Per Höjeberg

Utmanad av ondskan

Den svenska lärarkåren och nazismen 1933-1945

Per Höjeberg

Forskarskolan i historia och historiedidaktik
Lunds universitet
Malmö högskola

Serie nummer: 6
Copyright © Per Höjeberg
ISBN 978-91-978899-5-7
Print at *MEDIA-TRYCK* 2011, Lund

Innehållsförteckning

Förord 7

1 Inledning 9
Frågeställning, disposition och källmaterial 10
Teoretiska utgångspunkter 14
Forskningsläget 20

2 Den svenska lärarkårens självbild 29
Lärarkårens identifikationsprocess 29
Folkskollärarnas självbild 30
Forskning kring folkskollärarkåren 36
Forskning kring läroverkslärarkåren 39
Bildningsideal, nyhumanism och medborgarfostran 42
Fredsfrågan som en del av lärarkårens kollektiva identitet 45
Sammanfattning av lärarkårens kollektiva identitet 48

3 Lärarkårens möte med nazismen 1933-1938 53
Källmaterial, urval, klassificering och tolkning 53
Mötet mellan lärarkåren och den nazistiska utmaningen på våren 1933 56
Folkskollärarpressens bevakning våren 1933 58
TfSL och Läroverkslärarnas riksförbund 1933 65
Utvecklingen och förändringar under 1936 66
Svensk lärartidnings rapportering från Tyskland 1936 68
Lärarinneförbundets rapportering 1936 73
Läroverkslärarnas riksförbund och TfSL 1936 76
Sammanfattning av argumentationen 1936 81
Utvecklingen under 1938 82
Fredssaken och nazismen 1938 86
Reaktioner på den fortsatta nazistiska och fascistiska likriktningen av skolan 1938 88
Sammanfattning av argumentationen 1938 89

4 Lärarkårens möte med nazismen 1939-1945..... 91
Krigsutbrottet 1939 91
Krigsutbrottet och TfSL 92
Folkskollärarpressen och krigsutbrottet 94
Fredsfostran och luftskyddsövningar 96
Sammanfattning av argumentationen 1939 97
Fjärde krigsåret 1942 102
Lärarinneförbundets rapportering 1942 108
Folkskollärarnas tidning rapportering 1942 111
Sammanfattning av argumentationen bland folkskollärarförbunden 1942 116
Argumentationen i TfSL 1942 118
Sammanfattning av argumentationen 1942 120
Fredsåret 1945 121
Pedagogiskt perspektiv på nazismen och krigets orsaker 123
Fredsartiklar skrivna 1945 125
Sammanfattning av argumentationen 1945 127

5 Den protonazistiska minoriteten inom lärarkåren..... 129
Definition av begreppen nazism och fascism 129
De protonazistiska läroverkslärarna 136
Personhistorisk analys 141
Gustaf Jacobson 142
Elmo Lindholm 155
Harry Bergquist 158
Sammanfattning 161

6 Sammanfattande diskussion 163
Förkortningar 171
Förteckning över figurer och tabeller 172

Referenser 173

Förord

När jag som gymnasielärare tagit upp andra världskriget i min undervisning har frågan om svenskarnas förhållande till nazismen nästan alltid aktualiserats. Flera gånger har jag kommit på mig med att slentrianmässigt påstå att stora grupper i det svenska samhället var influerade av nazismen, bland annat lärarkåren. Vid varje sådant tillfälle har jag efteråt funderat över vilken grund jag har för att göra dessa påståenden. Så växte tanken fram att någon gång pröva hållbarheten i dessa antaganden. En person som uppmuntrade mig att gå vidare och göra något konkret av dessa funderingar var Harald Runblom. Utan hans stöd hade jag aldrig vågat ta steget att ge mig in i detta forskningsprojekt. Stort tack för detta stöd. Så sökte jag till denna forskarskola i historia och historiedidaktik, uppmuntrad av min rektor på Norra Real, Per Engback, vilken jag också sänder en tacksamhetens tanke.

Två och ett halvt år av forskning har nu gått till ända och min licentiatuppsats är färdigskriven. Det har varit ett stort privilegium att få tillbringa dessa inspirerande år tillsammans med de 23 kollegerna i forskarskolan. Ett stort tack för ert stöd, er inspiration och uppmuntran. Ett tack även till Historiska institutionens övriga medarbetare. Tack för det varma mottagande jag fick för två år sedan. Tack för allt, från praktisk hjälp med datorer och kopiatorer som krånglat, till alla uppmuntrande ord när ni passerat mitt arbetsrum. Särskilt vill jag nämna Kim Salomon. Tack för dina vänliga och kärnfulla små tillrop och smådiskussioner i korridoren. Likaså ett tack till Lars Edgren och Lars Berggren och era små underfundiga kommentarer samt Per Eliasson, vars optimism, humor och livsglädje ofta smittat av sig på mig och gjort det lättare att gå vidare när arbetslust saknats.

Mina handledare Klas-Göran Karlsson och Johan Östling har inte bara betytt mycket för framväxten av denna uppsats, utan även för min intellektuella utveckling och vetenskapliga skolning. Tack för hjälpen att utveckla dessa sidor.

Jag vill även rikta ett tack till personalen på TAM-arkiv och dess chef Lars-Erik Hansen, för den omtanke ni visat mig. Särskilt vill jag tacka arkivarie Björn Holmberg. Utan din hjälp Björn hade jag inte kommit åt de rätta arkivhandlingarna. Särskilt glad och imponerad blev jag när du spontant kom in med stora luntor och frågade: kan detta vara något?

Jag vill även rikta ett tack till min mor Ulla Höjeberg för din stora hjälp med korrekturläsningen.

Till sist vill jag lyfta fram en person som jag även vill tillägna denna studie, min faster, folkskollärarinnan Anna Jonsson 1905-1979. En person som betydde mycket för mig under min uppväxt och som jag ofta haft i tankarna när jag skrivit denna uppsats. För mig förkroppsligar faster Anna de många anonyma lärarinnor jag stött på i mitt källmaterial, hjältinnor som i det tysta verkade för ett mer humant och demokratiskt samhälle.

Lund och Stockholm den 9 maj 2011

Per Höjeberg

1. Inledning

> Gentemot denna de totalitära staternas pockande och påträngande skola med sitt tvång, sin likriktning och sin massuggestion står demokratins skola med sina gamla men dock alltid nya ideal om frihet och individuell personlighetsutveckling. Här möter oss de absolut oförenliga motsatserna. Och man kan därför i nuvarande världsläge svårligen undgå att fråga sig: Kan demokratins skola i längden stå till svars med att endast intaga en neutral hållning i denna de motsatta ideologiernas jättekamp? Bör inte i en sådan brytningstid även demokratins skola medvetet söka påverka de unga och hos dem inpränta sina idéer och ideal? I en vrång värld måste det framstå som särskilt angeläget för demokratins skola att i tid sörja för sitt hus.[1]

Dessa retoriska frågor ställdes av Sveriges allmänna folkskollärarförening (SAF) i en ledare i *Svensk lärartidning* (*SL*) den 10 januari 1942. Detta ställningstagande blottlade en betydelsefull ideologisk och pedagogisk frågeställning; hur en demokratisk skolas skall fostra och undervisa sina elever och hur den skyddar sig mot odemokratiska idéer och auktoritära hot. Ligger det i en demokratisk skolas natur att vara ideologiskt neutral, eller är det förpliktelsen att *inte* vara neutral som gör den demokratisk? Det framgår av den bakomliggande argumentationen att frågeställningen inte var ny. Författaren utgick från att läsarna hade en förförståelse av denna problematik.

Dessa frågor fanns också på dagordningen redan vid mitten av 1800-talet, då de två stora svenska lärarkollektiven, folkskollärare och läroverkslärare, började ta form. Diskussionen om skolans uppfostrings- och bildningsideal var inte ny i januari 1942 och diskussionen är i högsta grad levande även i dagens skola. Detta skrevs då det nazistiska väldet stod på sin höjdpunkt. Stora delar av Europa var under Nazitysklands kontroll. Vad det auktoritära hotet utgjordes av var en outtalad premiss i argumentationen, men det torde ha stått klart för läsarna att det främst var nazismen som avsågs. Den nazistiska utmaningen påverkade den svenska skolan och den svenska lärarkårens tänkande och handlande på ett genomgripande sätt. Den

[1] *SL* 1942:2 Organ för Sveriges allmänna folkskollärarförening (SAF).

tvingade fram en självreflexion och påverkade läraridentiteten och den ideologiska positioneringen inom kåren. Lärarkåren tvingades ringa in vad som var grunden för den egna identiteten, när den konfronterades med den nazistiska utmaningen. Detta skedde tidigt. Redan några månader efter det nazistiska maktövertagandet konstaterade Sverges Folkskollärarförbund (SFF) i en ledare i *Folkskollärarnas tidning* (*FT*):

> Den stora skillnaden mellan svensk och tysk mentalitet återspeglas i de citerade orden: vi följer er blint, vart ni leder oss! Svenskarna följer inte blint varken ledningen de själva valt eller den som vill göra sig till deras talesman.[2]

Nazismen blev en katalysator som vitaliserade debatten inom den svenska lärarkåren och skärpte den ideologiska argumentationen. Det är denna konfrontation mellan den svenska lärarkårens ideal och den nazistiska utmaningen som är utgångspunkt och fokus för denna undersökning.

Det inledande citatet är från 1942. Hundra år tidigare fick Sverige en lagreglerad obligatorisk folkskola och därmed en lärarkår med ansvar för denna obligatoriska medborgarutbildning. När detta hundraårsjubileum uppmärksammades den 1 juli 1942 var det folkskollärarkårens demokratiska fostransideal som kom att stå i centrum för hyllningarna.[3] *Dagens Nyheter (DN)* skrev i en ledare på jubileumsdagen: ”Den svenska folkskolan är ett barn av 1800-talets liberalism, och den betjänar 1900-talets demokrati: där är förbundet oupplösligt, hela skolans organisation och hela dess lärarkår är utbildad och inriktad efter den samhällstjänsten.”[4] Detta samband mellan folkskollärarkåren och den demokratiska utvecklingen är central för min analys. Min huvudfråga rör en ideologisk konfrontation, som nådde sin kulmen på våren 1942. Förhöll sig lärarkåren avvisande eller accepterande inför nazistiska utmaningen och vilka argument användes i detta ideologiska möte?

---

[2] *FT* den 21 juli 1933.

[3] *SL* 1942:27, s. 834-836.

[4] *DN* den 1 juli 1942, citerat i *SL* 1942:27, s. 833.

Frågeställning, disposition och källmaterial

Frågeställningarna kommer att röra sig inom två forskningsfält. Det ena berör den nazistiska utmaningen. Denna utmaning hade många komponenter. I min undersökning står den ideologiska utmaningen i centrum. Det andra forskningsfältet är utbildningshistoriskt och berör lärarkårens uppdrag och fostrande ansvar. Undersökningsobjektet är ett yrkeskollektiv och dess kollektiva tänkande. Det är med andra ord ett aktörsperspektiv i undersökningen, men mina frågor leder till en idé- och ideologianalys. Jag måste identifiera de relevanta aktörerna och ringa in kärnan i deras ideologiska reflektion. Det blir i första hand de stora lärarorganisationerna och deras styrelser som kommer att analyseras. En grundläggande fråga är varför dessa aktörer inom lärarkåren agerade som de gjorde. Vilka generella mönster kan iakttagas och vilka slutsatser kan dras av dessa. Hur utnyttjade lärarna det handlingsutrymme som förelåg? I figur 1 sammanfattas detta ideologiska möte och de analyskategorier som kommer att användas.

Figur 1. Mötet mellan två forskningsfält, den nazistiska utmaningen och lärarkårens kollektiva identitet.

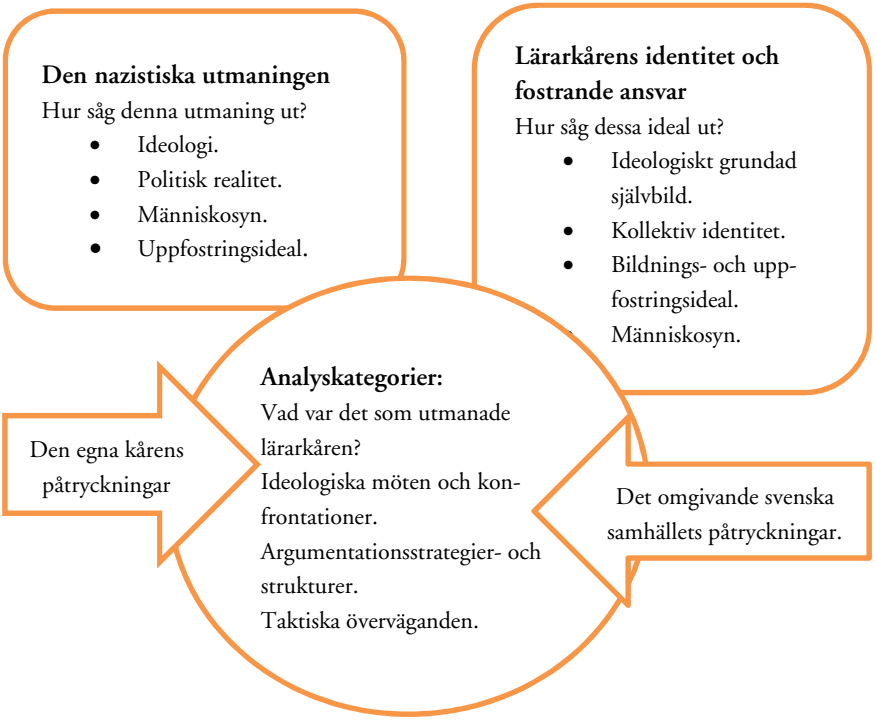

Efter det andra världskriget utvecklades föreställningar om lärarkåren och nazismen. Dessa var sällan vetenskapligt underbyggda, starkt moraliserande och bestod till övervägande del av anklagelser om utbredda nazistsympatier i lärarleden. Filmen ”Hets” kom att få ett stort inflytande på denna mytbildning. Latinläraren ”Caligula”, med en mustasch som förde tankarna till Himmler, kom att i den allmänna opinionen etsa fast bilden av den nazistiske läraren.[5] Min undersökning kommer att pröva dessa föreställningar. Fanns det i den svenska lärarkåren en större acceptans för nazismen än i det omgivande samhället?[6]

Undersökningen behandlar identiteter, ideologiska möten och utmaningar. En identitet skapas och förändras ofta i möten med det annorlunda, när de invanda tankarna ifrågasätts. Det är ett sådant identitetsskapande mötet jag skall undersöka. Martin Alm påpekar: ”genom att relatera sig själv till den ’Andre’ väcker man också frågan om vem man själv är”. Det är kommentarerna om det främmande och annorlunda som avslöjar något om den egna identiteten.[7]

Sammanfattningsvis kommer undersökningen i huvudsak att utgå från följande frågeställningar:

- Vilken roll spelade den egna kollektiva läraridentiteten i mötet med nazismen? Hur påverkades denna identitet av detta möte?
- Hur påverkades lärarorganisationerna av mötet? Vilka spänningar uppstod, inåt inom lärarkollektivet och utåt mot det omgivande samhället? Vilket handlingsutrymme fanns och hur utnyttjades det?
- Vilka argumentationsstrategier utvecklades och användes? Vilka taktiska överväganden gjordes?
- Hur såg proportionerna ut mellan majoriteten som avvisade nazismen och minoriteten som försvarade den och hur skiljde sig dessa båda gruppers argumentationsstrategier? Finns fog att påstå, att den svenske läraren var nazist?

---

[5] Filmen regisserades 1944 av Alf Sjöberg, manus skrevs av Ingmar Bergman. Johan Östling 2008, s. 173, Ulf Zander 2001, s. 328.

[6] Detta är främst i den allmänna debatten denna mytbildning har ägt rum, men även i forskarvärlden, när den svepande anklagat den svenska ”överklassen” för att ha hyst nazistiska sympatier. Karl N Alvar Nilsson 1996, Maria-Pia Boëthius, 2001.

[7] Martin Alm, Malmö 2002, s. 15.

Den främsta analyskategorin är argumentationsstrategier och analysredskapet blir därmed en argumentationsanalys. Det är både argumentens sakliga innehåll, det sätt de framfördes på och strategierna bakom framförandet som utgör grunden för min undersökning. I kapitel 2 kommer jag att redogöra för hur och varför det inom folkskollärarkåren under dessa hundra år utvecklades en så stark demokratisk identitet, att den ledande svenska dagstidningen vid folkskolejubileet 1942, på ett så tvärsäkert sätt kunde måla upp denna bild av en demokratisk folkskollärarkår.[8] Läroverkslärarkåren var visserligen mycket äldre och mindre än folkskolans lärarkår, men omformningen av denna skolform under 1800-talets senare hälft skapade i praktiken en ny lärarkår även på läroverken. Även denna kår utvecklade en kollektiv identitet som jag skall kartlägga och jämföra med folkskollärarkårens. Med dessa utgångspunkter kommer jag i kapitel 3 och 4 att undersöka det möte som ägde rum mellan lärarkårernas kollektiva identitet och den nazistiska ideologin. Analysen kommer att ske i tre steg. Först kommer jag att identifiera argumenten. Steg nummer två blir att visa på hur vissa argument återkommer, men även hur argumentationen förändras i takt med händelserna i omvärlden och svängningarna i den allmänna opinionen och den interna opinionen. Steg nummer tre blir att göra en idéanalys av de inringade argumenten.

Det blir en textbaserad analys av den argumentation jag funnit i lärarpressen, i protokollen från lärarorganisationernas interna diskussioner på styrelsemöten och kongresser, samt i korrespondensen med medlemmar och externa krafter, såväl som enskilda lärares skriverier i ideologiska frågor. Utomstående kommentarer ingår vidare i mitt empiriska material. Pressens bevakning av lärarkåren, inte minst de antinazistiska tidningarnas skriverier har tagits med som underlag för undersökningen. På så sätt kan det undersökas hur dessa utomstående reaktioner påverkade lärarkårens argumenterande.

Kapitlen 3 och 4 berör majoritetsuppfattningen inom lärarkåren, främst företrädd av styrelserna för de stora lärarorganisationerna. I den mån det går att se en skillnad mellan läroverks- och folkskollärare och mellan manliga och kvinnliga lärare tar jag detta i beaktande i min analys. Den undersökta perioden är lång, 12 år. Även om jag har gått igenom samtliga årgångar av lärarpress och lärararkiv, har jag valt ut några år för särskilt ana-

[8] *DN* den 1 juli 1942.

lys: 1933, 1936, 1938, 1939, 1942 och 1945. De tre första åren behandlar jag i kapitel 3, som inleds med en kort redogörelse för de teoretiska överväg-andena i både kapitel 3 och 4. Maktövertagandet i januari 1933 gjorde nazismen inte bara till en abstrakt teoretisk utmaning, utan till ett praktiskt hot mot det tyska samhället och skolan, något lärarorganisationerna, med sina många tyska kontakter tvingades ta ställning till. Under Berlinolympiaden 1936 sattes ett särskilt fokus på Tyskland. Kritiken mot den nazistiska regimen ökade, så även trycket på lärarorganisationerna att ta ställning. Genom olympiaden fokuserades den allmänna debatten i stor utsträckning på ungdomen och dess fostran, vilket även detta satte sina spår i lärarnas argumentation. Under 1938 förändrades opinionen kring nazismen ytterligare, Münchenöverenskommelsen och Kristallnatten gav eko i den svenska opinionen. Krigsutbrottet 1939 tvingade fram principiella ställningstaganden som är av stort intresse för min analys. 1942 skedde en stor urladdning i Norge, mellan det civila samhället och den nazistiska lydregimen, vilket tvingade lärarorganisationerna att ta ställning. Krigsslutet och freden 1945 tvingar fram både självrannsakan, tillbakablickar och framåtskådanden, vars argument är av intresse för min analys.

Kapitel 5 behandlar den protonazistiska minoritet som fanns framförallt i läroverkslärarkåren. Frågeställningarna i kapitel 5 är de samma, mötet mellan denna lärargrupp och nazismen. Här tillkommer dock frågan om de motsättningar som uppstod mellan minoritet och majoriteten i lärarkåren, hur lärarorganisationerna behandlade denna minoritet och vilken ställning den hade i lärarkåren.

Teoretiska utgångspunkter

Det ideologiska mötet mellan nazismen och lärarkårens värderingar skedde inte öppet utan doldes i en komplicerad argumentationsspiral. För att komma åt och bena ut argumenten i detta möte kommer jag till övervägande del att använda mig av en idé- och ideologiinriktad analys. En sådan kan ha flera inriktningar och perspektiv. Göran Bergström och Kristina Boréus lyfter fram fyra: ett inventerande perspektiv, ett grupp- och aktörsperspektiv, ett innehållsligt och ett funktionellt perspektiv. Det första perspektivet riktar in sig på en generell analys av en sakfråga, till exempel inställningen till nazismen. Detta perspektiv ingår definitivt i min undersök-

ning. Min analys är dock inte allmänt inventerande utan mycket mer avgränsat till ett speciellt möte mellan två ideologiska synsätt. Det andra perspektivet, grupp- och aktörsperspektivet, berör en grupps ideologiska utveckling under en viss tid och är därmed även detta ett alldeles för brett perspektiv för mina frågeställningar, men i kombination med inriktning tre, ett innehållsligt perspektiv, passar det mina syften. Det innehållsliga perspektivet söker efter logiken i den ideologiska argumentationen, exempelvis outtalade premisser, förekomsten av motstridiga argument, en prövning av argumentationen. Den vill skapa maximal klarhet i vad som sägs i debatten. Den sistnämnda, funktionella inriktningen söker effekter och ursprung till argumenten. Dessa två sista perspektiv kommer i högsta grad att ingå i min undersökning. Jag söker efter logiken i både den öppna och dolda argumentationen i detta identitetsgrundande ideologiska möte.[9]

Min argumentationsanalys är till sin karaktär främst deskriptiv. Jag vill alltså kartlägga och renodla argumenten. Mitt syfte är inte primärt att avgöra om argumenten når upp till en viss norm, även om jag kommer att peka på motsägelser och inkonsekvenser.[10] Herbert Tingstens klassiska ideologidefinition byggde på tre element: ideologins kärna i form av grundläggande värdepremisser, verklighetsomdömen, och praktiska rekommendationer och handlingsförslag. Tingsten utgick från att det är ur den ideologiska kärnan verklighetsomdömen emanerar. Dessa är även, i motsats till den visionära ideologiska kärnan, möjliga att vetenskapligt pröva och kritisera.[11] Min undersökning går den motsatta vägen. Den utgår från de verklighetsomdömen lärarkåren gjorde, för att genom dem komma åt den ideologiska kärnan, som inte var lika öppet redovisad som hos politiska partier, men dock påvisbar.

På en underordnad nivå, men viktig för min idéanalys, finns den klassiska distinktionen mellan *logos*, *pathos* och *ethos*.[12] Bergström och Boréus påpekar, att argument kopplade till ett personlig ethos eller pathosargument som syftar till att uppamma känslor hos mottagaren ofta faller utanför ramen för en idé- eller argumentationsanalys, såvida de inte är en del av argu-

---

[9] Göran Bergström & Kristina Boréus, 2005, s. 155-157.

[10] Göran Bergström & Kristina Boréus, 2005, s. 91.

[11] Herbert Tingsten 2009, s. 151-153.

[12] Dessa antika begrepp är inte helt entydiga, men ethos utgörs av argument som berör den personliga känslan och moralen, pathosargument skall beröra mottagarens känslor medan logos är förnuftsmässiga, rationella argument.

mentationsstrukturen. Det är de rationella och förnuftsmässiga logos-argumenten som är analyserbara.[13] Även om den klassiska logiken främst använder sig av förnuftsmässiga logosargument, har den alltid försvarat rätten att vädja till känslor, ja ser det som omöjligt att dra en skarp gräns mellan känsla och förnuft i argumentationen.[14]

I lärarkårens argumentation var de mer känslomässiga ethos- och pathosargumentationerna i högsta grad en del av argumentationsstrukturen. Känslomässiga argument användes, dels för att understödja argumentationen mot den nazistiska ideologin, dels för att dölja ett alltför öppet politiskt ställningstagande. De fungerade som stödargument för en dold tes som inte fick uttalas. Kritik av den nazistiska ideologin bäddades in i en beskrivning av exempelvis barns svåra situation eller när människors nöd och elände målades upp på ett känslomässigt sätt. Lärarpressen hänvisade även flitigt till den egna kårens ethos för att legitimera en kritik av nazismen. Detta skedde främst efter det att den tyska lärarkårens möjligheter att stå för ett eget ethos minskat efter det nazistiska maktövertagandet.

En typ av pathosargument som jag flitigt kommer att analysera är så kallade *comparatioargument*, en jämförelse mellan två företeelser i syfte att bygga upp ett pathos för eller emot något. Comparatio används i en argumentation oftast för att urskulda och tona ner. Genom att jämföra med något värre framstår det primärt beskrivna som en bagatell, men comparatio kan även användas i kontrastverkan för att klarlägga något eller övertyga läsaren. Denna argumentationsteknik utgör själva grunden för lärarkårens argumentation, de speglar nazismens ideal i den egna kårens ideal, i syfte att mobilisera ett pathos mot nazismen.[15]

Ett annat snarlikt argumentationsteoretiskt begrepp är *indignatio*, ett grepp att hos läsare framkalla ett känslomässigt ställningstagande för eller mot något. Retorikprofessorn Kurt Johannesson menar att indignatio-argument ofta konstrueras genom associationer. Genom att referera till exempelvis barns eller andra försvarslösas situation i en konflikt skapas en känsla hos läsaren/åhöraren som gör denne mer mottaglig för huvudargu-

[13] Göran Bergström & Kristina Boréus 2009, s. 89-90, 130-131, 140-141.

[14] Kurt Johannesson 2008, s. 18-19, 21.

[15] Kurt Johannesson 2008, s. 26, 40.

mentationen.[16] Denna typ av förstärkande indignatioargumentation var vanlig när lärarpressen beskrev utvecklingen i Nazityskland.

I de tre empiriska kapitlen 3-5 kommer jag alltså att granska lärarkårens argumentationsstrategier. Som verktyg i denna analys använder jag mig av den modell för argumentationsanalys som Stephen Toulmin utvecklat. Främsta skälet är att hans modell synliggör dolda och icke uttalade stödargument i en diskussion på ett klargörande sätt. Vidare utgår hans modell från den dialog som ligger bakom den argumenterande texten och dess upphovsperson å ena sidan och en tänkt motpart å andra sidan, det vill säga från frågan vem textförfattaren skriver för och vill övertyga.[17] Dessa två egenskaper är essentiella för min analys, då det är just de underförstådda, dolda premisserna till den öppna argumentationen som är intressanta för mig, och även samspelet mellan redaktioner och förbundsledningar å ena sidan och medlemskadern i lärarorganisationerna å den andra. Lärarkårens argumenterande utmanade aldrig öppet nazismen. De argument som kan analyseras behandlar främst konkreta skolpolitiska och pedagogiska förändringar i Tyskland. Det är alltså den delvis dolda stödargumentationen och premisserna för denna argumentation som avslöjar lärarkårens syn på nazismen. Toulmin kallar dessa premisser för ”warrants” och de stödjande argumenten för ”backings”. Det är vid upprättandet av stödargument för att understödja sina premisser som en dialog uppstår med en tänkt motpart. I denna argumentation klargörs det om premisserna håller för de anspråk som skribenten gör, om premisserna håller för att dra slutsatser, anspråk med utgångspunkt från vissa grundfakta som presenteras.[18] I figur 2 har jag i skissform beskrivit hur denna modell är uppbyggd.

Figur 2 Toulmins argumentationsmodell

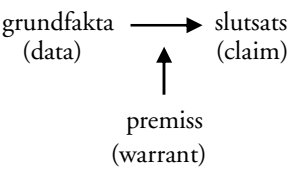

[16] Kurt Johannesson 2008, s. 52-58.

[17] Stephen E. Toulmin 2008, s. 92-98.

[18] Stephen E. Toulmin 2008, s. 91.

stödargument
(backing)

Hur denna modell kan tillämpas i denna uppsats åskådliggörs av figur 3. Det är en sammanfattning av grundstrukturen i den argumentation som uppstod i lärarpressen efter mötet med nazismen.

Figur 3. Toulmins argumentationsmodell tillämpad på denna uppsats

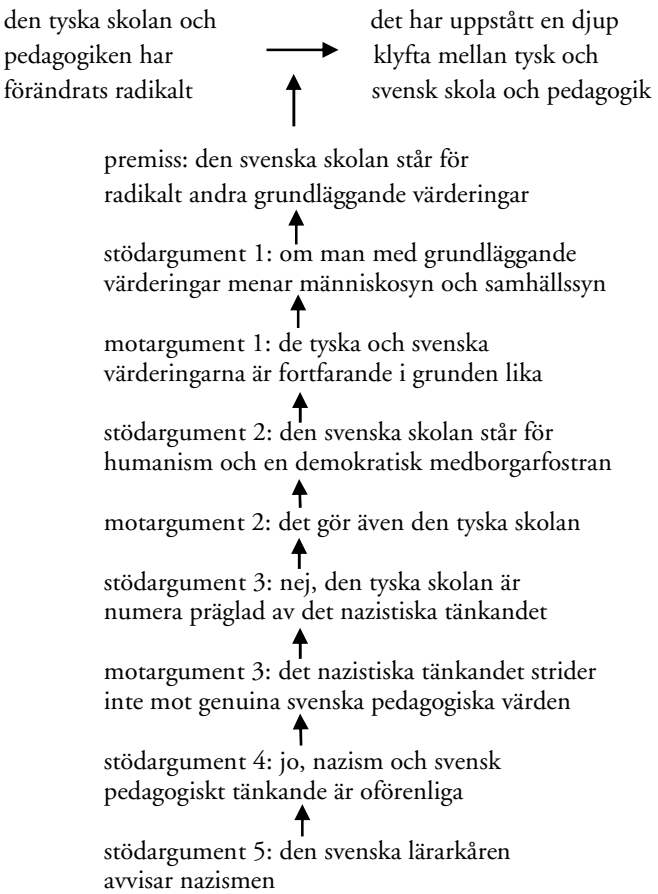

Med hjälp av Toulmins modell för argumentationsanalys går det på detta sätt att komma åt den komplicerade underliggande argumentationen som

framfördes av lärarorganisationerna och i lärarpressen. Tränger man tillräckligt djupt ner i denna analyskedja finner vi avvisande argument visavi nazismen som ideologi och politiskt system. Toulmin menar, i motsats till klassisk logik, att det inte är nödvändigt att utse ett argument till huvudtes för argumentationen, utan att det går att ställa upp flera argumentationer, med varierande grundfakta, slutsatser och premisser. Detta leder till att även stödargumenten varierar.[19] En möjlighet för mig är därför att göra stödargument 5 ”den svenska lärarkåren avvisar nazismen” till slutsats. Denna slutsats kan ha flera fakta som grund, exempelvis att ”nazismen utmanar den tyska skolan”, eller det mer neutrala ”det föreligger en nazistisk ideologi i Europa”. Stödpremisserna för detta anspråk blir till stor del desamma som i den första argumentationen, ”nazismen strider mot genuina svenska värden”, ”den svenska lärarkårens människosyn och samhällssyn strider mot den nazistiska. Jag skall inte gå vidare med exempel här, utan endast konstatera att Toulmins analytiska teorier är användbara i min undersökning och kommer att följa analysen i denna uppsats, både vid principiella diskussioner kring hur lärarkåren resonerar och som konkret analysmodell av texter.

En annan faktor som påverkar argumentationsanalysen är språkbruk och språkgenre. Det gäller det svenska språk lärarorganisationerna använde sig av i sin argumentation, men även det tyska språk de använde sig av när de orienterade sig om förhållandena i Tyskland.[20] Det tyska språket förändrades efter det nazistiska maktövertagandet 1933, vilket även påverkade det svenska språket. Enligt språkforskarna Charlotta Brylla och Birgitta Almgren var nazisterna ute efter en psykologisk effekt med dessa språkförskjutningar.[21] Den nazistiska rörelsen byggde mer på känsla än tanke, vilket gjorde att känslouttryck flitigt användes och begrepp i den nazistiska kontexten fick en mer känslomässig betydelse. Ganska snart tog även antinazister över vissa av dessa konnoterade begrepp men använde dem i en helt annan betydelse. Martin Estvall talar om en strid om tolkningsföreträdet av värdeladdade

[19] Göran Bergström & Kristina Boréus 2005, s. 109.

[20] Under hela den undersökta perioden orienterar sig lärarorganisationerna till stor del med hjälp av tyska tidskrifter, vilket kommer att visas i kapitel 3 och 4. Tyska var det språk man utgick från att läsarna förstod. Därför blir hanteringen av det tyska språket av viss betydelse i min undersökning.

[21] Charlotta Brylla 2005, s. 115. Almgren och Brylla kallar detta för ”diskursiva ordförskjutningar”, då de använder sig av en kritisk diskursanalys. Det nazistiska språket har grundligt utretts av Victor Klemperer. Han har även gett det en särskild benämning: Lingua Tertiie Imperii, LTI. Victor Klemperer 2006.

politiska begrepp: ”den som har makten att fylla språket med en innebörd har också stor makt över opinionsbildningen”.[22]

Min tes är att lärarkåren använde nazistiska och nationalistiska uttryck som ”nyordning”, ”livsrum”, ”heder” och ”lydnad” för att få makten över opinionen. Nazistiskt laddade ord användes, men i en av textsammanhanget förskjuten betydelse, för att avslöja de nazistiska ideal de ville ta avstånd från. När *Tidningen för Sveriges Läroverk (TfSL)* vid krigsutbrottet skrev om” […] frihet [att] ha ett livsrum, som hotar att bli trängre än någonsin”, så gjorde de en sådan begreppsförskjutning av det nazistiskt laddat begreppet ”livsrum”, som fick en helt annan betydelse i denna kontext, den humanistiska principen om varje individs rätt till ett ”livsrum”. Genom detta kunde tidningen markera ett avståndstagande gentemot nazismen, utan en öppen direkt kritik.[23] En ofta förekommande ingrediens i min analys blir därför att analysera denna typ av ord- och begreppsförskjutningar, för att komma åt den bakomliggande argumentationen.

Förutom dessa språkförskjutningar pedagogiserades språket i lärarpressen. Man använde sig av pedagogiska termer, trots att det var den politiska utvecklingen redaktionerna ville kritisera. Av dessa båda orsaker blev texterna i lärarpressen ofta polyfona, det vill säga innehöll många röster. Orsaken var en rädsla för att anklagas för att driva en politisk linje.[24]

Forskningsläget

Som jag tidigare nämnt spänner min forskning över två stora fält. Ett rör det svenska samhällets förhållande till den nazistiska utmaningen. Det andra är ett utbildningshistoriskt fält kring lärarkårens fostrande uppdrag. Forskningsläget kring det sistnämnda fältet kommer jag att beröra i kapitel 2. Här skall jag kort ge en översikt över den forskning som bedrivits inom forskningsfältet Sverige och nazismen.

Två stora projekt har försökt ringa in Sveriges agerande under andra världskriget och förhållandet till nazismen. Det första inleddes på 1970-talet vid Stockholms universitet, Sverige under andra världskriget (SUAV), med

[22] Martin Estvall 2009, s. 31.

[23] *TfSL* 1939:18 den 9 september.

[24] Birgitta Almgren 2005, s. 32.

Stig Ekman som ledare.[25] Det andra projektet, Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen, SweNaz, kom till på ett regeringsinitiativ 2000 och avslutades med en slutrapport 2006.[26] Detta projekt kom att involvera en rad forskningsinstitutioner och forskare med skilda vetenskaplig bakgrund.[27] Koordinator för projektet var Klas Åmark. Han avrundade projektet genom att skriva en forskningssyntes kring detta stora forskningsfält.[28] Åmark gör där en sammanfattning av de perspektivförskjutningar forskningen inom detta fält genomgått under den tidsrymd som förflutit mellan dessa två projekt. Det handlar inte längre om att se Sverige som en extern aktör, utanför kriget, utan som en aktör som i högsta grad var inblandad i kriget. Aktörsperspektivet har blivit mer dominerande. En av orsakerna är de moraliska implikationerna i denna forskning.[29] Åmark uttrycker det som att det är en fördel om historikernas framställningar kan ”tjäna som underlag för en bredare samhällsdebatt”.[30]

Åmark påpekar att ett moraliskt perspektiv på historien lätt blir anakronistiskt. Vi kan inte bedöma dåtiden med nutidens måttstock, värderingar och kunskap. Det vi dock kan och bör göra är att ringa in det handlingsutrymme aktörerna hade och ställa frågor kring deras val. Åmark ställer själv

---

[25] Projektet producerade ett 20-tal avhandlingar. Slutrapporten gavs ut 1986: Stig Ekman (red.), *Stormaktstryck och småstatspolitik : aspekter på svensk politik under andra världskriget*, Stockholm 1986. De avhandlingar från projektet som haft betydelse för min forskning är de som berört motståndet mot nazismen, t.ex. Louise Drangel 1976.

[26] Vetenskapsrådets slutredovisning av projektet, Stockholm 2006: www.sweden.gov.se/content/1/c4/18/18/950400da.pdf, (10 april 2011), Se vidare på hemsidorna: http://www2.historia.su.se/swenaz/index.htm, (10 april 2011) och http://www.historia.su.se/pub/jsp/polopoly.jsp?d=4791, (10 april 2011).

[27] Stig Ekman, (red), Forskning om Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen: en översikt, Stockholm 2001, Stig Ekman, Klas Åmark, (ed.), Swedens´s relations with Nazism, Nazi Germany and the Holocaust, Stockholm 2003. En lista över andra böcker, tillkomna i anslutning till projektet, finns på Stockholms universitets hemsida: http://www.historia.su.se/content/1/c6/01/67/64/ ProgrambockerNazismprogrammet.pdf (10 april 2011).

[28] Klas Åmark 2011.

[29] Klas Åmark 2011, s. 15-19, 29.

[30] Klas Åmark 2011, s. 33. Frågan om historiska aktörers handlingsutrymme behandlas även av Lars M Andersson & Mattias Tydén 2007, s. 10-15, 23-25.

frågan varför så stor del av det svenska civila samhället på ett väldigt tidigt stadium valde återhållsamheten och förhandlingsvägen visavi Nazityskland och inte i stället försökte mobilisera ett ideologiskt motstånd mot detsamma.[31] Denna frågeställning finns i högsta grad med i min undersökning: vilket handlingsutrymme förelåg för lärarna efter 1933, då det blev omöjligt att upprätthålla ett samarbete med Tyskland med andra än nazister. Vilka slutsatser drog det civila svenska samhället i allmänhet och lärarkåren i synnerhet av detta faktum? Åmarks svar på denna fråga är att den mycket snabba våldseskaleringen i Tyskland både skrämde och påverkade den svenska opinionen i antinazistisk riktning. Regeringens linje var dock redan 1933, och framförallt efter 1936, en förhandlings- och neutralitetslinje. Redan 1938 började regeringen verka för att pressen skulle dämpa sin Tysklandskritik och underordna sig den officiella neutralitetspolitiken.[32] Dessa två utvecklingslinjer, ett hårdnat civilt ideologiskt motstånd mot den nazistiska våldsideologin och ett ökat politiskt tryck att följa regeringens neutralitets- och förhandlingslinje, är två utgångspunkter i min undersökning.

Sedan 1990-talet behandlas den moraliska dimensionen även av den internationella forskningen. Ett exempel är Jörn Rüsen och hans tankar kring ”historiseringen av nationalsocialismen” som en del av hans teori om den meningsskapande i historiseringen, där historien balanseras mellan en mekanisk instrumentalisering och moralisering.[33] Rüsen konstaterar att historien måste befrias från moralisk aktualisering av det förflutna, samtidigt som det just är den moraliska aspekten av nationalsocialismen som gör den intressant och är anledningen till att den ”erinras” av oss och görs till en del av historien. Detta dilemma löser Rüsen delvis genom att förespråka en ”dialektisk rörelse” mellan moral och historia. De måste åtskiljas för att kunna förenas i en kompletterande och befruktande process.[34]

Historievetenskapen inkluderar numera betraktaren av det historiska skedet på ett helt annat sätt i processen. Han är inte enbart en som ”drabbas” av historien som en effekt utan skapar även själv historien genom sina frågor till den. Dessa frågor kan vara av moralisk karaktär.[35] Detta historie-

[31] Klas Åmark 2011, s. 32-33, 115.

[32] Klas Åmark 2011, s. 274, 643, 646.

[33] Jörn Rüsen 2004, s. 223-266.

[34] Jörn Rüsen 2004, s. 228.

[35] Klas-Göran Karlsson 2003, s. 10.

bruksperspektiv kommer jag att ta med mig som en bakgrundsfaktor i min undersökning; det handlar inte bara om vilken effekt nationalsocialismen hade på lärarkåren under mellankrigstiden och på oss idag, utan även om vilka frågor dagens samhälle och lärare ställer till denna våldsamma tid. Det gäller frågor av typen: varför handlade lärarna som de gjorde, var de medvetna om vilka moraliska konsekvenser deras handlande fick, hade de några handlingsalternativ? På senare år har forskningen kring hur nationalsocialismen och Förintelsen brukats i den europeiska historiekulturen växt. Detta har öppnat nya perspektiv på hur vi kan nalkas dessa fenomen.[36]

Det svenska samhällets mottaglighet för det nazistiska budskapet har undersökts av en rad forskare. Dessa forskares undersökningar har av naturliga skäl inte kunnat fokusera på nazismen i hela dess bredd, utan riktat in sig på mer avgränsade områden som har varit relaterade till det nazistiska budskapet. Exempel på detta är Karin Kvists Geverts avhandling kring judiskt flyktingmottande 1938-1944. Denna fråga berör min forskning så till vida att inställningen till flyktingmottagande blev en klar markör för inställningen till det nazistiska budskapet och något lärarkollektiven tvingades ta ställning till. Lärarkårens argumenterande i flyktingfrågan kan användas som en indikator på den mer allmänna frågan om inställningen till nazismen. Enligt Kvist Geverts fanns det i det svenska samhället under mellankrigstiden ett ”antisemitiskt bakgrundsbrus”.[37] Vilken betydelse detta ”brus” fick för lärarkårens inställning till nazismen kommer jag att undersöka. Antisemitiska stämningar i den konservativa, kristna och socialdemokratiska debatten har utretts av Henrik Bachner. Antisemitism var nu inte liktydigt med en positiv inställning till nazismen, men även detta är en intressant indikator med implikationer även för min forskning.[38] Sverker Oredsson har på ett lokalt plan undersökt de akademiska kretsarna vid Lunds universitet och deras förhållningssätt och ställningstaganden gentemot den nazistiska utmaningen. Denna universitetsmiljö var utbildningsmiljö för de läroverkslärare jag kommer att undersöka i denna uppsats. Detta gör Oredssons kartlägg-

[36] Slutrapport från projektet: Förintelsen och den europeiska historiekulturen, www.rj.se/slutredovisningar/2000/klas-goran_karlsson_sv.pdf, 5 maj 2010, Klas-Göran Karlsson 2003.

[37] Karin Kvist Geverts 2008, s. 37-38, 98, 202, 227-228, 254-255, 260, 265, 275, 277, 280-281. Kvists forskning tar till största delen upp det institutionella Sverige som var inblandat i flyktingmottagandet.

[38] Henrik Bachner 2009.

ning extra intressant för min forskning. Hans slutsatser är att de nazistiska idealen fick ett avsevärt fotfäste, inte bara vid Lunds universitet, utan i hela den svenska universitetsvärlden.[39]

De svenska utlandslektorer som var stationerade vid tyska universitet har undersökts av två forskare; Birgitta Almgren och Andreas Åkerlund. Båda dessa forskares undersökningar tangerar mitt forskningsfält och dessa lektorers ageranden och val är därför av visst intresse för min studei.[40] Sammantaget ger denna forskning en bild av allmänna stämningar i det svenska samhället under den av mig undersökta perioden. Detta utgör en bakgrundsfaktor för min undersökning.[41]

Redan under kriget skrevs debattböcker av mer journalistisk karaktär av bland annat Holger Carlsson. I hans kartläggning från 1942 går det att urskilja enstaka lärare bland de aktiva nazister han vill varna för. Han har dock inte gjort något försök att kartlägga olika yrkesgrupper. Han skriver dock att läroverksungdomen var starkt påverkad av högerextremistiska rörelser.[42]

Åtskilliga forskare har försökt att ringa in den sociala sammansättningen bland de svenska nazistsympatisörerna. Resultatet varierar och det är tyvärr många gånger svepande omdömen i analysen. Begrepp som ”överklassnazism” och ”medelklassföreteelse” gör detta forskningsfält svårtydbart. En historiker som använt sig av det första begreppet är Karl Alvar N Nilsson. Genom att ringa in ett stort antal nazister på ledande befattningar inom krigsmakten, kyrkan, statsförvaltningen och näringslivet, har han dragit slutsatsen att nazismen var en överklassföreteelse.[43] Klas Åmarks drar en annan slutsats av den sociala sammansättningen av nazister. Han konstaterar: ”Det fanns visserligen ett antal välbeställda överklassmänniskor i den nazistiska rörelsen men de flesta kom från ’de lägre mellanskikten med en svag förankring på arbetsmarknaden’.”[44] Heléne Lööw beskriver det nazist-

[39] Sverker Oredsson 1996.

[40] Birgitta Almgren 2005, Andreas Åkerlund 2010.

[41] Andra forskare som berört det svenska samhällets inställning till nazism och nazirelaterade fenomen är: Paul A. Levine, som undersökt det officiella Sveriges, främst UD:s, förhållningssätt till Förintelsen, Paul A Levin 1998. Lars M Andersson har undersökt förekomsten av antisemitism i svensk skämtpress. Lars M Andersson 2000.

[42] Holger Carlsson 1942.

[43] Karl N Alvar Nilsson 1997.

[44] Klas Åmark 2011, s. 291.

iska engagemanget som en ”medelklassföreteelse”.[45] Resultatet av den allmänna sociala analysen av nazistsympatisörerna är därför något spretig och trubbig.

De mer specialiserade undersökningarna av enskilda yrkesgrupper är av naturliga skäl mer avgränsade och därmed mer träffsäkra. Prästerskapets, officerarnas, tulltjänstemännens, sjömännens och delar av kulturarbetarnas agerande visavi nazismen har undersökts. Präster och officerare valde att fortsätta samarbetet med det efter 1933 allt mer nazifierade Tyskland och detta samarbete pågick långt in under kriget. För prästernas del avslutades det först 1943.[46] Officerarna upprätthöll kontakter ända fram till 1942.[47] Både ärkebiskop och överbefälhavare avlade artighetsvisiter i Tyskland långt efter det nazistiska maktövertagandet. Även kulturarbetarna valde att upprätthålla ett organiserat samarbete med det nazistiska Tyskland.[48] I denna undersökning skall jag ta redan på om något motsvarande skulle varit tänkbart inom lärarkåren, eller om de gjorde andra bedömningar än kulturarbetare, officerare och präster.[49]

Det är främst två metoder som använts i forskningen kring enskilda yrkesgruppers förhållande till nazismen. Antingen har forskaren utgått från de register över nazistsympatisörer som har bevarats.[50] De gör där en analys av den sociala sammansättningen av medlemskadern. Eller så grundar de sin

---

[45] Heléne Lööw 1990, s. 259-314. Benämningen medelklassföreteelse används även av Wärenstam 1965, 1970. Steven Koblik skriver om att antisemitismen var utbredd i den "välutbildade överklassen", Steven Koblik, s. 47, Paul Levine att antisemitiska tankar var vanliga i ”den socialgrupp från vilken ämbetsmän och den styrande eliten rekryterades”. Paul Levine 1998, s. 76.

[46] Ärkebiskop Eidem satt t.ex. som ordförande för den nazifierade Lutherakademien i Sonderhausen fram till december 1943 och hade som strategi att vara ytterst sparsam med protester mot den nazistiska politiken, utan att för den skull acceptera den nazistiska läran. Gunnar Appelqvist 1993, s. 135-139, 151. Gunnar Richardson 1996, s. 118-126, 209-219. Klas Åmark 2011, s. 332-336, 342-344, 354-355. Martin Lind berör frågan i sin avhandling, som annars mest berör det teologiska mötet mellan den kristna teologin och den nazistiska ideologin, Martin Lind 1975.

[47] Gunnar Richardson 1996, s. 17-89, Klas Åmark 2011, s. 297-302.

[48] Greger Andersson & Ursula Geisler 2006.

[49] Gunnar Appelqvist 1993, s. 135-139, 151.

[50] Antingen av organisationerna själva eller som beslagtagna dokument av säkerhetspolisen. De senare finns numera tillgängliga på RA.

forskning på agerandet från fackliga organisationer och andra intresseorganisationer inom yrkesgruppen. Det blir då en undersökning grundad på det arkiv- och pressmaterial dessa kårorganisationer lämnat efter sig.

Den första metoden har Heléne Lööw använt sig av i sin avhandling. Hon har undersökt den sociala sammansättningen av medlemskader, funktionärskår och stormtrupper i de stora nazistiska grupperingarna.[51] Lööw har kommit fram till att det var socialgrupp 2 som dominerade. Omkring två tredjedelar av medlemmarna och funktionärerna tillhörde denna grupp. I stormtrupperna var socialgrupp 2 och 3 lika representerade med en tredjedel var. Utöver detta har hon redovisat 21 procent som arbetslösa i denna grupp, vilket gör att denna grupp får en klar underklasskaraktär.[52] Socialgrupp 1 uppgick inte till mer än tio procent i någon av hennes undersökningar. Hon har klassificerat läroverkslärare som tillhörande socialgrupp 1 och placerat folkskollärarna i socialgrupp 2. Lööw har inte gjort något försök att lyfta fram enskilda yrkesgrupper och avger en principiell reservation mot att göra detta, som det mer gedigna källmaterialet gjort möjligt i bland annat Norge, Danmark och Tyskland.[53]

Jan Berggren använder sig av båda metoderna, när han kartlägger de nazistiska sympatisörerna bland tullverkets tjänstemän.[54] Det intressantaste resultatet i Berggrens undersökning kommer ur hans analys av tulltjänstemännens kårorgan.[55] Hans föresats och metod är i stor utsträckning den samma som min. Han kommer fram till att tulltjänstemännen avvisade nazismen. De uteslöt till och med medlemmar med nazistiska eller kommunistiska sympatier.[56]

---

[51] Det är bara de renodlade nazistpartierna hon undersökt: Svenska Nationalsocialistiska Partiet och Nationalsocialistiska Arbetarepartiet. Hon berör även Sveriges Nationella Förbund, som hade många lärare som medlemmar, men gör där ingen social analys av medlemmarna. Heléne Lööw 1990, s. 259-314.

[52] Heléne Lööw 1990, s. 305.

[53] Heléne Lööw 1990, s. 259-60, Malene Djursaa 1981, Michael H Kater 1983, Alan S Milward 1972.

[54] Jan Berggren 2005, s. 41-42.

[55] Tre fackorgan är undersökta: *Lanternan, Tullmannen* och *Notiser från Tullverket*, Jan Berggren 2005, s. 59.

[56] Beslut vid Tulltjänstemännens kongresser 1940 och 1942, Jan Berggren 2005, s. 53.

Martin Estvall har undersökt sjöfartsnäringens aktörer: sjömän och redare.[57] Det Estvall kommer fram till fram till är ett fullständigt avståndstagande från nazismen för sjömännens del och en ambivalent tystnad från redarnas sida.[58]

Metod två, pressanalys av kårorgan, har använts av Mats Winborg, som undersökt nazistsympatier bland TCO:s medlemsorganisationer.[59] I hans rapport berördes på lärarsidan enbart SAF, *SL*. Han kommer till följande slutsats:

> […] materialet om Tyskland i *Svensk Lärartidning* är inte av ledarkaraktär, utan tillhör nyhetsrapporteringen. Det finns inga tydliga avståndstaganden av antisemitismen och nazismen. Samtidigt finns inte heller något som tyder på beundran. Ordval som "uteslutning", "likriktning", "underkastelse" och "militaristisk […] träning" tyder tvärtom på en negativ inställning till det som skedde i Tyskland.[60]

Översiktligheten i undersökningen har lett till vissa felaktiga slutsatser på en rad punkter vad gäller SAF. Det kommer att framgå av min undersökning. Tyvärr har Wingborgs rapport använts av andra forskare, som därigenom kommit att dra delvis felaktiga slutsatser om tjänstemannapressen.[61]

Sammanfattningsvis kan sägas att forskningen de senaste 20 åren ganska väl har kartlagt det nazistiska engagemanget i Sverige. Både frågan hur det nazistiska engagemanget i generellt såg ut och hur detta påverkade det svenska samhället, men även speciella studier av enskilda yrkesgrupper och andra kollektiv, som präster, sjömän och tulltjänstemän. Det är främst två metoder som har använts. Den första metoden går ut på att identifiera vilka som var nazister och analysera den sociala sammansättningen bland dessa och de miljöer de verkade i. Denna forskning har inte kommit fram till något entydigt resultat och slutsatser är svepande. Detta får i huvudsak tillskrivas metoden. Det är svårt att i efterhand hantera och klassificera personer som av samtiden stämplades som nazister eller som återfunnits i olika regis-

---

[57] Han använder sig av begrepps- och idéhistorikern Quentin Skinner och inriktar sig på termer och begrepp som användes i fackorgan och redartidningar, t.ex. terror, diktatur, upprustning och antisemitism. Martin Estvall 2009, s. 242-244.

[58] Martin Estvall 2011.

[59] Mats Wingborg 2000.

[60] Mats Wingborg 2000, s. 38.

[61] Martin Estvall drar med denna rapport som grund slutsatsen att ”det i alla fall [står] klart att det inte är i tjänstemannapressen som antinazistisk propaganda står att finna.” Martin Estvall 2009, s. 243-244.

ter. Det är ännu svårare att avgöra vilken roll dessa personers nazistsympatier spelade för dem och hur detta påverkade deras agerande. Hur många nazister måste en forskare identifiera i en social grupp för att klassificera den som ”nazistisk”?

I den andra metoden granskas tidningar och arkiv från de organisationer och kollektiv forskaren vill undersöka, för att se om det finns nazistiska tendenser i detta material, och genom detta kunna dra allmänna slutsatser av det undersökta kollektivet. Det är främst den sistnämnda metoden jag tänker använda mig av för att ringa in lärarkollektivens ställningstaganden och argumentationsstrategier. Vilket främst sker i kapitlen 3 och 4. Men jag försöker mig även på den först metoden. Identifierar lärare i register över nazistiska organisationer eller som skribenter i nazistiska tidningar för att sedan göra en anlys av de funna personerna. Detta sker främst i kapitel 5.

2. Den svenska lärarkårens självbild

Lärarkårens identifikationsprocess

En viktig utgångspunkt för min analys är den identifikationsprocess lärarkåren gick igenom under 1800-talet senare del och 1900-talets första hälft och som spelade en stor roll för de ställningstaganden kåren gjorde. Den kan studeras, och har studerats, ur många synvinklar: ett traditionellt, om än något politiserat skolhistoriskt perspektiv av historikerna och reformpedagogerna Åke Isling, Gunnar Richardson och Sixten Marklund, ett sociologiskt perspektiv av bland annat Sofia Persson. Ett genusperspektiv av Christina Florin, Ulla Johansson och Göran Sparrlöf. Frågan har även berörts ur ett pedagogiskt perspektiv av Kerstin Skog-Östlin.

Lärarkåren var en skrivande och föreläsande kår som dokumenterade sina ställningstaganden väl: i den egna pressen, genom föreläsningar och bokutgivning om den egna historien och verksamheten. Genom denna självdokumentation har lärarna bidragit till att skapa en bild av sig själva. Inom ramen för denna uppsats finns inte utrymme att ge en fullständig beskrivning av denna självreflexion och självbild. Min utgångspunkt blir att ta fasta på och ringar in den idémässiga kärnan i lärarkårens identitet och självreflektion. Detta gör jag för att kunna förstå hur och varför lärarkåren reagerade som den gjorde på den nazistiska utmaningen. Denna bakgrundsanalys kommer jag delvis att bygga på ett urval ur den textproduktion lärarkåren lämnat efter sig, men till största delen på redan genomförd forskning. Jag har inga anspråk på att göra en heltäckande inventering av denna ganska stora vetenskapliga produktion, utan jag har gjort ett urval, i syfte att komma åt det ideologiska tänkande som utgjorde grunden för lärarkårens självreflexion.

Lärarna själv använde uttrycket ”kåranda”, när de reflekterade över sin idémässiga identifikationsprocess. Min utgångspunkt i denna undersökning

är att denna kåranda sönderfaller i tre delar: en professionaliserings- och avgränsningsdiskussion, en diskussion kring lärarens uppdrag och kall, och en diskussion kring bildning och pedagogik. När en yrkeskår skriver och berättar om sin identitet och uppdrag visar den även på hur denna grupp vill bli uppfattad. Sociologen Catherine Kohler Riessman påpekar att en presenterad självbild säger oss något, inte bara om handlingar i det förflutna, utan även om författarens intentioner med sitt handlande och hur han vill att omgivningen skall uppfatta och förstå dessa handlingar.[62] Lärarnas självbild presenteras med en självsäkerhet och övertygande argumentation. Ur detta går det att dra slutsatsen att lärarkåren ville förmedla en bild av sig själv som just målmedveten och självsäker.

Uppbyggandet av en läraridentitet gjordes för att stärka den egna kåren, göra den stark och professionell. Det främsta mediet för detta var den lärarpress som tidigt upprättades, inte minst med just syfte att ena och stötta en lärarkår som var utspridd över hela landet. Sofia Persson uttrycker det som att lärarnas kårorgan blev ett ”strategiskt verktyg” för att bygga upp en ”kåridentitet”.[63] Det var även genom att berätta om sig själva som lärarkåren ville sätta sig i respekt hos de grupper den såg som sina motståndare: kyrkan, bygdens storbönder och en ur lärarnas synvinkel snål statsmakt.

Folkskollärarkårens självbild

> Frågan är om det finns någon yrkeskår, som i så hög grad har ägnat sig åt att skriva sin egen historia.[64]

Denna fråga, ställd av Göran Sparrlöf, aktualiserar det faktum att forskningen och historieskrivningen kring folkskolan inte bara skrivits nästan uteslutande av folkskollärare, utan även att denna forskning brukats politiskt under hela folkskolans existens. Den beskrivning som framhävs, både i folkskollärarnas egna verk och i forskningen, är enligt Sparrlöf en ensidig framgångssaga. Såväl folkskolan som folkskollärarna framställs ensidigt som framstegsvänliga och progressiva, idealister som fick kämpa för sin skola och

[62] Catherine Cohler Riessman 1993, s. 19-20.

[63] Sofia Persson 2008, s. 205.

[64] Göran Sparrlöf 2007, s. 17.

gjorde det med framgång.[65] Sparrlöf ifrågasätter själv denna harmoniska framgångssaga och visar i sin forskning på stora motsättningar inom folkskollärarkåren, främst mellan de kvinnliga och manliga lärarna.[66]

Det är framförallt i ett verk som folkskollärarna presenterar sin självbild. Ett monumentalt verk som utgavs mellan åren 1940 och 1971: *Svenska folkskolans historia,* i sex band. De utgavs ”på föranstaltande av centralstyrelsen för Sveriges allmänna folkskollärarförening”, det vill säga den främsta folkskollärarorganisationen i Sverige. Det är med andra ord folkskollärarrörelsens egen version av sin kåranda och identitet. Redaktörer och författarna var folkskollärare, folkskoleinspektörer och skolråd med en bakgrund som folkskollärare. Verken skrevs med det uppenbara syftet att stärka folkskollärarkåren internt och externt, det vill säga att lansera en kåranda eller kollektiv identitet.[67] Stora delar av detta verk kom ut lagom till folkskolans hundraårsjubileum 1942 och kan i det närmaste betraktas som en jubileumsskrift. Det fanns alltså ett retrospektivt syfte bakom dess utgivning.[68]

---

[65] Göran Sparrlöf 2007, s. 14-15.

[66] Göran Sparrlöf 2007, s. 16-18.

[67] Huvudförfattare för det första bandet som utkom 1940 var folkskoleinspektören Albin Warne. Det andra bandet utkom 1942 och hade fil.lic. Klas Aqvilonius som huvudförfattare och berörde tiden 1809 till 1860. Det tredje bandet utkom 1942 och hade rektor Anna Sörensen som huvudförfattare och behandlar tiden 1860-1900. Det fjärde bandet utkom 1940 (sic!) och hade undervisningsrådet Bruce som huvudförfattare och berör tiden 1900-1920. Det femte bandet hade tre huvudförfattare, folkskoleinspektörerna Viktor Fredriksson, Lars Hofstet och Sigurd Paradis, och berör tiden 1920-1942. Det sjätte och sista bandet utkom 1971, nio år efter det att folkskolan avskaffats. SAF fanns dock och finns fortfarande kvar i stiftelseform och initierade och betalade även detta avslutande verk. Redaktör och huvudförfattare var Viktor Fredriksson, medförfattare Sixten Marklund, Gustaf Sivgård och Martin Widén.

[68] Förutom detta jätteverk publicerade folkskollärarkåren ett antal andra jubileumsskrifter, som i stor utsträckning återgav samma typ av information som *Svenska folkskolans historia*. Jag har konsulterat dessa jubileumsskrifter och funnit att de inte tillför något utöver det som finns i *Svenska folkskolans historia*, t.ex. Sven Nylund, *Sveriges allmänna folkskollärarförening 30 år*, Stockholm 1910. Jöns Franzén, *Sveriges allmänna folkskollärarförening 1880-1930*, Stockholm 1930, Gunnar Eriksson (red.), *Ett skolsekel Minnesskrift med anledning av folkskolans 100-årsjubileum,* Stockholm 1942, *Göteborgskretsen av Sverges Folkskollärarförbund. Minnesskrift utgiven till 20-årsjubileeet den 7 mars 1942.*

Detta jättelika verk är deskriptivt skrivet, det återger på ett detaljerat sätt hur folkskolan blev till och utvecklades. Det har inte ett exklusivt lärarperspektiv, även om folkskollärarkåren på ett markant sätt står i centrum för framställningen. Från början målas bilden upp av en folkskollärarkår som lierar sig med de framstegsvänliga krafterna i samhället och folkskollärarkåren sätts in i ett moderniseringsprojekt. Folkskollärarna var med om att grunda det moderna samhället och var en drivande kraft i dess utveckling. 1830-talet ses som startskottet för denna moderniseringssträvan. De liberala krafterna hade fått ett övertag i hela Europa, och folkbildningen sågs som det främsta medlet att förändra samhället. 1830-talet framställdes som upplysningens årtionde:

> Ånyo samlades män kring idéerna om människornas ursprungliga sociala och anlagsmässiga jämlikhet. Därmed blåstes nytt liv i den domnade utvecklingsoptimismen: en rätt uppfostran skapar klart blickande, om sina goda anlag medvetna människor i en lycklig och dunkelfri värld.[69]

En händelse som fick stor betydelse för folkskolläraridentiteten var ett möte i Vekerum 1838, då fem eldsjälar bildade den första folkskollärarföreningen, fyra år före folkskolestadgans tillkomst. Bildandet av Vekerums lärarförbund på sommaren 1838 beskrevs som början på en strävan att ”förverkliga organisationstanken i den nya yrkeskåren”. Dessa pionjärer ”ville nu pröva gemenskapsidéns bärighet även inom folkbildningen”.[70] När denna händelse 100-årsjubilerade 1938, uppmärksammades detta stort av SAF. Förbundets ordförande Emil Eljas gjorde ett stort nummer av dessa fem pionjärers insats för folkbildningen och för formandet av folkskollärarkårens gemensamma ideal. Den person som höll det stora högtidstalet vid 100-årsjubileet i Vekerum var Viktor Fredriksson, redaktören för del III-V av *Svenska folkskolans historia*. Han gav händelsen en stor principiell betydelse för att samla folkskollärarnas krafter till en gemensam ”föreningsidé”.[71] Även SAF:s ordförande 1938, Emil Eljas, gav Vekerum ett stort symbolvärde. Han försökte i sitt jubileumstal karaktärisera den identitet och de ideal som präglade dessa fem folkskollärare 1838 och hur dessa ideal nästan oförändrade såg ut 1938.

---

[69] *Svenska folkskolans historia,* band II, s. 199.

[70] *Svenska folkskolans historia*, band II, s. 478.

[71] *SL* 1938:30 den 23 juli.

> De idékretsar, som var förhärskande på den tiden, påminner i mångt och mycket om våra. Den franska revolutionens frihetsidéer om allas lika människovärde, om allas lika rätt till medborgerligt bestämmande hade slagit rot och börjat spira också i vårt land. [...] Vi känner till Geijers liberala avfall, vilket ju var just en bekännelse till allas lika medborgerliga berättigande. Vi känner till Torsten Rudenschölds och hans gelikars oupphörliga planer och tankar angående ståndscirkulationen: varje person på den plats för vilken han har anlag, oberoende av stånd. […] Hur skulle människovärdet höjas och bevaras hos de samhällsklasser, som hittills inte erkänts som berättigade medborgare i samhället? De skulle insättas i sina samhälleliga rättigheter och ta sin del av ansvaret för dess styrelse. Men hur skulle de kunna bli skickade härtill, försjunkna som de var i okunnighet och dryckenskap och annat sedligt förfall. […] Men hur skulle de lyckas i sin gigantiska uppgift att lyfta och befria vårt folk från förnedrande band och skapa ett demokratiskt fritt och lyckligt samhälle, hänvisade som de var till ett mycket ofullkomligt redskap, den svenska folkskolan. Denna var ännu ett samhällets styvbarn, en omgångsskola, vanligen flyttande från gård till gård, ofta inhyst inte bara bland husets folk, utan även bland gårdens husdjur. [...] Vi arbetar under ofantligt mera gynnsamma yttre förhållanden, men det är därför ej sagt, att vår gärning blivit lättare eller mindre maktpåliggande och ansvarsfull. Vi liksom våra föregångare lever i skuggan av ett världskrig. Man dekreterar nu för Europas folk liksom under den heliga alliansens tid, att folken är skyldiga att ha samma livsåskådning som sina diktatorer. Ungdomen påtrugas en idé idag, en i morgon, och står ofta tvekande i valet.[72]

Huvudingrediensen i den läraridentitet Eljas beskrev var ett politiskt socialt ansvar för landets utveckling, och ett ansvar att förverkliga detta även om medlen är knappa. Han målade även upp motståndarna till detta lärarkall. Det gällde att stå emot de bakåtsträvande konservativa krafterna, men även de totalitära krafter som ville förföra ungdomen med en livsåskådning av våld och krig. Inte minst det sista gav en klar signal till åhörarna på sommaren 1938. Folkskollärarna hade aldrig accepterat totalitära idéer, utan stod på en liberal och demokratisk grund. Eljas framställning genomsyrades vidare av en utvecklingsoptimism. De begrepp Eljas använde sig av i sin argumentation: ”franska revolutionens frihetsidéer”, ”människovärde”, ”medborgerligt bestämmande”, ”medborgerligt berättigande”, ”skapa ett demokratiskt fritt och lyckligt samhälle”, skulle kunna sammanfattas som ett medborgarfostransideal, vilket även var de bärande tanken i *Svenska folksko-*

[72] *SL* 1938:29 den 16 juli 1938.

lans historia, vilken skrevs under denna tid. Folkskolan grundades för att den behövdes för en positiv samhällsutveckling.

Det finns väldigt lite utrymme för tankar om att folkskolan skulle ha tillkommit som ett kontrollorgan för överheten. Det är ett idealistiskt perspektiv som ges och idealiteten står folkskollärarna för, visserligen inspirerade av inflytelserika och reformsinnade kulturpersonligheter som Geijer, Almqvist, Wallin, Fryxell och Agardh, men det verkliga arbetet för folkskolans uppbyggnad stod folkskollärarna själva för. En gestalt som därvid spelade en stor roll var Torsten Rudenschöld. Han förenade i sin person de båda krafter som skapade den svenska folkskolans identitet, ett folkbildningsideal och en liberal reformiver. Rudenschöld var som greve en självskriven politiker i ståndsriksdagen, något han utnyttjade för att föra fram reformideal. Han var även en aktiv folkbildare, och beskrevs som just en folkskollärare. I band II fick berättelsen om hans livsverk ett utrymme på inte mindre än 39 sidor. De folkskolor han upprättade på Läckö slott blev till normbildare för läraridentiteten och den skolplan Rudenschöld utarbetade på 1850-talet sågs som en milstolpe i folkskolans utveckling och det var en folkskollärare som skrev den. Han fick till och med epitetet ”folkskolans apostel”.[73]

I läraridentiteten var pionjärmotivet starkt. Det var ett antal idealister och pionjärer som drev verket framåt, och dessa pionjärer ville man i så stor utsträckning som möjligt göra till folkskollärare. Det var folkskollärarkåren som drev processen. De inte bara såg till att folkskolan bildades, utan även att den förverkligades. De många små detaljerna i de sex banden av *Svenska folkskolans historia* ger sammantaget en bild av en målmedveten kår, som arbetade i det lilla och tysta, med små medel och steg för steg utvecklade folkskolan. Motståndet fanns dels ute i bygderna, hos de bönder som hellre ville att barnen skulle arbeta och att kyrkans katekesutbildning räckte som skolgång. Dels fanns motståndet i de konservativa kretsarna på det nationella planet. Det ideal folkskollärarna stod för var ett medborgarbildningsideal, i motsats till ett mer bildningsaristokratiskt ideal hos den konservativa överklassen, som mer betonade formalbildning och nyhumanism. Denna bildning behövde inte böndernas barn ha del av, för dem räckte det med en förmedling av ”de religiösa sanningarna”. Stundtals framställdes denna kon-

[73] *Svenska folkskolans historia*, band II, s. 349-388, Rudenschöld beskrevs på många ställen som folkskollärare, bl.a. på s. 353-54.

flikt som en kamp, där folkskollärarna står för den framstegsvänliga förändringsprocessen.[74]

Folkskollärarna som en drivande kraft i reformarbete och framåtskridande blev ett allt starkare motiv i läraridentiteten. Folkskolans utveckling kopplades till samhällets demokratiseringsprocess. Det blev till ett ömsesidigt utbyte: de liberala samhällsförändringarna skapade och utvecklade folkskolan och dess lärarkår, medan dessa i sin tur blev en förutsättning för den fortsatta liberala samhällsutvecklingen. Ett stort nummer gjordes av de folkskollärare som engagerar sig i den liberala politiken, som agitatorer, riksdagsmän och ecklesiastikministrar.[75] Det påpekades även att det politiska engagemanget från delar av folkskollärarkåren väckte oro, både inom och utom kåren. I folkskoläraridentiteten ingick även politisk neutralitet som en norm.[76]

Det demokratiska genombrottet beskrivs ingående i band IV. Folkskolan och dess utveckling knöts till denna demokratiska utveckling. En höjd folkbildning gjordes till förutsättningen för demokratins genomförande.

> Det demokratiska genombrottet fick avgörande betydelse för folkskoleundervisningen. Demokratien ville ju, att de förmåner, samhället har att erbjuda, skola i görligaste mån komma alla dess medlemmar till godo, och till dess kännetecken måste därför höra att kraftigt arbeta för en god folkbildning och då ej minst för en god folkskola såsom dess grundval. Och en allmän och god folkbildning är en av de främsta förutsättningarna för att det allmänna inflytandet på samhällets angelägenheter, som tillhör demokratiens begrepp, skall utövas med insikt och ansvar. Man måste därför se ett bestämt samband mellan demokratiens genombrott i vårt land och de reformer på folkskolans och i allmänhet på folkbildningens område, som tillkommo efter 1911.[77]

Folkskolans reformering och folkskollärarkårens medverkan därtill gjordes till en nödvändig kraft vid demokratins genomförande. Detta var ett genomgående tema, inte bara i band IV, utan även i de tre första banden. Utan folkskollärarna och deras medborgarfostran skulle demokratin aldrig ha kunnat genomföras i Sverige. Folkskollärarna glorifierades visserligen, men det var även en realistisk och detaljerad bild som växte fram. Folkskolläraren

---

[74] *Svenska folkskolans historia*, band II, s. 22, 26-28.

[75] *Svenska folkskolans historia*, band III, s. 1-4.

[76] *Svenska folkskolans historia*, band III, s. 306.

[77] *Svenska folkskolans historia*, band IV, s. 34.

framställdes som en envis individualist som kämpade för sin skola mot konservativa bönder och kyrkliga företrädare. Det var ett idogt och idealiserat arbete med knappa resurser. De fick sällan den uppskattning de förtjänade och tvingades själva göra arbetet och blev självlärda och allvetande experter som även fick lära upp enfaldiga skolrådsledamöter, kyrkoherdar och statliga ämbetsmän i konsten att undervisa ungdomar. Beskrivningen har med andra ord ett klart underifrånperspektiv. Folkskolan förändrades och förändrade det svenska samhället nedifrån. Det var först när folkskollärare fått positioner i riksdag och regering som det positiva förändringsarbetet även kom att ske uppifrån. Fridtjuv Bergs och Värner Rydéns insatser fick stort utrymme och aktörsperspektivet fick en framträdande roll i hela framställningen.[78] Den svenska folkskollärarkårens agerande bands tydligt ihop med demokratins genomförande i Sverige.

Forskningen kring folkskollärarkåren

Professionaliseringssträvan är ett centralt begrepp för i stort sätt alla forskare som berört läraridentiteten. Johanna Ringarp definierar denna lärarprofessionalisering genom att dela upp den i en inre och yttre professionaliseringssträvan. Den inre berör normer, värderingsfrågor och yrkesidentitet, den yttre autonomi, handlingsutrymme och egenkontroll.[79] I denna undersökning är båda dessa perspektiv på lärarkårens professionalisering centrala analysverktyg. Det är både genom en inre och yttre professionaliseringssträvan som en kollektiv identitet byggs upp.

Det är tre skolforskare som dominerat den svenska skolforskningen efter andra världskriget: Sixten Marklund, Åke Isling och Gunnar Richardson. Ett tydligt drag hos alla tre, tydligast hos Åke Isling, är att de skriver in sig själva i sin forskning. Den progressiva och demokratiska skola de beskriver är även den skola de vill se och arbeta för i det politiska reformarbetet.[80] De använder sig med andra ord av ett klart ideologiskt historiebruk. Det finns

[78] Ett exempel på detta är den stora plats Fridjuv Berg får, t.ex. hans tal till vid det trettonde allmänna folkskollärarmötet 1903. *Svenska folkskolans historia,* del IV. *Det svenska folkundervisningsväsendet 1900-1920*, s. 28-29, Torsten Husén 1948.

[79] Johanna Ringarp 2011, s. 28-29.

[80] Göran Sparrlöf 2007, s. 14-15.

en inre spänning och konflikt i den svenska skolan, en god och ond sida, och det är på den goda sidan dessa forskare vill skriva in sig själva som företrädare för de ädla idealen inom den svenska folkskolan.[81] Islings bild, enligt Sparrlöf, är att folkskolan som helhet stod på den goda sidan som en dominerande kraft. På den onda sidan stod läroverken och dess lärare. De sistnämnda karaktäriseras av Isling som elitistiska och odemokratiska, trots att han inte ägnar denna lärarkår något större utrymme i sin forskning.[82] Inte helt oväntat sammanfaller därför Islings forskningsrön på en rad punkter med den självbild folkskollärarna själva beskriver i *Svenska folkskolans historia*, ett verk han bygger mycket av sin forskning på. Han karaktäriserar folkskolläraren som en person driven av ett idealistiskt och demokratiskt pathos, en ambition att folkbilda och därigenom stärka de demokratiska krafterna ute i bygderna. Folkskollärarna beskrivs av Isling som navet i socknarnas sociala liv, genom att de hade en stark social ställning och blev folkets hjälpredor vid sidan om prästerna. Genom det förtroende de fick blev de även en drivande demokratisk kraft i det kommunala självstyret efter 1862. De ville även påverka den demokratiska utvecklingen, vara med att bygga upp ett demokratiskt samhälle. Enbart under perioden 1901-1920 påpekar Isling att det satt bortåt ett 50-tal folkskollärare i riksdagens andra kammare.[83]

Christina Florin och Ulla Johansson har en något annorlunda vinkling på utvecklingen inom lärarkåren. De beskriver hur både folkskollärare och läroverkslärare mot slutet av 1800-talet profilerade sig starkt, slöt sig samman och började arbeta för att höja sina kårers status. Det skedde genom en strävan att göra kårerna mer professionella och lösgöra dem från kyrkans inflytande. Detta skedde först och tydligast bland folkskolans lärare.[84] Florin menar att ambitionerna från de makthavande i samhället var att använda folkskollärarkåren som ett instrument för att styra befolkningen, men att detta misslyckades, då folkskollärarna tidigt började leva sitt eget liv, obero-

---

[81] Göran Sparrlöf 2007, s. 18.

[82] Åke Isling 1974, s. 17. Thomas Englund drar slutsatsen att Islings vetenskapliga arbeten är mer ”en historiskt grundad skolpolitisk ståndpunkt” än ett vetenskapligt verk, ”eller om det nu är så att hans skolpolitiska ståndpunkt genom dessa studier erhållit sin vetenskapliga legitimitet.”, Thomas Englund 1990, s. 187.

[83] Av sammanlagt kring 230 ledamöter, dvs. över en femtedel. Åke Isling 1980, s. 136-137.

[84] Christina Florin 1987, s. 15-28.

ende av de styrande.[85] Richardson förhåller sig kritisk till denna maktpolitiska förklaring. Han ser mer folkskolan som framväxt ur det tidiga 1800-talets behov av en allt mer utbildad befolkning och de liberala krafternas krav på demokratisering och ståndsnivillering, en ståndpunkt som till stora delar sammanfaller med *Svenska folkskolans historia*.[86] Ett samhälle stadd i snabb förändring krävde en allt mer utbildad befolkning. Han lyfter särskilt fram de allt mer tilltagande kraven på större medborgerligt inflytande och en demokratisk utveckling som orsakerna till folkskolans framväxt.[87]

Florin målar upp en bild av en viljestark lärarkår, med en vilja att förändra skolan och förbättra den. De ideal folkskollärarna stod för betraktar hon som uteslutande demokratiska.[88] Likt Isling och Richardson betonar hon att denna demokratiska linje tog sig uttryck i en strävan efter att forma en gemensam medborgarfostran för alla medborgare. Hon påpekar att denna medborgarfostran till att börja med inte med nödvändighet var uttalat demokratisk, den hade även inslag av en nationalism som inte självklart var demokratisk. Florin menar dock att folkskollärarkåren ganska snart lierade sig med vänstern i svensk politik, med liberaler och socialdemokrater. Florin uttrycker det som att det uppstod en ”personalunion” mellan Sveriges allmänna folkskollärarförening (SAF) och den liberala/socialdemokratiska rörelsen, då de ledande skolpolitikerna inom vänstern även var förgrundsgestalter i folkskollärarrörelsen. SAF kom därmed att betraktas som en samhällsomstörtande rörelse i de konservativas ögon.[89] Deras program var även socialt radikalt med bland annat krav på ett förbud mot barnarbete.[90]

Politiseringen blev särskilt markant under Fridtjuv Bergs tid som ecklesiastikminister 1905-06. Han satt samtidigt kvar i SAF:s styrelse och fick stöd från denna organisation. Den politiska kopplingen fanns inte bara i riksdag och regering, utan även på kommunalplanet där folkskollärarna

[85] Christina Florin 1987, s. 76.

[86] Gunnar Richardson 1988, s. 20.

[87] Gunnar Richardson 1977, s. 42, Gunnar Richardson 2004, s. 58.

[88] Christina Florin 1987, s. 91. Kerstin Skog-Östlin uttrycker det som att folkskollärarna drevs av en vilja att ta kontrollen över förändringsprocessen inom skolan, att ”äga reformarbetet”. Kerstin Skog-Östlin 2005, s. 8.

[89] Christina Florin 1987, s. 90-91.

[90] Christina Florin 1987, s. 94.

”hade en viktig roll i en bygds politiska och andliga liv.”[91] Även i Gunnar Richardsons forskning blir Fridtjuv Berg till en förgrundsgestalt, han spelade en stor roll när SAF bildades 1880 och när föreningens tidning började komma ut två år senare använde sig Berg flitigt av dess spalter. Hans liberala idéer marknadsfördes som SAF:s linje. Richardson karaktäriserar 1880-talet som den liberala radikalismens genombrottsdecennium, Denna radikalism satte stort hopp till möjligheterna att förädla och höja människan moraliskt genom utbildning. Folkbildningen och folkskollärarkåren blev därmed en viktig grupp för den liberala politiken. Även Richardson menar att det förelåg en stark kopplingen mellan den liberala/socialdemokratiska rörelsen och folkskollärarrörelsen. De liberala kraven på en allmän medborgerlig bottenskola var kanske inte helt förankrade i kåren, men kom utan tvekan att utgöra en stomme i läraridentiteten från detta decennium.[92]

Forskningen kring läroverkslärarkåren

Läroverkslärarkåren har inte själva presenterat något enhetligt verk kring sin identitet, i stil med *Svenska folkskolans historia*. Jag får därför enbart bygga mina resonemang på av andra genomförd forskning. De forskare som undersökt läroverkslärarkåren kommer i stora drag fram till samma resultat som för folkskollärarkåren. De ser en professionaliseringssträvan, om än inte så klar som inom folkskollärarkåren. Det som enligt Florin och Johansson skiljde läroverkslärarna från folkskolans lärare var att de saknade en gemensam lärarutbildning och att läroverksläraridentiteten därmed blev svagare än hos folkskolans lärare. De karaktäriserar de tidigare som ”en brokig skara individualister” som kände större samhörighet med de universitet som utbildat dem än med de läroverk de undervisade på. De ser dock en professionaliseringssträvan även bland läroverkslärarna, ”en strävan från andlig prästerlig identitet till statliga ämbetsmän.” Detta beskrivs som en identitetsförskjut-

[91] Christina Florin 1987, s. 90.

[92] Det var även på 1880-talet de första försöken gjordes i riksdagen att göra folkskolan till allmän bottenskola. Fridjuv Berg skrev en betydelsefull skrift i frågan 1883, *Folkskolan som bottenskola*. Gunnar Richardson 1963, s. 277.

ning i demokratisk riktning.[93] Kontentan av Florins och Johanssons forskning är att även läroverkens lärarkår på ett tidigt stadium etablerade sig som en självständig och välorganiserad kår, där kampen för de egna rättigheterna och en höjd status ledde dem till att även de engagerade sig i den allmänna samhällsdebatten och blev till en radikal kraft i den politiska och sociala debatten. Likt folkskollärarkåren gick läroverkslärarkåren ideologiskt åt vänster och deras åsikter blev allt mer liberala mot slutet av 1800-talet, när deras kollektiva identitet allt mer kom att präglas av individualism, sekularism och en vilja att hävda sig gentemot traditionella världsliga och kyrkliga makteliter.[94]

Kerstin Skog-Östlin går i sin forskning mot tendensen att se lärarkårerna som enade. Hon pekar snarast på stora spänningar, mellan könen, stad och land och sociala grupperingar.[95] Det hindrar dock inte Skog-Östlin från att se en gemensam läraridentitet i det pressmaterial hon undersökt.[96] Hon påpekar dock att det är en socialt konstruerad identitet.[97] Både folkskolans och läroverkens lärare såg sig som del av ett större socialt sammanhang och agerade inom en samhällsram där de kom att spela en viss politisk roll. Skog-Östlin betonar mer än övriga forskare strävan efter integritet och oberoende, både i lärarrollen och i den människosyn de vävde in i sin identitet. De betraktade sig själva som allvetande och strävade efter ett oberoende.[98] För läroverksläraridentiteten spelade traditionen en större roll än för folkskollärarkåren. Läroverksläraren såg sig som en garant för kulturförmedling till kommande generationer, inte i första hand som medborgarfostrare. Det var främst ett historiskt och kulturellt arv och läroverksläraren såg sig inte självklart som en del av det moderna projektet, likt folkskolans lärare. Det var med andra ord mer av en nyhumanistisk bildningstradition läroverkslärarna förfäktade än den medborgarfostran som var dominerande bland folkskollärarna.

---

[93] Forskningen kring läroverkslärarkåren har Christina Florin utfört tillsammans med Ulla Johansson. Christina Florin & Ulla Johansson 1993, s. 154-155.

[94] Christina Florin & Ulla Johansson 1993, s. 271.

[95] Kerstin Skog-Öslin 1999 a, s. 41-46. Kerstin Skog-Östlin 1999 c, s. 71-72. Kerstin Skog-Östlin 2005, s. 2-4.

[96] *SL* och *TfSL*.

[97] Kerstin Skog-Östlin 1999 c, s. 2-3.

[98] Kerstin Skog-Östlin 2005, s. 5.

Skog-Östlin påpekar vidare att läroverkslärarna inte kände sig bli fullt ut bedömda efter sina meriter. De menade att folkskollärarkåren favoriserades vid uppbyggnaden av det moderna samhället. De betraktade sig mer som offentliga ämbetsmän och ville även jämföra sig med andra statliga ämbetsmän. De kände sig utgöra en utbildad elit och ville bli behandlade därefter. I motsats till folkskolan förändrades inte läroverkslärarrollen mycket från 1800-talets mitt fram till mellankrigstiden, möjligen minskade det fostrande inslaget något när folkskolan tog över mer av de lägre åldersgruppernas undervisning. Likt Florin menar Skog-Östlin att det till att börja med var ämnes- och universitetsutbildningen som var identitetsgrundande, inte i första hand läraridentiteten.[99]

Vid första världskrigets slut förändrades den politiska scenen och därmed läraridentiteten. Den formella demokratin var genomförd och manliga lärare satt på allt fler styrande poster i samhället. Här skedde även en markant könsuppdelning av folkskolläraridentiteten. De manliga folkskollärarna var vid det här laget så etablerade att de blev mycket mer försiktiga, engagerade sig inte i sociala och politiska frågor lika öppet som tidigare. De använde i stället de kontakter de hade vid ämbetsverk och departement. Folkskollärarinnorna hade inte sådana kontakter, däremot ett brett kontaktnät bland de ideella organisationerna, främst inom kvinno- och fredsrörelsen. Där hade Folkskollärarinneförbundet en plattform att arbeta ifrån, vilket gjorde att deras politiska utspel blev mer öppna. De deltog i uttalanden och upprop och anslöt sig till organisationer på ett sätt som folkskollärarna inte ville. Folkskollärarinnorna arbetade även fortfarande i ett underläge. De hade lägre lön och auktoritet än sina manliga kolleger och det politiska etablissemanget visade de manliga folkskollärarna ett betydligt större intresse.[100] Även om de politiska rättigheterna formellt blev likställda 1921, såg sig folkskollärarinnorna kallade att arbeta för fortsatt jämställdhet. Detta engagemang ledde till en större frihet och ett större svängrum för politiska utspel. Lärarinneidentiteten var alltså mer politiserad och det ingick i identiteten att uttala sig politiskt. Denna skillnad mellan den manliga och kvinnliga folkskolläraridentiteten kom att spelar en viss roll när de konfronteras med den nazistiska utmaningen.

För folkskolans del lanserades 1919 en ny undervisningsplan av ecklesiastikministern och folkskolläraren Värner Rydén. Genom denna demokra-

[99] Kerstin Skog-Östlin 1999 c, s. 67-70, Kerstin Skog-Östlin 2005, s. 10.

[100] Kerstin Skog-Östlin 2005, s. 8.

tiserade och sekulariserade skolan avsevärt. Ett exempel gott som något på att folkskollärarnas ideal genomfördes. Den lutherska katekesen var inte längre utgångspunkt för undervisning och medborgarfostran blev ett mer markant inslag i undervisningen. Historieundervisningen skulle starkare betona ”folkens fredliga utveckling”.[101] Tolerans blev förpliktigande för lärarna.[102] Dessa förändringar välkomnades av folkskollärarkåren, som varit pådrivande för en förändring av undervisningsplanen ända sedan början av 1900-talet.[103]

Bildningsideal, nyhumanism eller medborgarfostran

I läraridentiteten ingick ett bildnings- och uppfostringsideal. Frågan de båda lärarkårerna ständigt ställde sig var vilken typ av uppfostran de skulle ge. Två bildnings- och uppfostringslinjer löpte parallellt genom 1800- och 1900-talen, ett *nyhumanistiskt bildningsideal* och ett *medborgarfostransideal*. Båda dessa bildningsideal påverkade lärarkåren, inget av dem dominerade helt, även om nyhumanistisk formalbildning hade störst genomslag i läroverkslärarkåren och medborgarfostran i folkskollärarkåren. Båda hade sina rötter i romantikens tidiga 1800-tal, båda gjorde anspråk på att vara utlöpare av 1700-talets upplysningstankar och båda byggde på en individualistisk människosyn. De som skiljde dem åt var synen på vad som skulle utvecklas hos individen. Den nyhumanistiska formalbildningen lyfte fram en karaktärsdaning, främst med hjälp av latinstudier. Medborgarfostran betonade en mer praktiskt inriktad utbildning kring hur samhället fungerade, samhällslära, rättslära och ekonomi.[104]

Gunnar Richardson hävdar att det var den tyskinfluerade humboltska nyhumanismen i sin romantiska och nationalistiska tappning som i stor utsträckning kom att prägla uppfostringsdebatten i Sverige efter 1812. Detta gällde såväl läroverken som i debatten kring en bredare folkutbildning. Den

[101] *Svenska folkskolans historia*, del IV, s. 440, 445. Undervisningsplan för folkskolan 1919, s. 2662-2668.

[102] *Svenska folkskolans historia*, del IV, s. 445.

[103] *Undervisningsplan för rikets folkskolor 1919*, s. 2581-2591, 2662-2668, *Svenska folkskolans historia*, del IV, s. 435-450, Kerstin Skog-Östlin 2005, s. 8.

[104] Sven-Eric Liedman, 1993, s. 81, Jonas Hansson 1999, s. 41-47, Gunnar Richardson 1988, s. 10, Bernt Gustavsson 2007, Per Sundgren 2007.

uppfostringskommitté som tillsattes detta år var enligt Richardson starkt präglad av nyhumanistiskt tänkande.[105] Även i den skolplan som 1820 blev resultatet av denna uppfostringskommitté dominerade de nyhumanistiska bildningstankarna, även om ett medborgarfostransideal fanns med. Historikern Lars Niléhn lyfter fram det han kallar för en ”civistisk patriotism”, en nationalistisk medborgaranda som trots den dominerande nyhumanismen delvis präglade skolplanen 1820. Utgångspunkten var att det konstitutionella styret i Sverige krävde en skola för alla. Alla skulle ta del i statsstyret. Författningens anda skulle genomsyra alla medborgare. Undervisningen skulle skapa patrioter med en oegennyttig inställning till fäderneslandet.[106]

Människan skulle enligt den nyhumanistiska traditionen bildas och formas, därav begreppet *formalbildning*, som i viss mån sattes i motsatsförhållande till en mer materiellt inriktad *realbildning*. De nyhumanistiska reformpedagogerna lade stor vikt vid den känslomässiga sidan av utbildningen som fantasi, omdömesförmåga och förstånd. Den hade sällan ett uttalat nyttoinnehåll och kunde därför lägga en stor vikt vid latinstudier som ett slags ”tankeskärpans själsgymnastik”. Eleven skulle mogna och utbildningen skulle leda fram till en mogenhetsexamen, som studentexamen även kallades under stora delar av 1800-talet.[107]

Även folkbildningstänkandet i Sverige präglades länge av denna tradition. Det gällde inte bara i konservativa kretsar utan även i den liberalt förankrade folkbildningsverksamheten såväl som i arbetarrörelsens bildningsverksamhet. Personlighetsutvecklingen skulle höja människan och förädla henne. Dessa tankar var således även levande i folkskoledebatten.[108] Diskussionen kring läroverkens undervisning präglades under hela 1800-talet av denna personlighetsdanande nyhumanism eller samhällsfostrande medborgarfostran. Enligt Niléhn skulle nyhumanismen personlighetsdana och medborgarfostran skapa en samhällsanda. Den senare blev därmed mer praktiskt inriktad, med kunskaper om statslivet, konstitutionen och samhällsekonomin. Det vittnar inte minst läroböckerna i medborgarkunskap om. Den första kom ut 1884, *Medborgarens bok,* under det årtionde då kravet på demokratisering och en medborgarfostrande bottenskola gemensam för alla

[105] Gunnar Richardson 2004, s. 64.

[106] Lars H Niléhn 1975, s. 2-8, 195.

[107] Gunnar Richardson 1988, s. 10.

[108] Gunnar Richardson 1988, s. 10-12.

medborgare på allvar lanserades av bland annat folkskollärarkåren.[109] Även vid folkskolans uppbyggnad stod det en strid mellan dessa båda ideal och lärarkåren var följaktligen tvungen att ta ställning.[110]

Den nyhumanism som bestod in på 1900-talet fick en allt mer konservativ prägel, men hade ett visst inflytande även på liberalt och socialdemokratiskt tänkande.[111] Det dominerande bildningsidealet i dessa rörelser och därmed det som dominerade lärarkåren var en mer kulturradikalt inriktad medborgarbildning, som betonade individens krav på att bli en nyttig samhällsmedborgare i ett demokratiskt samhälle. När nyhumanismens företrädare blev allt mer avvisande till det moderna samhället, kom dessa allt mer att stå i kontrast till dem som förespråkade en medborgarfostran. Med en framtidsoptimism ansåg sig dessa ha förmåga att lösa alla problem med hjälp av ny teknik. Ävenså sociala problem med en social ingenjörskonst.

I läraridentiteten under mellankrigstiden ingick båda dessa traditioner även om idealen kring medborgarfostran klart dominerade.[112] Enligt Jonas Hansson kom den allmänna debatten en bit in på 1930-talet att lyfta fram personlighetsbegreppet och därmed åter aktualisera det nyhumanistiska tänkandet. I denna debatt kom två folkhögskolerektorer att vara aktiva: Alf Ahlberg och Manfred Björkquist. Dessa föreläste ofta bland folkskollärare och inbjöds att skriva i folkskollärarpressen och fick på detta sätt ett stort inflytande på diskussionen i folkskollärarkåren.[113]

Den professionaliseringssträvan lärarkåren eftersträvade innehöll ett stort mått av pedagogiska tankar kring hur undervisningens nivå kunde höjas och hur skolans arbete kunde förbättras. I denna strävan blev bildningsdiskussionerna viktiga, det vittnade inte minst diskussionerna på de allmänna lärarmötena om. Det första ägde rum redan 1849. Vid detta möte hölls ett föredrag i nyhumanistisk anda om kopplingen mellan språkstudier och själsutveckling: ”Språket var ett ’livselement’ för tanken”. Denna diskussion skulle följas av många fler, på lärarmöten och i den interna diskussionen i lärarkåren.[114]

---

[109] Agneta Bronäs 2003, s. 189-190, Bengt Sandin 2003, s. 60.

[110] Lars H Niléhn 1975, s. 3, 92.

[111] Jonas Hansson 1999, s. 159-161.

[112] Martin Alm 2002, s. 220-225.

[113] Jonas Hansson 1999, s. 182-186.

[114] Lars H Niléhn 1975, s. 3, 42.

Fredsfrågan som en del av lärarkårens kollektiva identitet

En ingrediens i läraridentiteten som jag tidigare inte berört är fredsfrågan. Detta blev ett nyckelbegrepp i läraridentiteten och kom att spela en stor roll i argumentationen mot nazismen. Även fredsrörelsen insåg tidigt att det var skola och undervisning som var allra viktigast, om Europa skulle vinnas för fredstanken. Inga-Britta Melin påpekar att redan vid fredsrörelsens tillkomst i slutet av 1800-talet inskärptes behovet av fredsutbildning och den centrala roll skolorna spelade för detta. När Sveriges kvinnliga fredsförbund (SKF) bildades 1898 skrevs det in i programförklaringen att fostran och utbildning var medel att uppnå en fredligare värld. En pedagogisk sektion inrättades, som skulle påverka undervisningen i skolan och uppfostran i hemmen. SKF:s program innehöll konkreta förslag om direkt fredsundervisning i skolorna och anvisningar gavs för hur skolornas fredsdag skulle anordnas.[115]

Bland fredsrörelsens grundare återfanns även många lärare. Svenska freds- och skiljedomsföreningen bildades den 2 april 1883 av ett antal liberala riksdagsmän, däribland Fridtjuv Berg.[116] Enligt Melin var det först sedan en folkskollärare tagit över som ordförande 1888 som föreningen räddades och dessutom breddades utöver riksdagsmännens krets, en breddning som kom att inkludera lärarkåren i särskilt hög grad.[117] Från 1890-talet blev det främst kvinnor och kvinnorörelsen som kom att driva fredsfrågor. Därigenom var det främst bland de kvinnliga lärarorganisationerna som fredsfrågan på allvar slog rot, något som kom att visa sig även under den av mig undersökta perioden. Folkskollärarinneförbundets identitet är av särskilt intresse, även om det var inom ett annat lärarkollektiv som fredsfrågan var särskilt dominerande, nämligen hos ämneslärarinnorna. Dessa utbildades vid det kungliga högre Lärarinneseminariet i Stockholm och på mindre privata lärarinneseminarier.[118] De flesta ledande gestalter inom fredsrörelsen i Sverige var utbildade på ett högre lärarinneseminarium.[119] Ämneslärarinnornas fredsengagemang kom att spela en stor roll även för de kvinnliga folkskollärarna. De ledande ämneslärarinnorna ingick i ett nätverk med förgreningar

[115] Inga-Britta Melin 1999, s. 82-83, 90-91.

[116] Inga-Britta Melin 1999, s. 54.

[117] Inga-Britta Melin 1999, s. 63.

[118] Det var främst för att täcka flickskolornas behov som dessa seminarier upprättades. Inger Ekbom 1991, s. 172, Christina Florin, *Kampen om kunskap*.

[119] Inger Ekbom 1991, s. 179.

till den frisinnade rörelsen, socialdemokratin, kvinnorörelsen och andra tongivande kvinnogrupper som Fogelstagruppen. I detta nätverk ingick även Folkskollärarinneförbundets ledande personer. Ett exempel på detta är ordföranden mellan åren 1932-1941, Frida Härner. Hon florerade i stort sett i alla fredsorganisationer som fanns i Sverige under mellankrigstiden. Hon var styrelseledamot i en rad av dem: Svenska skolornas fredsförening, den svenska sektionen av Världssamling för fred, aktiv medlem i Internationella kvinnoförbundet för fred och frihet och Nordiska lärares fredsförening. Hon var med att organisera Kvinnornas vapenlösa uppror mot krig 1935 och en ivrig föreläsare om fredssaken i de mest skilda sammanhang. Hon deltog i en mängd fredskonferenser och kurser, bland annat de som gavs på Fogelsta och skrev regelbundet om dessa kurser i *Lärarinneförbundet*. Samtidigt var hon en oomstridd ledare för Folkskollärarinneförbundet och lika oomstridd vice ordförande för SAF.[120] Det finns i källmaterialet inget som tyder på att kritik riktades mot hennes pacifistiska engagemang och att hon drog in folkskollärarrörelsen så aktivt i fredsarbetet. När hon fyllde 60 år hyllades hon tvärtom i *LF* på ett översvallande sätt. Härner betydde mer än någon annan för att fredstanken blev en stor del av läraridentiteten under mellankrigstiden.[121]

Nu var det ingen självklarhet att en kvinna eller kvinnoorganisation i Sverige skulle orientera sig mot det pacifistiska hållet, tvärtom. Kjell Östberg konstaterar att det var fler svenska kvinnor engagerade i försvarsvänliga or-

---

[120] *SL* 1938:49, s.1344, 1939:10, s. 299, SAF:s arkiv VU 16 mars 1938 §12, VU den 28 april 38, VU den 8 mars 39, TAM arkiv, Förutom Frida Härners betydelse som ordförande, kan även nämnas Ulla Alm, redaktören för *LF* åren 1935-43, aktiv i Internationella kvinnoförbundet för fred och frihet och i Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget 1935, där hon var sekreterare i arbetsutskottet för opinionsmötet Kvinnornas representantmöte Ned med vapen i alla länder, den 1 september 1935. *Svenska folkskolans historia,* del V, s. 391. Irene Andersson 2001 s. 316, s. 219. Även Folkskollärarinneförbundets sekreterare på 1930-talet Hanna Wanngård, var en aktiv fredskämpe. *Svenska folkskolans historia*, del V, s. 375, Irene Andersson 2001, s. 316.

[121] I en ledarartikel i *LF* den 21 juni 1939 karaktäriseras hennes ledarstil på följande sätt: "[…] vår Frida Härner, visar att det här är frågan om en ledare av helt annat slag än den Führertyp, som för närvarande är så modern i Europa: den högmodigt över mängdens huvuden tronande Führern, som dikterar folket sin vilja och avgör vilka åsikter, som det är massan tillåtet att hysa eller ej. För Frida Härner framstår friheten i tänkesättet som den enda bärkraftiga grunden för mänskligt samarbete." *LF* 1939:25, s. 1.

ganisationer än i fredsorganisationer fram till andra världskriget. Dessa försvarsvänliga kvinnor spelade en minst lika stor roll i kvinnorörelsen som de fredsvänliga.[122]

Fredssakens centrala roll i läraridentiteten blev alltså ett av konfrontationsfälten när läraridentiteten och den nazistiska ideologin på allvar möttes 1933.[123] Den ingrediens i den nazistiska förkunnelsen som man särskilt lyfte fram som oförenlig med det egna tänkesättet var synen på militärfostran och förhärligandet av krig i undervisning och undervisningsmaterial. En förutsättning för att fredsfostran skulle få en så central plats i läraridentiteten var naturligtvis de bildningsideal och den människosyn som fanns där. De nyhumanistiska idealen tolkades i fredlig riktning och även medborgarfostran fick en mycket fredlig och individualistisk uttolkning. Det var elevens kreativa och andliga sida som skulle få blomma ut, inte en kollektivistisk massuggestion, som blev det begrepp som sattes i motsatsförhållande till fredsfostran. En annan viktig ingrediens i fredsfostran var den kristna etiken, som tolkades i en nästan pacifistisk riktning av folkskollärarkåren. Detta hade även stöd av 1919 års undervisningsplan, där just den bibliska etiken, inte den lutherska dogmatiken, skulle utgör grunden för folkskolans fostran.[124]

Under mellankrigstiden bildades det en rad fredsorganisationer med inriktning mot skolan. Svenska skolornas fredsförening var den viktigaste. Andra var Nordiska lärares fredsförbund och Stiftelsen fredshögskolan. Alla dessa organisationer påverkade läraridentiteten och alla folkskollärarförbund samarbetade med dem i varierande grad. SAF och Folkskollärarinneförbundet var medlemsorganisation i den svenska sektionen av Världsamling för fred.[125] SAF var även en av medlemsorganisationerna i Stiftelsen Fredshögskolan.[126] LR hade dock inget samröre med någon av föreningarna. Det hindrade inte att det fanns enskilda läroverkslärare i ledningen för samtliga dessa skolinriktade fredsföreningar.

---

[122] Kjell Östberg, 1991, s. 34-41, Irene Andersson 2001, s. 23, 44.

[123] Klas Åmark 2011, s. 75.

[124] *Undervisningsplan för rikets folkskolor 1919*, s. 2581-2591, 2668, *Svenska folkskolans historia,* del IV, s. 440-445, *Den svenska folkskolan 100 år*, s. 51.

[125] VU 17 november 1936, §6, centralstyrelseprot. den 3-7 jan 1938, §79, VU 16 mars 1938, §12, VU den 28 april 38 §10, centralstyrelsprot. 3-7/1 1941, §101, SAF:s arkiv, TAM arkiv.

[126] Centralstyrelseprot. 3-7/1 1941, §102, SAF:s arkiv, TAM arkiv.

Folkskollärarna undvek dock en orealistisk bild av fredsengagemanget och konstaterade att unga människor hade en stark dragningskraft till en kollektivistisk våldsdyrkan. Detta faktum användes som ett starkt argument för nödvändigheten av en aktiv fredsundervisning som en motvikt till denna våldsdyrkan.[127] Även SAF och dess tidning *SL* engagerade sig för fredssaken. Det kan delvis bero på att Frida Härner under många år var föreningens vice ordförande, men även på att rad manliga folkskollärare var aktiv engagerade i fredssaken, bland annat förbundets ordförande under många år Emil Eljas och Leander Wallerius.[128] Att SAF kollektivanslöt sina medlemmar till Världssamling för fred ledde till spridda protester från några kretsar, men i det stora hela betraktades anslutningen och fredsarbetet som en naturlig del av föreningens identitet.[129] Folkskollärarförbundet inskränkte sitt fredsengagemang till att propagera för de två fredsdagarna den 18 maj och 11 november, något de dock gjorde regelbundet från 1933 fram till krigsutbrottet.[130]

Sammanfattning av lärarkårens kollektiva identitet

I detta kapitel har jag försökt ringa in den kollektiva identitet som folkskollärare och läroverkslärare byggde upp under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. I de kommande kapitlens idé- och argumentationsanalys kommer jag att visa på hur central denna identitet var vid möten med den nazistiska utmaningen. Jag har funnit sex bärande och meningsskapande tankar i lärarkårens kollektiva identitet, som jag särskilt kommer att använda mig av: professionalism, autonomi, sekularism, omnipotens och modernism/utvecklingsoptimism. Professionalism är ett övergripande begrepp som genomsyrar de övriga. Begreppet används i en eller annan form av alla de fors-

---

[127] Detta finns belagt i kårorganen t.ex. *LF* 1935:19, s. 1, 1937:1, s. 2. Även i *Svenska skolornas fredsförenings årliga häften*, t.ex. 1933 och 1934.

[128] Dessa satt tillsammans med Frida Härner som SAF:s representerade i styrelsen för den svenska sektionen av Världssamling för fred. VU 17 november 1936, VU 16 mars 1938, VU den 28 april 38, VU den 8 mars 39, SAF:s arkiv, TAM arkiv.

[129] *SL* 1938:49, s. 1344, 1939:10. 1938 protesterade kretsarna i Lund och Linköping mot denna kollektivanslutning. Centralstyrelsen avvisade dessa protester. SAF styrelsemöte 3-7 januari 1939§ 86, SAF:s arkiv, TAM arkiv.

[130] *FT* 1933:45, s. 1050, 1934:19, s. 4, 1934:45, s. 32, 1935:20, s. 12, 1935:45, s. 14, 1936:20, s. 9.

kare jag konsulterat. Ävenså i verket *Svenska folkskolans historia* även om detta verk är så deskriptivt att det inte använde sig av denna typ av teoretisk terminologi. Ur professionaliseringssträvandena följer en sekularism, en strävan att frigöra folkskola och läroverk från kyrkans inflytande, just för att lärarkåren ansåg sig vilja professionalisera skolarbetet, befria det från kyrkoherdars och domkapitlens, i lärarnas ögon oprofessionella ingripanden. De svenska lärarnas sekularism var inte antireligiös, vilket var fallet på många håll på kontinenten, utan just en sekulär strävan att göra undervisningen mer professionell och modern.[131] Ur detta uppstod även en strävan efter autonomi, en vilja att stå fria från otillbörlig påverkan, en strävan som av Kerstin Skog Östlin beskrivs som en form av ”omnipotens”, en tro på sig själva att klara av allt utan hjälp utifrån.[132] Parallellt med detta fanns en stark utvecklingsoptimism, en känsla av att vara med och bygga upp ett nytt modernt samhälle.

Det går ytterligare att bryta ner dessa bärande begrepp och formulera dem i bildningstermer. I professionalismen låg en strävan att bära och utveckla ett bildningsideal. Kopplat till bildningsidealet fanns en människosyn och en samhällssyn, som direkt emanerar ur de ovan angivna identitetsskapande begreppen. Både folkskollärar- och läroverkslärarkårens bildningsideal kan karaktäriseras med hjälp av fyra begrepp: nyhumanism, medborgarfostran, fredsfostran och neutralitet. De tre första begreppen har jag redan beskrivit och även visat på hur centrala dessa var för de båda lärarkårerna.

Neutralitetsbegreppet har jag inte utvecklat närmare, men det är centralt för förståelsen av både identitet och bildningsideal. Det rörde sig om en strävan att alltid vara objektiv och saklig, att undvika politiska ställningstaganden i undervisningen och att befria undervisningen från partiskhet och indoktrinering. Kristendomens centrala ställning sågs inte som ett hinder för detta, i alla fall inte efter det att den lutherska dogmatiken tagits bort från skolundervisningen och ersatts med en mer allmänt formulerad evangelisk/biblisk etik, som i sekularismens namn kom att tolkas ganska vitt och fritt. Bland folkskolans lärare inte minst i pacifistisk riktning. Kristendomen neutraliserades och objektifierades. Neutraliteten var sammankopplad med

[131] Denna avsaknad av antireligiös attityd framgår av lärarpressens och lärarorganisationernas sätt att behandla religion och kyrka.

[132] Kerstin Skog-Östlin 1999 b, s. 10-11, 2005, s. 7.

en sekularism och pluralism.[133] Neutralitetstänkandet var även förankrat i modernitetsargument. Det moderna samhället var pluralistiskt och individualistiskt och krävde därmed från samhällets sida en neutralitet i tankesättet. Neutraliteten skulle inte bara prägla undervisningen utan även lärarkårens kollektiva agerande, vilket omöjliggjorde direkta politiska ställningstaganden, såvida inte dessa berörde den skolpolitiska utvecklingen och därmed professionaliseringen. I dessa fall vägde professionalismen tyngre än neutraliteten. Lärarkåren ställdes ofta inför denna typ av avvägningsresonemang, där neutraliteten låg i ena vågskålen och de övriga idealen i den andra. Inte sällan fick neutraliteten då ge vika för de högre prioriterade målen, vilka var relaterade till den nyhumanistiska människosynen eller ett medborgarfostransideal. Detta kommer att visa sig i de kommande kapitlens analys. Jag anser mig så här långt ha bevisat att dessa begrepp var essentiella för lärarkårernas sätt att se på sig själva och internaliserade i dessa kårers självreflektion. Jag skall i de tre följande empiriska kapitel visa att de även medvetet kom att användes i samhällsdebatten, så även vid bemötandet av den nazistiska ideologin i form av pedagogiska ideal, människo- och samhällssynen. I figur 4 gör jag en sammanfattning av dessa ideal.

[133] Detta skedde successivt, men för folkskolans del främst med 1919 års undervisningsplan, *Undervisningsplan för rikets folkskolor 1919*, s. 2581-2591, *Svenska folkskolans historia, del IV*, s. 440, 445, *Den svenska folkskolan 100 år*, s. 51.

Figur 4. Sammanfattning av lärarkårens identitet och bildninsideal.

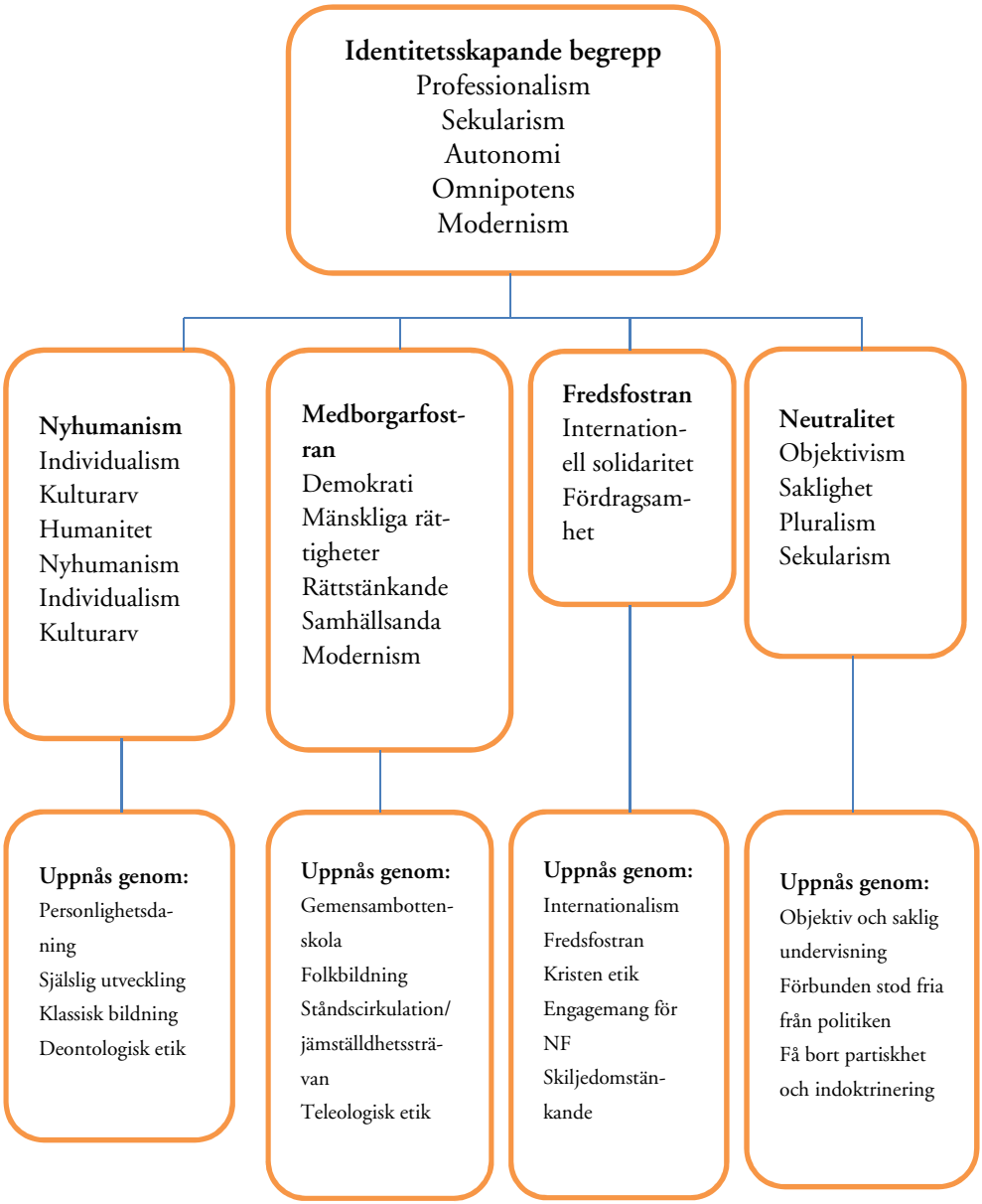

3. Lärarkårens möte med nazismen 1933-1939

Källmaterial, urval, klassificering och tolkning

Källmaterialet för kapitel 3 och 4 utgörs framförallt av ett omfattande arkiv- och pressmaterial från de fyra stora lärarorganisationerna.[134] Det behövs därför en urvals- och klassificeringsmetod. Jag måste kunna avgöra vilka källor som är de mest auktoritativa och därför säger mest om lärarorganisationernas ideologiska ställningstaganden och argumentationsstrategier. Källmaterialet från lärarorganisationernas styrelser har en naturlig auktoritet, då dessa dokumenterar hur organisationernas demokratiskt valda styrelser argumenterade. Protokollen är för det mesta utförliga. De avslöjar i de flesta fall de överväganden som gjorts och resonemang som förts inom styrelsekretsarna. Av särskilt intresse är brev och skrivelser från medlemmar och lokalavdelningar. Dessa avslöjar något om dynamiken i den interna debatten. Lärarorganisationerna var alla demokratiskt uppbyggda, men med en klar hierarki och därmed med en maktstruktur. Ledningen för förbunden var beroende av medlemmarnas stöd men drev även en egen linje, som direkt påverkade läraridentiteten och argumentationen.[135]

---

[134] Sveriges allmänna folkskollärarförening (SAF) med kårorganet *Svensk lärartidning (SL)*, Sverges Foklskollärarförening med kårorganet *Folkskollärarnas tidning (FT)*, Sveriges Folkskollärarinneförbund med kårorganet *Lärarinneförbundet (LF)* som 1945 bytte namn till *Folkskollärarinnornas tidning* samt Läroverkslärarnas riksförbund (LR) med kårorganet *Tidning för Sveriges Läroverk (TfSL)*. Småskollärarinnorna hade ett eget förbund med gav inte ut någon egen tidning under den undersökta perioden, varför jag inte tar med detta förbund i undersökningen.

[135] Valen till kongresser m.m. skedde inom SAF indirekt via lokalavdelningar, vilket gjorde representativitet tvivelaktig. Minoriteter hade svårt att komma till tals, deras synpunkter ”inkapslades” enligt Sparrlöf 2007, s. 34. Eftersom det bara i undantagsfall framfördes protester mot kårledningarna och dess beslut, utgår jag ifrån att acceptansen för dem var hög, kongressprotokoll § 39 A2:8, SAF:s arkiv,

Sofia Persson har undersökt hur de svenska lärarna organiserat sitt ”yrkesprojekt”.[136] Hon använder sig av begreppet ”rörelseintellektuella” för att ringa in de personer som i första hand drev på och formulerade ”strategierna”. Dessa var ordnade i ”dominerande koalitioner”, ”vars värderingar och uppfattningar formade organisationens strategiska inriktning”, det jag skulle kalla för läraridentitet. Dessa koalitioner hade inte någon absolut makt, utan var beroende av medlemmarnas acceptans. Person påpekar att denna ”kärngrupp” var tillräckligt liten i dessa lärarorganisationer för att enskilda personligheter skulle få ett stort svängrum.[137] Även jag utgår ifrån att det var de centralt placerade funktionärerna som främst drev argumentationen, men de tvingades att göra det i dialog med medlemmarna. Persson ger kårtidningarna en stor roll när det gällde att mobilisera ”en känsla av kollektiv identitet” och för att skapa gemensam opinion.[138] Denna syn delar jag helt och kommer därför att använda mig till stor del av dessa kårtidningar.

I min analys gäller det att slå fast hur auktoritativ en viss artikel var och därmed hur mycket den säger om den linje lärarorganisationen i fråga stod för och vad den bakomliggande redaktionen och organisationen ville säga med denna publicering. Ett vanligt knep var att låta utomstående författa artiklar, recensioner, referat från kongresser, reseskildringar et cetera. Tidningens redaktion behövde då inte fullt ut stå för artiklarnas innehåll, även om den ansvarige utgivaren förstås alltid var ansvarig för publiceringen och denne/a alltid var en styrelseledamot eller ordföranden för förbundet.[139]

Förstasidan i tidningarna intog ställningen som någon form av ledarsida, som nästan alltid skrevs av redaktionsmedlemmar och där förbundens officiella politik framfördes.[140] Inne i tidningen fanns en referatsida, där pressklipp med citat från andra tidningar och medier publicerades. Där blir det frågan om två avsändare, den som ursprungligen skrev det som refererades och den som gjorde urvalet och eventuellt skrev en kommentar. Finns det ingen kommentar är även detta ett ställningstagande från redaktionens

---

TAM arkiv, AU möte den 2-5 feb. 41 bilaga 52, SFF A5 vol.27, SAF:s arkiv, TAM arkiv, centralstyrelse A2b:58 protokollsbilaga 434:1938 samt A2a:18, SAF:s arkiv, TAM arkiv. Per Höjeberg 2002, s. 7.

[136] Sofia Persson 2008, s. 83-87.

[137] Sofia Persson 2008, s. 89.

[138] Sofia Persson 2008, s. 205.

[139] Göran Sparrlöf, 2007, s. 29.

[140] *SL* hade en ledarsida längre in i tidningen, oftast på s. 3.

sida. Tidningarna var rikt försedda med recensioner av böcker och tidskriftsartiklar. Samtliga tidningar bevakade vidare föredrags- och opinionsbildningsfronten och refererade flitigt från möten av olika slag, främst möten som rörde skola och ungdomar, men i viss utsträckning även allmänna möten. Ledarartiklar är naturligtvis de klaraste och tydliga indikatorerna på förbundens ideologiska linje och argumentationsstrategi. Nu var tidningsredaktionerna sparsamma med ledarkommentarer i politiska frågor, så vida de inte rörde skolbeslut eller beslut rörande lärarna och deras ställning. När redaktionen valde att publicera en politisk kommentar inne i tidningen, var det en nedtoning, men också en möjlighet att få lägga ut texten på ett mer analyserande sätt, en politisk linje kunde presenteras på ett mer inbäddat sätt. Vanligt var att referera till den egna kårens ethos, i form av ideologiska och mänskliga ställningstaganden. På det sättet kunde en djupare politisk kritik framföras, även om det ytligt sett enbart var de pedagogiska utvecklingen man kommenterade.

Kongresser och allmänna möten spelade en stor roll för lärarkåren under mellankrigstiden. Många av dessa kongresser framförde ett politiskt budskap. Det gällde även de internationella och internordiska lärarorganisationernas möten, som i stor utsträckning var inriktade på att skapa en atmosfär av fred, förståelse och humanism. Det gick alltså lätt för redaktionerna att referera från dessa lärarmöten i en politisk ton. Vare sig det är en korrekt återgivning eller ej, så spelar redigeringen av dessa kommentarer en stor roll i analysen. Ibland går det att kontrollera om kommentarerna är tendensiösa, särskilt om samma kongress kommenteras i flera lärartidningar. Det var inte bara från lärarkongresser tidningen rapporterade, även kongresser som rörde mer politiska frågor blev refererade i tidningens spalter. Fredskongresser var av ett speciellt intresse. Då budskapet här av naturliga skäl var ytterst politiskt avslöjar kommentarerna förbundets politiska ställningstagande.

En särskild typ av kommenterade artiklar var reseskildringar. Författarna var främst lärare, men även utomstående personer. Dessa resereportage var ibland naiva och helt befriade från kritisk analys, men var stundtals mycket klarsynta och kritiska och därmed fyllda av politiskt innehåll. Källmaterialet ger ingen fingervisning om hur redaktionen valde ut de personer som fick möjlighet att lägga ut texten i frågor som tangerade det politiska. Det finns inget exempel på något försvar av en auktoritär politisk linje. Vissa artiklar är dock så naivt skrivna att innehållet framstår som ett indirekt försvar av en totalitär regim. Detta gäller dock inte så mycket Tyskland som Italien och Sovjetunionen. Vid några tillfällen gavs resestipendier till de

lärare som skriver reseskildringar. Detta tolkar jag som att dessa skrev, om inte på uppdrag av förbundet, så ändå med större auktoritet.

Redaktörerna för de fyra förbundsorganen satt regelbundet med vid styrelse- och utskottsmöten och styrelserna hade ett stort inflytande över redaktionerna. Vid några tillfällen går det att ur dessa styrelseprotokoll se vilka avvägningar förbunden gjord, något som är ytterst avslöjande och får en stor plats i min analys.

Mötet mellan lärarkåren och den nazistiska utmaningen på våren 1933

Klas Åmark påpekar att det tyska samhället nazifierades mycket snabbt efter maktövertagandet i januari 1933. Ganska snart blev det omöjligt att upprätthålla kontakter i Tyskland med andra än nazister. Detta ställde svenskar med tyska kontakter inför allvarliga utmaningar: hur skulle man samarbeta med Nazityskland? Åmark menar att det redan från början var en noninterventionslinje som valdes som huvudlinje i det svenska samhället i stort såväl som av den socialdemokratiska regeringen.[141]

I detta kapitel skall jag redogöra för de strategier den svenska lärarkåren valde när de ställdes inför detta faktum. I kapitel 1 redogjorde jag för hur det tyska språket förändrades i samband med den nazistiska nyordningen. Det psykologiserades, blev mer känslomättat och hårt, det var den direkta handlingens språk. Lärarpressen påverkades av detta faktum och började själva använda ett mer pathos i skrivandet, såväl som hänvisningar till sitt eget ethos. Jag kan i källmaterialet först ana svårigheter för redaktionerna, som inte var vana vid att hantera detta nya språkbruk, men det hjälpte dem även, när de fram på vårkanten 1933 började bemöta det nazistiska budskapet. Detta är en utgångspunkt för analysen i detta kapitel. En annan utgångspunkt är de nyckelbegrepp jag ringade in i slutet av kapitel 2. Jag skall undersöka hur begreppen nyhumanism, medborgarfostran, fredsfostran och neutralitet användes i bemötandet av det nazistiska budskapet. Stephen Toulmins argumentationsmodell kommer att användas för att renodla argumenten och komma åt dolda motargument.

[141] Klas Åmark 2011, s. 643.

En vanlig strategi på våren 1933 var att ordagrant, ibland till och med på tyska, återge kungörelser och sedan bara avsluta artikeln med orden: ”kommentarer är överflödiga”. Den 7 juni publicerade *Svensk Läraretidning* en saklig artikel om hur den tyska folkskollärarorganisationen höll på att omvandlas till en nazistisk organisation. Artikeln avslutades med orden: ”Reflexionerna gör sig själva.”[142] Redaktionen utgick från att det känslomässiga pathos det nazistiska språket hade, skulle tala till läsarna, men med omvänd påverkan, inte stärka den nazistiska argumenteringen, utan skapa en känsla av motvilja och avståndstagande. En annan artikel från den 28 juni, ”Arierna i de tyska privatskolorna”, avslutades med orden: ”Man merkt die Absicht.”[143] Den 15 mars beskrevs under rubriken ”Deutschland erwache” hur den nye skolministern från Thüringen infört ett obligatoriskt moment vid den kraftigt utökade undervisningen om Versaillesfreden. Klasserna skulle, efter att ha hört en tyskfientlig paragraf ur fredstraktaten, i kör skandera: ”Den tyska skammen skall brinna i våra själar till ärans och frihetens dag.” Min tolkning är att redaktionen genom att återge denna order, ville skapa en känsla av overklighet, och framkalla en indignatio, när den sågs i en svensk kontext. Denna strategi fick troligen större effekt än ett rationellt logosargumenterande, när det gällde att skapa en gentemot nazismen negativ atmosfär.[144]

Tyska pedagogiska alster hade sedan länge inspirerat och förnyat tänkandet kring skola och utbildning i Sverige. Genom nyordningen i Tyskland på våren 1933 uppstod en helt ny och något förvirrande situation för lärarorganisationerna. Detta kan spåras i de texter som Jenny Wahlman skrev efter den internationella folkskollärarföreningens kongress i Santander i augusti 1933. I två på varandra följande nummer beskrev denna svenska representant för Sveriges Allmänna Folkskollärarförening (SAF) hur hon tvingades ta ställning till ett franskt förslag att utesluta den tyska folkskollärarrörelsen. I den tyska delegation som hon skulle vara med om att utesluta ingick en av hennes stora auktoriteter, folkskolläraren Georg Wolff. Så sent som på hösten 1932 hade SAF sänt ett hyllningstelegram till Wolffs 50-årsdag.[145] Nu kunde Wahlman se hur Wolff hade förändrats i nazistisk rikt-

[142] *SL* 7 juni 1933, s. 543.

[143] *SL* 28 juni 1933, s. 601–602.

[144] *SL*, 15 mars 1933, s. 248, Gunnar Richardson 2003, s.73.

[145] Centralstyrelsens protokoll 3-6 januari 1933, § 91, A2a, vol.16, SAF:s arkiv, TAM arkiv.

ning. Detta skapade problem för henne. Hennes pedagogiska förebild hade påverkats i en riktning som hon spontant kände att hon måste reagera mot, samtidigt som det ethos som omgav hans person fanns kvar. I slutändan var hon en av de 42 som mot 20 röster uteslöt den tyska delegationen med orden ”kom igen som fria män”. De argument som fick Wahlman att gå med på en uteslutning var dels att den tyska folkskollärarorganisationen var statsstyrd, dels att denna ”talat mot internationellt samarbete i folkförsoningens tjänst”.[146]

Denna vånda går även att spåra hos centralstyrelsen för SAF. Det val folkskollärarorganisationerna i slutändan gjorde var dock klart och entydigt. De konstaterade att det var slut med samarbetet med Tyskland och därmed för impulserna från detta land.[147] SAF utnyttjade alltså tidigt sin valmöjlighet och sade nej till ett tyskt samarbete i ett läge där det endast var nazistiska organisationer det gick att samarbeta med.

Våndan kan även ses på läroverkslärarsidan när Läroverkslärarnas riksförbund (LR) till slut tvingades avblåsa lärjungeutbytet med Tyskland. I motiveringarna skiner en sorg igenom att ”utbyten, avsedda att gagna samförståndet mellan folken” nu måste avbrytas.[148]

Folkskollärarpressens bevakning våren 1933

Folkskollärarpressen följde kontinuerligt utvecklingen i Tyskland under våren 1933. Hitlers maktövertagande kommenterades inte, men konsekvenserna för skola och lärare och det intellektuella livet i Tyskland. Det började med att kommunikéer återgavs, sparsamt kommenterade, för att fram på vårkanten övergå i längre referat kring skolans likriktning. De källor som lärarorganisationerna använde var till största delen tyskt pressmaterial, särskilt de tyska folkskollärarnas tidning *Allgemeine deutsche Lehrerzeitung* och andra tyska lärartidningar som den pedagogiska tidskriften *Leipziger Lehrerzeitung*.

---

[146] *SL* den 24 augusti 1933.

[147] Redan den 19 april framförde Wahlman i *SL* sina farhågor för Wolff. Uteslutningen kommenterades även mer formellt i *SL,* 30 augusti 1933, s. 772. Wahlmans beslut godkändes således indirekt av SAF.

[148] *TfSL* den 8 april 1933, s. 125.

Det var alltså ett lärarorganisationsperspektiv man hade på den politiska utvecklingen, och det går att se hur den egna läraridentiteten utgjorde en referensram för kommentarerna. *Folkskollärarnas tidning (FT)* var det organ som flitigast återgav utvecklingen i Tyskland under våren och sommaren 1933. Här återfanns ledarartiklar, kommenterande artiklar, tre återgivanden av tyska kommunikéer, två insändare och två kommenterande artiklar om den demokratiska skolan i Sverige. Vid sju tillfällen togs artiklar in, skrivna av utomstående experter, som kommenterade den pedagogiska utvecklingen i världen ur ett humanistiskt perspektiv.[149] Även en vädjan från folkskollärarinternationalen att ta emot tyska lärarflyktingar återgavs i tidningen den 28 juni.[150] Först återgavs de tyska kommunikéerna, därefter de kommenterande artiklarna. Ledarkommentarer kom först när utvecklingen blivit tydlig och oåterkallelig. Insändarna som var kritiska mot tidningens tyskfientliga linje kom av naturliga skäl först när denna linje stod klar för läsarna. Insändarna och dess invändningar bemöttes omedelbart och skarpt av redaktionen. Den strategi som kan skönjas är alltså att först låta den brutala verkligheten tala sitt eget språk, följda av redaktionens osignerade kommentarer. Till sist kommenterades läget även på ledarplats.

Det är ledarartiklarna som är av störst intresse. Ingen av dem var signerade, men det framgick klart av språkbruket att det är Folkskollärarförbundets linje som fick tala. Rubriken på den första ledaren från den 22 mars var ”Pedagogisk kulturskymning”. Det är en oro i artikeln över att den fria pedagogiska tyska debatten, som varit en inspirationskälla för den svenska folkskolan, nu tynade bort.[151] Om det var oro som rådde i mars, så var det ett klarsynt konstaterande av det oundvikliga i ledaren den 21 juni. Rubriken sattes till ”Skolan i det nya Tyskland”. Här användes medvetet det nazistiska begreppet ”det nya Tyskland”, för att markera att det var den nazistiska utvecklingen som kritiserades. Genom att systematiskt jämföra de spelregler som rådde på skolans område i ”det nya Tyskland” med det demokratiska Sverige, kommenterades inte bara utvecklingen i Tyskland, utan Folkskollärarförbundet positionerade sig själv som den tyska utvecklingens motsats. I Tyskland rådde en nyordning, vi står för en annan:

---

[149] *FT* den 26 april, 2 maj, 16 maj, 24 maj, 2 augusti 1933.

[150] Folkskollärarnas organisationer intog alltså tidigt en positiv syn på flyktingmottagande, en tendens som de behöll under hela den undersökta perioden. *FT* den 28 1933.

[151] *FT* den 22 mars 1933.

> Medan vi i Sverige eftersträvar objektivitet, proklamerar kulturminister Schemm: 'vi är inte objektiva, vi är tyska'. Medan vi här efter bästa förmåga söker uppfostra barnen till fördragsamhet mot olika tänkande, läres de tyska barnen hat till allt som diktaturen stämplar som 'otyskt', medan vi i historieundervisningen alltmer söker få bort chauvinism och folkhat, läres de tyska barnen förakt för sina skolkamrater av judisk ras. Även metoderna för undervisningen röner inflytande av den nya tyska andan. Den individuella fostran som av alla lärare, vågar man väl påstå, i vårt land erkännes som ett önskemål, fast det inte alltid kan förverkligas inom nuvarande skolorganisation – stämplas av tysk pedagogik som ont, därför att därigenom skapas individualister. Målet för uppfostran av barn och ungdom anges vara skapandet av 'den politiska människan' i nationalsocialistisk mening, icke av självständiga personligheter det personliga får endast göra sig gällande inom en snäv ram, som från början är fixerad.

Ledaren avslutas med de något sorgsna orden:

> Från skolans och den svenska lärarkårens synpunkt måste vi emellertid beklaga att förhållandena inom den tyska skolvärlden blivit sådana att ett tidigare samarbete nästan helt omöjliggjorts – åtminstone just nu. Den stora skillnaden mellan svensk och tysk mentalitet återspeglas i de citerade orden: vi följer er blint, vart ni leder oss! Svenskarna, följer inte blint varken ledningen de själva valt eller den som vill göra sig till deras talesman. Den dyrbara rätten att pröva fritt och välja inom av lag och fastställd ordning är ännu den svenske lärarens, men icke den tyskes. Detta fundamentala förhållande gör klyftan så djup mellan svensk och tysk skola av idag, och här synes skiljelinjen gå mellan stater med demokratiskt styrelseskick och sådana med diktatur av ena eller andra slaget.[152]

Folkskollärarförbundet gjorde alltså, likt SAF, ett val redan på våren 1933, att inte fortsätta det samarbete man haft med "den tyska skolvärlden". Detta val stod man sedan konsekvent fast vid. På ett systematiskt sätt ställer denna ledare den svenska läraridentitetens ideal mot den tyska nyordningen, vilket tabell 1 visar:

[152] *FT* den 21 juni 1933.

Tabell 1 Argumenten i *Folkskollärarnas tidning* den 21 juni 1933

Den svenska läraridentiteten	Den tyska nyordningen
1. objektivitet	(nazistisk) tyskhet
2. uppfostran till olika tänkande	hat mot allt otyskt (rasism)
3. få bort chauvinism och folkhat	förakt mot judar
4. individuell fostran	farligt med individualister
5. självständiga personligheter	den politiska (nat.soc.) människan
6. pröva fritt och välj	blind efterföljd (lydnad)
7.demokratiskt styrelseskick	Diktatur

Den nya tyska nyordningen kontrasteras inte i första hand mot en svensk linje, utan mot de svenska folkskollärarnas linje. Kollektivism ställdes mot individualism, rasism mot en förstående attityd, nationalism mot ett internationellt perspektiv. Genom uttrycket ”den individuella fostran - som av alla lärare, vågar man väl påstå…”, försökte styrelsen för Folkskollärarförbundet ringa in den identitet de ansåg fanns i den svenska lärarkåren. Denna identitet ställdes i kontrast mot ”den nya tyska andan”. Den svenska läraridentiteten som presenterades var förankrad i en blandning av individualistisk och personlighetsdanande nyhumanism och medborgarfostransideal. Av de sju dikotomierna ovan kan nummer fyra, fem och sex klart hänföras till nyhumanistisk karaktärsfostran, två och sju till ett medborgarfostransideal, medan ett och tre går att hänföra till båda kategorierna.

Kopplar jag även på de två övriga meningsbärande begreppen: fredsfostran och neutralitet framträder i tabell 2 följande mönster:

Tabell 2 Argumenten i Folkskollärarnas tidning 21 juni 1933. Uppdelade begreppsvis

NYHUMANISM	MEDBORGAR-FOSTRAN	FREDSFOSTRAN	NEUTRALITET
individuell fostran	ej lyda blint	ej folkhat	objektivitet
självständiga personligheter	demokratiskt styrelseskick	fördragsamhet mot andra	
fria ramar	olikhet i tänkande	ej chauvinism	
	pröva fritt och välja		

Denna ledares argumentation byggde i hög grad på dessa fyra begrepp. Dessa argument är alla stödargument och premissen för anspråket att den svenska lärarkåren måste ta avstånd från den tyska utvecklingen. Bakom detta stödargument ligger det outtalade argumentet att den svenska lärarkåren måste ta avstånd från nazismen och i förlängningen: efter ytterligare argumenterande, att nazismen utgör något negativt och ont. Fakta och argument är mer neutralt formulerade, den tyska skolan förändras, vilket leder till att vi måste ta avstånd från denna utveckling.

Figur 5 Argumenten i Folkskollärarnas tidning 21 juni 1933

Detta var den första i en lång rad ledare i lärarpressen, som följde ungefär samma argumentationsmönster, vilket vi kommer att se i den fortsatta undersökningen.

Den ledare som kommenterade den tyska situationen en månad senare, den 19 juli, hade rubriken ”Politisk neutralitet.” Den kommenterade den kritik som uppenbarligen hade kommit mot förbundets agerande från vissa medlemmar. När denna kritik bemöttes använde sig skribenten för första gången av förbundets namn, och dess linje gjordes klar i slutet av ledaren. Det betonades att kritik skall framföras:”

> […] om kommunister eller nazister eller andra hotar värden, som är dyrbara för svensk pedagogisk uppfattning o. som i många avseenden hävdats av Sverges Folkskollärarförbund, då måste vi uttala vårt beklagande o. ogillande. Vi är övertygade att ha bakom oss den överväldigande majoriteten av lärare som inte är förblindad av partifanatism."[153]

Frasen "dyrbar för svensk pedagogisk uppfattning" är intressant. Den avslöjar den språkliga inlindning jag tidigare resonerat kring, skribenten kunde lika gärna ha valt att använda frasen "grundläggande demokratiska värderingar". Dessa argument kan om vi så vill ses som en fortsättning på argumentation från den 21 juni. Medlemmarna hade reagerat och skapat motargument, vilka de var vet vi inte, men de ifrågasatte analysen som gjordes den 21 juni. Dessa motargument besvarades med argumentet att "svensk pedagogisk uppfattning" kräver detta, vilket är ett aktualiserande av läraridentitetens grundbegrepp; nyhumanism, medborgarfostran, fredsfostran och neutralitet. Två ideologiska synsätt ställdes här mot varandra och blottade den problematik som kom att förstärkas under den undersökta perioden. Redan 1933 slogs det fast att neutraliteten var viktig, men den fick underordna sig de två första begreppen. Fortsättningen på ledaren från den 19 juli klargjordes denna hierarki för de grundläggande värderingarna lärarkåren stod för:

> Vi har nyligen i detta syfte något behandlat förhållandena i Tyskland från pedagogisk o. kårorganisatorisk synvinkel o. vi har därvid uttalat betänkligheter inför åtskilligt i den nya regimens skolprogram. […] Vi kan emellertid inte ställa oss likgiltiga inför en omgestaltning av den tyska lärarkåren och o. den tyska undervisningen av ett sådant slag att, därest samma omgestaltning skulle äga rum i Sverge, den nuvarande skolorganisationen, de nuvarande pedagogiska riktlinjerna, de nuvarande lärarorganisationerna – däribland Sverges Folkskollärarförbund – våldsamt skulle omstörtas.[154]

Här presenterades ytterligare stödargumenten för premissen ovan: "Den svenska skolan står för nyhumanism, medborgar- och fredsfostran och neutralitet…" Argumentationen riktade sig i första hand till de egna medlemmarna och den outtalade och tänkta motargumentationen från dessa: att beskrivningen av utvecklingen i Tyskland var överdriven och att det gäller att inte stöta sig med Tyskland. Motargumenten berörde direkt den egna situationen, det var den egna lärarrollen och integriteten som riskerades att "våldsamt […] omstörtas".

---

[153] *FT* den 19 juli 1933, s. 1.

[154] *FT* den 19 juli 1933, s. 1.

Ungefär samma mönster kan skönjas i *Svensk läraretidning (SL)* och *Lärarinneförbundet (LF)*. På en punkt skiljde sig dock dessa tidningars rapportering: de var mer personliga, använde sig av pathos och ethos i större utsträckning. Både urval och språkbruk talade mer direkt till läsaren. Om detta var avsiktligt är svårt att säga. Ett exempel på detta mer personliga språkbruk uttrycktes av Jenny Wahlman i hennes vånda som kongressombud vid Folkskollärarnas internationella förbund. Den 14 juni återgavs en artikel från *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*: ”Tyska skolväsendet förgiftat.” Artikelns språkbruk är mycket direkt och vädjar till känslor. Det talades om barn som plågades och mådde illa och misshandlas på grund av sin härkomst, eller för att de tvingades beskåda denna misshandel. Det var en hård dom över hela den tyska skolan, med ord som: ”förgiftad”, ”försumpad”, ”obotligt förstörd”, ”ingen utväg”. Artikeln avslutades på ett oerhört mörkt och deprimerande sätt: ”man tycker sig stå inför en verklig avgrund – inga möjligheter att komma tillbaka till normala tider och inga, inga utsikter för framtiden.” Artikeln var alltså inte skriven av redaktionen för *SL*, men den hade valts ut för publicering, kanske av skäl som jag tidigare resonerat kring, att kunna framföra en politisk åsikt utan att tidningen eller styrelsen behövde uttala den. Syftet med artikeln kan inte ha varit annat än att genom identifikation och inlevelse skapa opinion mot hela den nazistiska politiken. Artikeln blev därmed inte bara politisk, den blev agiterande på ett djupare psykologiskt plan:

> Hans ansikte var blekt, nästan genomskinligt, ögonen runda och ljusblå. Han såg ut som en arier denne judepojke. [...] Nu har pojken förföljts och pinats av skolkamraterna, och han vet inte vad han skall ta sig till, var han skall söka råd och tillflykt. […] Modern hade flera gånger hört ord ur hans mun, som tyder på självmordstankar.[155]

Detta vädjande och känslomässiga språkbruk återkom lärarpressen till längre fram under min undersökningsperiod. Genom att beskriva barns lidande på ett verklighetsförankrat och konkret sätt försökte folkskollärarpressen effektivt skapa opinion mot totalitära rörelser, något jag i det inledande teoretiska kapitel beskrev som ett gammalt knep inom retorik och logik. Det pathos artikeln skapade hos läsaren gav ett tillräckligt starkt stödargument, så att det verkliga argumentet, att nazismen är förkastlig, inte behövde uttalas.

[155] *SL* den 14 juni 1933, s. 555.

Tidning för Sveriges Läroverk och LR

I kontrast till folkskollärarpressens flitiga rapporterande från den tyska nyordningen stod tystnaden från *TfSL*. Tidningen fick en ny redaktion vid nyåret 1932/33. Den nya redaktörsduon, Simon Erlandsson och Johan Berg, gjorde en verksamhetsförklaring i första numret. Redaktionsbytet kommenterades i positiva ordalag av *SL*, som såg de två nya redaktörerna som mer framstegsvänliga än de avgående.[156] Berg uttalade sig även i tidningen *Socialdemokraten* den 29 maj i "en rundfråga till några kända Stockholmspedagoger". Denna rundfråga publicerades även i *TfSL* den 3 juni. Berg uttalade sig där kring frågan om "den politiska aktiviteten bland skolungdomen" och skriver:

> …man har nu det intrycket att nazismen särskilt skulle gripa mer och mer omkring sig bland vår skolungdom. [...] De demokratiska partierna borde försöka få en försvarslinje inom skolorna och göra vad de kunde för att mobilisera ungdomens handlingslust i rätt riktning.[157]

Erlandsson var stadsfullmäktige för högerpartiet och en demokratiskt sinnad man. Trots att *TfSL* således fått en demokratiskt profilerad redaktion får jag leta mycket noga för att hitta några spår av kritik av den nazistiska nyordningen i Tyskland, även i den inlindade form jag tidigare skrivit om i folkskollärarpressen. Den 2 december publiceras dock en recension av Sixten Belfrages bok *Nazismen framför murarna*. Recensionen är skriven av Birger Lövgren och avslutas på följande kritiska sätt:

> Nazismen har slagit till marken allt vad århundradens arbete och kamp har frambragt av andliga värden: säkerhet till person, likhet inför lagen, samvetsfrihet, rättssäkerhet, tanke- och yttrandefrihet. Kapitlet 'Rätt och frihet' bör läsas av dem, som ännu säga sig tro på idealiteten hos denna rörelse.[158]

I föregående nummer rapporterades: "Med anledning av den judiska ungdomens nödläge i Tyskland planeras upprättandet av en internatskola för judiska barn i Sverige".[159] Inga kommentarer kring detta "nödläge" gavs

---

[156] *SL* den 25 januari 1933, s. 83.

[157] *TfSL* den 3 juni 1933, s. 189.

[158] *TfSL* den 2 december 1933.

[159] *TfSL* den 25 november, s. 269. Belfrage var litteraturprofessor i Lund, en konservativ och delvis en kristen opinionsbildare. Hans bok var inte enbart avvisande mot nazismen. Henrik Bachner 2009, s. 59.

dock. *TfSL* utnyttjade inte alls möjligheterna att komma åt nazismen genom att beskriva hur grupper eller individer kom i kläm genom den nazistiska politiken, på samma sätt som folkskollärarförbunden gjorde. Det kan bero på att redaktionen för *TfSL* var mer påpassad. Detta antydde i alla fall de två redaktörerna i sista numret av tidningen 1933, då de skrev att det framförts kritik för att de skulle driva en allt för klar politisk linje:

> Utan att ha fastslagit sin allmänna ståndpunkt i programmatiskt fastslagna punkter tror sig dock red. vid flertalet tillfällen ha givit uttryck åt sin uppfattning i så pass många och viktiga spörsmål, att dess ställning kan anses ganska klar. Vill man kalla dess kurs anglo-amerikansk, finns ingenting att göra åt den saken.[160]

Det är dock uppenbart att denna kritik framförts och haft en återhållande inverkan på redaktionen.

Utvecklingen och förändringarna under 1936

Klas Åmark menar att det var under 1936 som den svenska ”förhandlingspolitiken” gentemot Nazityskland inleddes på allvar, en neutralitetspolitik regeringen förväntade sig att alla svenskar skulle underordna sig. Han menar vidare att idén om kollektiv säkerhet och tron på Nationernas Förbunds förmåga havererade i och med oförmågan att få ett slut på Abessinienkriget.[161] På sommaren hölls en olympiad i Berlin. Därmed kom blickarna inte bara att riktas mot Tyskland, utan även mot ungdomen och dess fostran. Allt detta påverkade den allmänna opinionen i Sverige, som i sin tur påverkade lärarkårens tänkande och agerande.[162]

Fram till 1936 hittar jag en ganska enhetlig argumentation inom folkskollärarkåren. Läroverkslärarna hade, som jag visade i avsnittet ovan, en avvaktande inställning. Det jag skall visa i detta avsnitt är, att folkskollärarnas argumentation 1936 delades upp i en manlig version upprätthållen av Sverges Folkskollärarförbund, och en linje framförd av Sveriges Folkskollärarinneförbund och SAF. Det senare förbundet dominerades visserligen av män, men starka styrelseledamöter var kvinnor. Jag skall visa på orsakerna

[160] *TfSL* den 30 december 1933.

[161] Klas Åmark 2011, s. 77, 275.

[162] Gunnar Richardson 2003, s. 74-80.

till denna splittring och vilka konsekvenser detta fick för folkskollärarnas argumentationsstrategier mot nazismen. En bärande tanke i lärarnas identitet, som jag påpekat i kapitel 2, var professionaliseringssträvanden. Denna ställdes på sin spets under hösten 1936 och våren 1937. En parlamentarisk utredning la den 27 november fram ett betänkande om lärarnas anställnings- och löneförhållanden. Detta gick ut på att göra folkskollärarna till statstjänstemän, inordnade i det statliga lönegradssystemet.[163] Utredningen tillgodosåg därmed det krav en enig folkskollärarkår krävt under en mycket lång tid, att få bli erkända som en professionell grupp statliga ämbetsmän och därmed få ett erkännande av att vara den hörnpelare för det demokratiska samhället, som eftersträvats ända sedan 1880-talet.[164] Kerstin Skog-Östlin påpekar att denna utveckling gjorde folkskollärarna till en del av ett statligt etablissemang och att de därmed blev mycket mer försiktiga i sin samhällskritik.[165] Jag den utvecklingen som något bara den manliga delen av kåren genomgick och främst aktivisterna inom Folkskollärarförbundet. Tanken stöds av Göran Sparrlöf. För Folkskollärarinneförbundet och SAF var fortfarande det idealistiska utomparlamentariska arbetet viktigt. De två senare förbunden ”etablissifierades” inte i samma grad.[166]

Allt detta påverkade i högsta grad argumentationsstrategierna inom de olika förbunden. Folkskollärarförbundet blev mycket mindre benäget att uttala sig i politiska frågor. Det betydde att man inte kommenterade utvecklingen i Tyskland på samma direkta sätt som tidigare. *FT* berörde i stort sätt inte den tyska utvecklingen alls under detta år.[167] Den debatt som snarare fördes i tidningen spalter var hur förbundet skulle bli mer opolitiskt och fackligt.[168] Det påpekades på ledarsidan vid flera tillfällen under 1936, att

---

[163] Göran Sparrlöf 2007, s. 97-98.

[164] *FT* 1936:48b den 28 november 1936, s.1-3, 1936: 51 den 16 december 1938, s.1.

[165] Kerstin Skog-Östlin 2005, s. 8.

[166] Per Höjeberg 2002, s. 38-39, Göran Sparrlöf 2007, s. 96-106.

[167] Det enda spår av kritik som syns i *FT* är i recensionsform och en kort artikel om yrkesrådgivningen i Tyskland, *FT* 1936:26, den 24 juni 1936, s. 7, 1936:47 den 18 november 1936, s. 15-16.

[168] Vid den kongress som hölls på sommaren 1936 behandlades en motion om att göra om Folkskollärarförbundet till en helt facklig organisation. *FT* 1936:28 den 8 juli 1936, s. 7, 1936:30 den 22 juli 1936, s. 2, 1936:34 den 19 augusti 1936, s. 10.

förbundets existensberättigande var intimt förknippat med löne- och anställningsfrågan.[169] Detta kom att direkt påverka argumentationsstrategierna vid bemötandet av nazismen. Neutralitetsargumentet stärktes avsevärt.

Betänkandet i tjänste- och lönefrågan föreslog fortsatt löneskillnad mellan män och kvinnor. Detta fick effekter på Folkskollärarinneförbundets agerande under den period regeringen skrev på sin proposition. Det kvinnliga förbundet radikaliserades avsevärt och gick i den motsatta riktningen jämfört med Folkskollärarförbundet. Det samarbete man haft sedan länge med en rad andra kvinnliga organisationer intensifierades under 1936. Dessa kvinnoorganisationer var oftast mer politiserade än Folkskollärarinneförbundet och denna allmänt radikalare och feministiska hållning gjorde Folkskollärarinneförbundet djärvare och mer aktivistiskt. De insåg att samarbetet med de andra folkskollärarförbunden inte skulle ge dem den likalönsprincip de krävde, utan att det snarare var ett allmänt politisk lobbyarbete som krävdes.[170] Det som därmed gick förlorat var den enade folkskollärarfronten.

Svensk lärartidnings rapportering från Tyskland 1936

Under året publicerade *SL* under rubriken ”Skolvärlden runt” inte mindre än 15 artiklar om skolutvecklingen Tyskland. Förutom detta publicerades i början av året tre längre artiklar, författade av överlärare Erik Thelander, som företog en resa på sommaren 1935, som SAF:s stipendiat till Tyskland. Utgångspunkten för *SL* vid skriverier och publiceringen var som tidigare den egna läraridentiteten, med krav på individualism och en intellektuell karaktärsfostran snarare än en fysisk disciplinering.[171] Härvidlag utnyttjade man Erik Thelander och hans argumentation. Placeringen av artiklarna och det utrymme dessa fick vittnar om att tidningen gjorde Thelanders argumentation till sin egen. Artikelserien inleddes med ett motiverande resonemang om varför det var viktigt att studera den tyska utvecklingen. Det starkaste skälet var att den stod i kontrast mot svenska demokratiska uppfostringsideal.

---

[169] *FT* 1936:38 den 16 september 1936, s. 1, 1936:45 den 4 november 1936 s. 1, 11-14.

[170] Sofia Persson 2008, s. 249, Göran Sparrlöf 2007, s. 96-97, 107.

[171] Min tolkning är att detta fokus på fysisk fostran i kontrast till den intellektuella är ett resultat av den annalkande olympiaden i Berlin.

> Kan någon kännedom om den nya tyska skolans ideologi sedan i sin mån bidraga till att befästa kärleken till vår eget fria demokratiska undervisningsväsen med personlighetsgestaltning som det centrala i arbetet, kan det följande kanske också därigenom vara något motiverat.[172]

Den andra artikeln har rubriken ”Blodet, rasen och pedagogiken”. I den ställdes nazismen i motsatsställning till den västerländska kulturens uppskattning av ”själens och intellektets betydelse.” I nästa artikel utvecklades dessa tankar. Nazismens ensidiga prioritering av den fysiska fostran kontrasterades mot över tusen år av västerländsk uppfostringstradition, den tradition som även utgjorde grunden för den svenska läraridentiteten.

> Mot medeltidens *anima*, mot 1700-talets *ratio* och mot den liberaldemokratiska tidsålderns *intelectus* sätter nationalsocialismen sitt *corpus*. Den fysiska fostran och karaktärsdaningen kommer främst. [173]

I den avslutande artikeln ställdes även det kollektivistiska dragen och likriktningen i den tyska undervisningen som en motsats till den svenska uppfostringstraditionen med personlighetsdaning och en demokratisk medborgaranda.

> Allt blir till en liten miniatyrbild av hela den tyska ungdomen av i dag, likriktad och välordnad ”in Reih und Glied”. Här finns inga ”jag”, endast ett strongt ”vi”. Här står nationalsocialismens *uniformitet* och *kollektivism* mot begreppen *egenart* och *personlighet*. Man kan icke tillbakahålla en känsla av betänklighet inför denna fostran, som så finner sitt högsta mål i en standardiserad, nivellerad människotyp. Låt vara av yttre hälsa och kraft, men där den andliga växten ändock intvingas i en given form, där den fria rymden, den oändliga horisonten begränsats av vissa nationella råmärken, där personlighetsgestaltningen sker under det hämmande tryck, som utgöres av yttre krav på anpassning i ett givet andligt system, ett patenterat tänkande. Ligger inte all fostrans skönhet och djupaste värde däruti, att de andliga krafterna får utvecklas till full, blomstrande och fruktbärande rikedom – till en universalitet, som obegränsad till tid, nation eller ras förmår omfatta alla sant humanistiska värden? När man ser dessa snörräta led av tysk ungdom, bröst vid bröst i bruna skjortor och röda hakkorsbindlar, har man en känsla av att exercisreglementet här haft större normerande betydelse än personlighetsfostrans kodex. En sorts fostran under pickelhuvan. […] Man är långt ifrån Kant – personlighetsfilosofiens fader – som ansåg att lag och etik har sitt djupaste ursprung i

[172] *SL* 1936:1 den 6 januari 1936, s. 3-4.

[173] *SL* 1936:2 den 13 januari 1936, s.35. [kursiveringarna i texten är artikelförfattarens].

> det inre personlighetslivet och icke anlägges utifrån som en efter en gång för alla bestämda mått tillskuren vapenrock.[174]

Tabell 3 Argumentationen i *Svensk lärartidning* 6, 13 och 27 januari 1936

DEN SVENSKA LÄRARBE-RÄTTELSEN	DEN TYSKA NYORDNINGEN
1. mångfald	likriktad och välordnad
2. egenart	uniformitet och kollektivism
3. sant humanistiska värden	standardiserad människotyp
4. mångfald	nivellerad människotyp
5. andlig växt	yttre hälsa och kraft
6. den fria rymden	en given form
7. personlighetsgestaltning	hämmande tryck
8. individualitet	krav på anpassning
9. de andliga krafternas fruktbärande rikedom	patenterat tänkande
10. de andliga krafternas blomstrande	givet andligt system
11. personlighetsfostrans kodex	snörräta led
12. det inre personlighetslivet	Exercisreglementet
13. Kant	Hitler

I motsats till den dikotomi jag presenterade i tabell 1, från våren 1933, finns det i denna uppställning i tabell 3 i stort sett enbart nyhumanistiska argument. Dessa är desto fler och mycket klart uttryckta ordvändningen: ”all fostrans skönhet och djupaste värde [ligger] däruti, att de andliga krafterna får utvecklas till full, blomstrande och fruktbärande rikedom”. Här görs ingen direkt anspelning på en praktisk fostran till att bli demokratiska medborgare, utan detta är ett typiskt exempel på den typ av romantiska metaforer den nyhumanistiska retoriken ofta använde. Erik Thelander ställde det nya Tysklands uppfostringsideal inte bara mot den svenska nyhumanismen, utan även i motsats till den äldre tyska traditionen av nyhumanism, som påverkat den svenska läraridentiteten i stor utsträckning. Är det till och med så att argumentationen i sin förlängning ställde Kant mot Hitler?

Nyhumanismen användes även flitigt i den offentliga debatten i Sverige under 1930-talet, inte minst bland pedagoger och skolmän, som Manfred

[174] *SL* 1936:4 den 27 januari 1936, s.81-82 (första sidorna). [kursiveringarna i texten är artikelförfattarens]

Björkquist och Alf Ahlberg. De var visserligen engagerade i folkhögskolan, men dessa hade även ett visst inflytande på folkskollärarkåren. De höll flitigt föredrag på folkskollärarsammankomster och deras nyhumanistiska argument användes flitigt mot nazismen. Centralt i denna nyhumanistiska renässans var personlighetsbegreppet och den därmed sammanhängande nykantianism som även kom att spela en allt större roll för lärarkårens argumenterande mot nazismen under 1930-talet.[175] Inte minst texterna ovan visar på detta. Även det elitistiska draget i nyhumanismen skiner igenom i argument 4, en ”nivellerad människosyn”, likaså det religiöst motiverade argumentet ”andlig tillväxt”. Förutom hänvisningen till ”vårt eget fria demokratiska undervisningsväsen” i artikeln från den 6 januari, saknas helt hänvisningarna till medborgarfostran. Fredstemat i lärarberättelsen berörs dock i argument 12 och 13, när den tyska militarismen sätts i motsatsförhållande till den svenska läraridentiteten. Den tyska militariserade skolan kontrasteras mot den svenska fredsfostrande skolan: ”snörräta led”, ”bröst vid bröst i bruna skjortor”, ”exercisreglementet”, ”fostran under pickelhuvan”, ”för alla bestämda mått tillskuren vapenrock”.

Även i denna argumentation går det att använda Toulmins analysmodell på olika sätt. Ett är att sätta upp den tes jag ytterst vill pröva som slutsats; ”den svenska lärarkåren måste ta avstånd från nazismen”

Figur 6 Argumentationen i *Svensk lärartidning* 2, 13 och 27 januari 1936

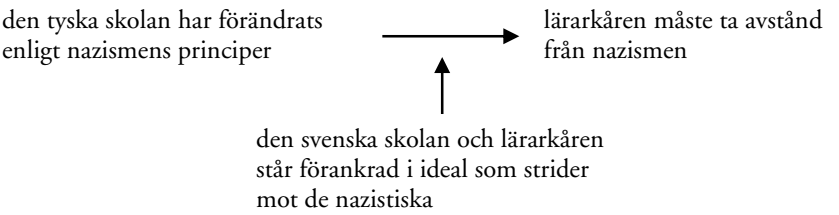

Nu går det inte att ur denna artikels argumentation direkt dra slutsatsen att ”lärarkåren måste ta avstånd från nazismen”. Artikeln för snarare en argumentation mot uppfostringsidealen i Tyskland som är så inlindad i pathos- och indignatioargument, att den rationella argumenteringen mot den nazistiska ideologin blir dold. Jag måste arbeta med en klarare slutsats: ”utvecklingen i den tyska skolan är oacceptabel”. Grundfakta för denna slutsats kan

[175] Jonas Hansson 1999, s. 182-187.

vara det samma som i figur 6, om vi tar bort ordet nazistisk, som aldrig nämns i texten, och ersätter det med: ”i kollektivistisk och militaristisk riktning”. Den dolda antinazistiska argumentationen framträder då som stödargument för den nya premissen, ”den svenska skolan och lärarkåren står förankrad i ideal som strider mot utvecklingen i den tyska skolan”. Detta visar jag i figur 7.

Figur 7 Argumentationen i *Svensk lärartidning* 6, 13 och 27 januari 1936, alternativ 2

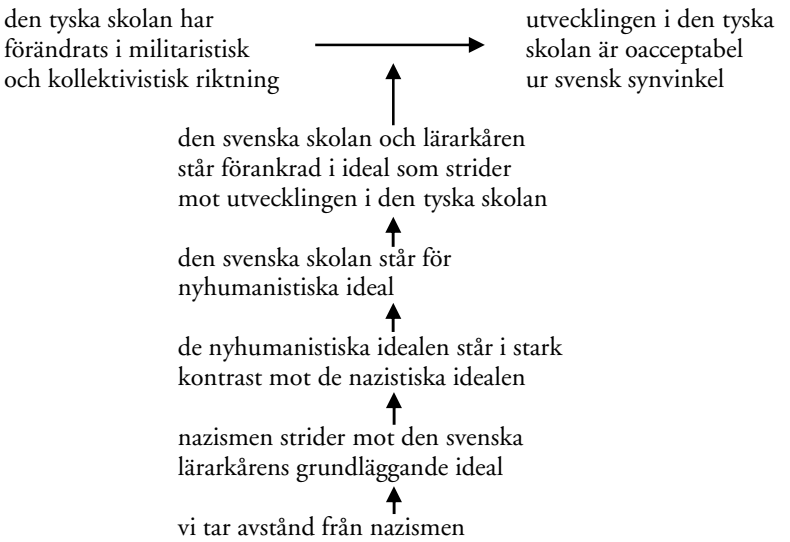

De dolda argumenten synliggörs och i slutändan fastslås argumentet: ”vi tar avstånd från nazismen”.

Överlärare Thelander hade visserligen ingen förtroendevald position i SAF, men hade på förbundets bekostnad åkt till Tyskland för att undersöka skolväsendets utveckling, varför hans tre långa artiklar, med den sista på förstasidan av tidningen, kan betraktas som något mer än Thelanders personliga analys av utvecklingen i Tyskland.[176] Dessa tre artiklar följdes även upp av 15 mindre under året, där likriktningens och militariseringens inver-

[176] Det var dock ingen ledarartikel, då dessa publicerades längre in i *SL*.

kan på undervisningen ytterligare belystes, liksom den uteslutning ur skolorna som drabbade de ”ickeariska” eleverna.[177]

Lärarinneförbundets rapportering 1936

Även folkskollärarinnorna och deras tidning tog upp utvecklingen i Tyskland. I åtta artiklar berördes utvecklingen i det tyska skolväsendet och villkoren för de tyska ungdomarna, inte lika ingående som i *SL*, utan i kortare notiser, ofta under rubriken ”Aktuellt”. Vid tre tillfällen gjordes en något grundligare analys av läget, genom en kritisk granskning av den fortgående nazifieringsprocessen.[178] Jämförelsen med svenska förhållanden var något mindre uttalad än tidigare och inte lika stark som i *SL* rapportering. En kritisk artikel den 21 oktober, ”Uppfostran till politiska ledare”, avslutades med en tacksamhet över att ingen svensk regeringschef skulle komma att fostras i den tyska anda som råder i den tyska skolan. Den odemokratiska och kollektivistiska utvecklingen i Tyskland kommenterades dock även indirekt, som tidigare år, genom referat från kongresser och föredrag och genom att utomstående författare bereddes tillfälle att presentera en uppfostrings- och människosyn som ställdes i kontrast mot den tyska utvecklingen.

Inte mindre än 15 artiklar berörde fredsfrågan, alltifrån en uppmaning att anordna ”skolornas fredsdag” den 18 maj[179], till referat från fredskonferenser[180] och två ledarartiklar som uppmanade till fredsfostran. I den ledare som publicerades den 29 juli-5 augusti, då Berlinolympiaden var i full gång, ställdes nazismens och de totalitära uppfostringsidealen mot de svenska idealen:

---

[177] *SL* 1936 nr. 7, s. 167, nr. 8, s. 190, nr. 10, s. 243, nr. 12, s. 294, nr. 16, s. 404, nr. 17, s. 436, nr. 22, s. 605, nr. 23, s. 616, nr. 33, s. 853.

[178] Under rubriken Aktuellt publicerades kortare citat i aktuella frågor, med eller utan kommentarer från redaktionen. *LF* 1936:10 s. 3 ”All tysk ungdom uppfostras i den nationalsocialistiska statstanken” 1938:40 s. 3 ”I åtta år skall den unge tysken tränas till soldat”, 1938:43 s. 3 ”Uppfostran till politiska ledare”.

[179] *LF* 1936:19, s. 2.

[180] *LF* 1936:25 s. 4, rapportering från fredskonf. ”Uppfostran i ett fritt samhälle”, 1938:35 s. 6-7, konf. anordnad av ”Nordiska lärares fredsförbund”, 1938:36, s. 7, konf. anordnad av ”Internationella kvinnoförbundet för fred och frihet”, 1938:38 s. 4, fredskonf. i Bryssel.

> De unga i olika länder får olika förutsättningar att lösa krigets och fredens problem. Medan somliga stater ger ungdomen vapen av stål, söker andra ge en daglig träning i kamratanda och god vilja som vapen.[181]

Den 27 oktober anordnades ”Nordens dag” på anmodan av skolöverstyrelsen. Detta uppmärksammades i en ledare i *LF* den 21 oktober. I denna ledare vidgades argumentationsstrategierna till ett nordiskt perspektiv. Det var inte längre en svensk demokratisk tradition som kontrasterades mot den totalitära utvecklingen, utan myten om den urgamla nordiska demokratiska rättstraditionen, ett tema som skulle utvecklas under krigsåren:

> I en tid av misstro mellan folken, politiska och ekonomiska friktioner mellan nationerna, då staterna isolerar sig, kringgärdar sig med allt starkare försvarsanordningar, allt högre tullmurar, är det en ljuspunkt för dem, som allt tror på och anser att det är lönt att verka för fred och internationellt samförstånd, att det finns ett Norden. Inte bara ett geografiskt Norden utan den kulturella och andliga enhet, som heter Norden. Djupare för varje dag lär vi oss inse, att vår framtid – vill vi i denna framtid lägga in demokrati, frihet, fredlig utveckling och odling – är i synnerlig grad beroende av fastheten och styrkan i de nordiska ländernas samhörighet.[182]

Till dessa två ledarartiklar om fred och fredsfostran vill jag även lyfta fram en tredje ledare från den 7 oktober, ”Politiken och skolan”. Även denna ledare hade sin udd riktad mot nazismen och ett totalitärt tänkande. Ledarskribenten förordade mer saklig politisk information i skolan för att motverka den politiska propaganda ungdomar utsattes för. Utan att säga det klart ut menade ledaren auktoritär propaganda.

> Principen om åsiktsfrihet, som de svenska lärarna i gemen hyllar och är tacksamma för att den går att tillämpa hos oss som i få andra länder i dagens Europa, bör dock inte behöva utesluta en objektiv vägledning bland massan av de politiska åsikter, som skolans avståndstagande till trots tränger sig på de unga genom press, torgpropaganda m.m.

Artikelförfattaren konstaterade vidare att läroverken

> kan uppvisa skaror av unga trosvissa nazister och kommunister, som har gemensamt en stor okunnighet om de samhällsförhållanden de drömmer om att omstörta”.[183]

---

[181] *LF* 1936:31-32, s. 1.

[182] *LF* 1936:43, s. 1.

[183] *LF* 1936: 41, s. 1.

Det är med andra ord en demokratisk fostran denna ledare efterlyser. Dessa tre ledare, och särskilt den sista, markerar Folkskollärarinneförbundets linje, att trots en officiell politisk neutralitet, inte vara naiva i sitt försvar av demokrati, fredsfostran och individualism. Det gäller att aktivt verka för demokratins försvar. Lärarinnorna var väl medvetna om de krafter de hade emot sig i den nazistiska utmaningen. Om argumenten i de tre ledarna delas upp i de fyra kategorierna i läraridentiteten finner vi en större balans än tidigare år mellan de olika kategorierna:

Tabell 4 Argumenten i *Lärarinneförbundet* 29 juli-5 augusti, 7 och 21 oktober 1936

NYHUMANISM	MEDBORGARF.	FREDSFOSTRAN	NEUTRALITET
god vilja	Åsiktsfrihet	inga vapen av stål	objektiv samhällsinformation
kamratanda	bota okunnighet om samhällsförhållanden	fredlig utveckling	
kulturell och andlig enhet	demokrati och frihet	nordiskt samarbete	
		inga försvarsanordningar	

Det framträder då en dikotomi, där motsatsen till det positiva och nordiska är underförstådd:

Tabell 5 Argumenten i *Lärarinneförbundet* 29 juli-5 augusti, 7 och 21 oktober 1936, som dikotomi

VAPEN AV KAMRATANDA OCH GOD VILJA	VAPEN AV STÅL
Nordens kulturella och andliga gemenskap i form av demokrat, frihet och fredlig utveckling	en tysk (nazistisk) utveckling mot militarism och kollektivism
elever som är kunniga om sina demokratiska rättigheter	elever som är trosvissa anhängare till nazismen
fredlig utveckling och odling	militariserad utveckling och fostran
andlig gemenskap	misstro och friktion

Både *LF* och *SL* positionerade sig ännu klarare mot nazismen detta år och lyfte fram de egna idealen som norm för denna kritik. Argumentationen blev

därmed tydligare i sina demokratiska och individualistiska konturer. I balansen mellan medborgarfostran och nyhumanistiskt uppfostringsideal går det att skönja en svag förskjutning mot det senare. Det var lättare att kontrastera den nyhumanistiska individualismen mot den nazistiska kollektivismen. Medborgarfostran hade trots allt ett visst drag av kollektivism över sig, som inte lika enkelt kunde användas i argumentationen mot nazismen. Detta var ett drag som återkom även i andra organisationer under mitten av 1930-talet, inte minst inom arbetarrörelsen, Det nyhumanistiska fostringsidealet, som under 1900-talet haft en klar konservativ prägel, togs nu åter till heder, även i mer radikala kretsar. Begrepp som personlighetsdaning, inre personlighetsliv och referenser till Kant och andra nyhumanistiska filosofer tyder på detta.[184]

Folkskollärarförbundet uppmanade visserligen sina medlemmar, att likt de kvinnliga kollegerna uppmärksamma skolornas fredsdag, men inte med samma skärpa som Folkskollärarinneförbundet. Man inskränkte sig till att uppmana läsarna att rekvirera material från Svenska skolornas fredsförening.[185] De tog heller inte tillfället i akt, att göra Nordens dag den 27 oktober till en manifestation för fred och frihet, utan konstaterade endast att dagen är påbjuden för alla skolor av skolöverstyrelsen.[186] Uppmärksamheten mot den politiska utvecklingen i Tyskland inskränkte sig till recensioner och ett neutralt referat från Lärarinternationalens kongress i Genève. Man utnyttjade inte möjlighet att kommentera det politiska läget genom detta referat.[187]

LR och *TfSL* 1936

LR fortsatte att inta en avvaktande inställning visavi nazismen. En viss förändring av argumentationen kan dock skönjas 1936. Det rörde sig om det

[184] Jonas Hansson 1999, s. 185-187. Martin Alm påpekar att arbetarrörelsen var kluven i sin syn på nyhumanism. Richard Sandler och ABF ställde sig under 1930-talet allt mer positiv till dessa tankegångar. Martin Alm 2002, s. 220-225. Även den ansvarige ecklesiastikministern, socialdemokraten Arthur Engberg tillhörde denna falang av nyhumanister.

[185] *FT* 1936:20, s. 9.

[186] *FT* 1936:42, s. 45.

[187] *FT* 1936:37, s. 12.

jag tidigare berört, förskjutningen i undervisningens tonvikt i den tyska skolan, från ett nyhumanistiskt bildningsideal, med stor tonvikt på den klassiska bildningen, till den fysiska karaktärsfostran och den roll de nazistiska organisationerna fick spela på lärarnas bekostnad. LR:s kritik sammanföll alltså till stora delar med SAF:s och Folkskollärarinneförbundets kritik. Det nyhumanistiska bildningsidealet var särskilt starkt bland läroverkslärarna.[188] Denna ståndpunkt utmanades nu kraftigt av de nazistiska uppfostringsidealen. Det går att tala om en vändpunkt för argumentationsstrategierna bland läroverkslärarna. För första gången tog *TfSL* ställning, om dock på ett mycket inlindat sätt. I fyra artiklar under detta år redogjordes för det tyska undervisningsväsendets förändring från intellektuell, individualistisk fostran till kroppskult och stark betoning av kollektiv fysisk fostran. Var och en för sig går artiklarna att förklara som enbart en del i en allmänt negativ inställning till fysisk fostran på bekostnad av en intellektuell, men tillsammans bildar de ett klart mönster.[189]

Det rörde sig om en ledarartiklar, en artikel baserad på ett resebrev publicerat i *The Times* och två signerade artiklar skrivna av utomstående författare. Ledarartikeln, som infördes den 22 augusti, är naturligtvis den intressantaste. Den publicerades strax efter de olympiska spelen och fick rubriken ”Den olympiska yran”. Det fanns en stark svensk opinion mot dessa spel. LR och dess tidning kommenterade naturligtvis inte denna politiska kritik, än mindre tog de ställning för eller emot dessa spel och den triumf för Hitler och nazismen som de blev. Om denna kritik var en förläst läroverkslärares allmänna idrottsförakt eller en förtäckt kritik av nazismens människoideal är frågan:

> Det är fara värt, att synen förvändas på det släkte, som nu växer upp. Den fysiska prestationen får en berömmelse, som den intellektuella bragden inte kan räkna med […] En för åtskilliga år sedan avliden svensk vetenskapsman såg med allt annat än blida ögon på den popularitet, som idrottsrörelsen på ett ganska tidigt stadium kunde glädja sig åt. Han förklarade den vara ett tydligt tecken på en begynnande våldets renässans. […] Segern skall understundom vinnas till vilket pris som helst, och då får hänsynsfullhet vika för ett bärsärkahumör, som inte gagnar folkförbrödringen. […] mycket idrott göra mången människa rasande och så

[188] Lars H Niléhn 1975.

[189] *TfSL* 1936:6, s. 90-91, 1936:17, s. 1, 1936: 21, s. 312, 313.

skumögd, att hon inte förmår bestämma rangordningen mellan hälsosamma lekar och den medborgerliga pliktens ansvar.[190]

Tabell 6 Argumentationen i *Tidning för Sveriges Läroverk* 1936:17

DEN SVENSKA LÄRAR-IDENTITETEN	DEN TYSKA NYORDNINGEN
1. intellektuella bragder	fysiska prestationens berömmelse
2. hälsosamma lekar	våldets renässans
3. den medborgerliga pliktens ansvar	seger till varje pris
4. folkförbrödring	bärsärkahumör

Som framgår av tabell 6 berörde skribenten utan tvekan centrala delar av den nazistiska människosynen. Människan som en ”kämpande kraftvarelse”, ledd bara av ett enda mål, att segra till varje pris. Är det en händelse att detta publicerades en månad efter Berlinolympiaden eller var det enbart ett led i den kritik av den nya ungdomskulturen som tidningen visat prov på även vid andra tillfällen?

Av argumenten i artikeln kan de två första hänskjutas till någon form av nyhumanistiskt tema, och de två senare till ett medborgarfostranstema, det sista även till ett fredstema. Ses artikeln i ljuset av de övriga tre artiklarna klarnar bilden. Två månader efter olympiadartikeln publicerades två artiklar; ”Skollanthem i Tyskland” och ”De tyska lärarnas besvärligheter”. Båda var sakligt skrivna, den första signerad och beskrev hur en ny ”uppfostringsfaktor” kommit in i bilden, ”den nationalsocialistiska ungdomsorganisationen”, som hade ”tagit hand om den unge tysken för att utbilda honom till en livskraftig människa”. Den ensidiga betoningen av kroppslig fostran och Hitler-Jugends dominerande roll kritiserades indirekt. Det av nazismen konnoterade uttrycket ”livskraftig” användes på ett sätt som gör att hela artikeln får en mot nazismen avståndstagande karaktär.

I samma nummer återgavs en artikel från *The Times* med ingressen ”den marscherande tyska skolan”. Den återgav en tysk lärares sammanfattning av hans arbetssituation. ”Först i betydelse komma gymnastik och idrott, därnäst karaktärsträningen eller hur man skall ropa leve Hitler. Allra sist kommer det ’normala’ arbetet i skolan. Den bildade läraren, som är intresserad för sitt ämne och är ivrig att lära ut det, känner sig bragd till för-

[190] *TfSL* 1936:17, s. 1.

tvivlan." Han beskrev hur barnen skyllde utebliven läxläsning på att det nazistiska ungdomsarbetet kom före. "Barnen förstå att utnyttja sin privilegierade ställning som nazister." De ickenazistiska lärarnas prekära situation beskrevs ingående:

> De lärare, som icke äro anhängare av nazistyret eller foga sig endast därför att de äro så illa tvungna, leva i ett obehagligt tillstånd av ängslan för framtiden. […] För historieläraren, som har ett samvete och som finner det svårt att förklara de nazistiska dogmernas rasteorier, är livet särskilt svårt. Den strävan som går ut på att göra varje skola till en propagandacentral för naziidéer vålla bekymmer framförallt för de katolska privatskolorna.[191]

I ytterligare en ledarartikel kommenterades indirekt utvecklingen i Tyskland. *TfSL* använde samma grepp som *LF*, när den på ledarplats den 31 oktober kommenterar den "Nordens dag" som avhölls den 27 oktober. Ledarskribenten utnyttjade den bild av Norden som även ingick i läroverksläraridentiteten för att komma åt det mörker som vilade över Tyskland. Det nazistiska mörkret ställdes mot det nordiska ljuset: "I det mörker, som nu ruvar över Europa, bildar Norden en klar punkt." I ytterligare en artikel kritiserades det faktum att det inte längre var en strikt vetenskaplig lämplighetsprövning, utan att även "skolmognad" skulle ingå som ett antagningskriterium till högre studier i Tyskland. Denna mognad skulle enligt "ledarprincipen" avgöras av skolans rektor och kunde inte överklagas.

> I den nationalsocialistiska staten äro nämligen studieanlagen inte längre utslagsgivande för dem som vill välja intellektuella yrken, utan i första hand 'sinneläget', den 'nationella pålitligheten' och liknande förtjänster." En viss kritik framförs alltså mot godtycklighet i ledarprincipen och förakt för intellektuella meriter.[192]

Det går alltså att skönja en ny argumentationsstrategi. Likt folkskollärarargumentationen kontrasterades nazismen mot den egna identiteten, med ett starkt nyhumanistiskt ideal och ett visst förakt mot fysiskt arbete. Vid uppbyggandet av denna argumentationsstrategi använde sig även läroverkslärarna av nazistiska uttryck. Dessa presenterades i ett sammanhang som fick dem att framstå i en negativ dager och strida mot de egna idealen. Läroverkslärarna stod dock fortfarande långt ifrån folkskollärarna när det gällde

[191] *TfSL* 1936:21, s. 313.

[192] *TfSL* 1938:6, s. 90-91.

ställningstaganden för demokrati och fred. Det visade sig när en förfrågan inkom till LR:s styrelse under sommaren 1936. Förfrågan kom från Nationernas Förbunds (NF:s) sekretariat för undervisningsfrågor. Den gällde graden av internationalisering i ämnena historia och geografi på de svenska läroverken. Förutom att styrelsens verkställande utskott tog lång tid på sig att formulera ett svar, var detta dessutom till sin karaktär mycket negativt hållet, inte bara gentemot NF, utan även mot fredsfostran som pedagogiskt fenomen. Officiella svar från organisationer brukade vid den här tiden vara mycket ödmjukt hållna, så icke i detta fall. Svaret hade en direkt negativ ton gentemot fredsarbete i allmänhet och NF i synnerhet:

> Upplysningskurser, som den senaste vintern anordnats av Svenska föreningen för Nationernas förbund, har även räknat lärare från dessa skolor bland sina tillskyndare. Dessa kurser ha icke varit mycket besökta och den nämnda lärarkategorins anslutning till befintliga pedagogiska fredsorganisationer torde icke ökats.[193]

Tabell 7 Sammanfattning av argumentationen i *Tidning för Sveriges Läroverk* 1936

DEN SVENSKA LÄRARIDENTITETEN	DEN TYSKA NYORDNINGEN
1. intellektuella bragder	fysiska prestationens berömmelse
2. hälsosamma lekar	våldets renässans
3. den medborgerliga pliktens ansvar	godtycklig ledarprincip
4. folkförbrödring	bärsärkahumör
5. historielärarnas samvete	de nazistiska rasdogmerna
6. lärarnas samvete	skolan som propagandacentral
7. studieanlag	nationell pålitlighet
8. intellektuella meriter	kroppskult
9. demokratiskt samarbete	seger till varje pris

Om jag skall sammanfatta de argument som framfördes i *TfSL* detta år framstår det klar att det är det nyhumanistiska temat som dominerade med betoning på en andlig utveckling, intellektuella bragder och samvetet punkterna 1, 5, 6, 7 och 8, även om medborgarfostran berörs i punkterna 3 och 4.

[193] Verkställande utskottets protokoll 11 juni 1938, LR:s arkiv, A1 vol. 9, TAM arkiv.

Sammanfattning av argumentationen 1936

Under 1936 delade folkskollärarargumentationen upp sig i en linje som Folkskollärarförbundet stod för och en som upprätthölls av SAF och Folkskollärarinneförbundet. Folkskollärarinneförbundets ordförande, Frida Härner, satt även med i styrelsen för SAF. Det går alltså att delvis göra denna tudelning av folkskolläraargumentationen till en könsmässig fråga. Det förbund som förändrade sina argumentationsstrategier var Folkskollärarförbundet. Det intog fortfarande en gentemot den nazistiska ideologin mycket kritisk hållning, men gav inte uttryck för den hållningen på samma sätt längre. Detta hörde främst samman med de interna diskussioner förbundet hade detta år kring sin egen verksamhet, vilka i sin tur var påkallade av det lönepolitiska läget. Läroverkslärarna kom å sin sida att ta en mer aktiv ställning i sina argumentationsstrategier.

En aspekt som påverkade samtliga argumentationsstrategier detta år var det ökade inflytande Hitlerjugend fick på den praktiska utformningen av undervisningen. Redan tidigare hade argumentationen mot nazismen riktat in sig på förändringarna av mer formell art, nazifieringen av lärarorganisationerna, nya nazistiska läroplaner, undervisningens likriktning. Under 1936 belystes även det praktiska skolarbetets förändring, frågan hur lärarkåren förlorade allt mer av greppet över skola och undervisning, på bekostnad av de nazistiska ungdomsorganisationerna. Det var en oro som artikulerades kring lärarnas förändrade arbetsförhållanden och hur deras auktoritet urholkades på grund av Hitlerjugends allt starkare ställning i skolan och en förskjutning av undervisningen från det intellektuella planet till den fysiska fostran.

Som jag tidigare konstaterat, bars både läroverkslärarnas och folkskollärarnas argumentationsstrategier upp av dels ett nyhumanistiskt individualistiskt karaktärsfostringsideal och dels ett medborgarfostringsideal. Båda dessa ideal utmanades av det nazistiska fostringsidealet. Det var symptomatiskt att det mindre och mindre talades om undervisning och lärare, utan i stället om uppfostran, ”Erziehung” och uppfostrare, ”Erzieher”. Det talades även mindre om den enskilde individens utbildning, och mer om vad folket behöver för sin överlevnad. Samtliga lärarorganisationer ställde sig kritiska till denna utveckling, men med något varierande argumentation. Klarast var rapporteringen i *SL*, som i både notiser och artiklar uppmärksammade läsarna på att den tyska skolan omvandlats till nazistiska uppfostringsanstalter.

Utvecklingen under året 1938

Klas Åmark beskriver händelserna 1938 som att ”Nazitysklands utveckling [gick] in i en ny, mer expansiv fas.” Detta satte omvärlden på prov och det var framförallt undfallenhet som blev svaret på utmaningen.[194] Annekteringen av Österrike medförde att ytterligare ett lands skolväsende omdanades efter nazistiskt mönster. Det akuta krigshotet på hösten 1938, innan det fick sin temporära lösning i Münchenöverenskommelsen, utmanade det svenska samhället och skolan genom luftskydds- och mörkläggningsövningar och genom att en viss krigspsykos inställde sig. Jag kommer i detta avsnitt att visa på, att dessa fenomen och händelser hade en direkt effekt på lärarnas syn på sig själva, såväl som på deras argumentationsstrategier när de bemötte nazismen. Münchenöverenskommelsen själv skapade problem för ytterligare ett land i Europa. Fler lärare tvingades fly undan ett nazistiskt styre. Spelreglerna för det mellanfolkliga samarbetet och den ordning för detta som lärarkåren omhuldade, utmanades också genom formerna för Tjeckoslovakiens delning, då NF och den fredsordning som lärarkåren satsat så mycket kraft på i sitt fredsarbete, helt åsidosattes. Även inbördeskriget i Spanien, som gick mot sin blodiga upplösning, kom att påverka skola och lärare.

Läroverkslärarnas argumentationsstrategier kom under detta år framförallt att utmanas från den nazivänliga minoriteten i läroverkslärarkåren. Den var numerärt inte så stor, men den upprätthölls av starka och inflytelserika personer, som var vana att ha inflytande och kunde uttrycka sig. Denna grupp hade alltjämt ett visst inflytande på LR:s ställningstaganden och det blev under hösten 1938 uppenbart att styrelsen inte ville stöta sig med denna grupp. Det som ställde frågan på sin spets var ett antal bokrecensioner i *TfSL*. Tidningen i övrig kommenterade den politiska utvecklingen i lika liten utsträckning som folkskollärarpressen, men tidningens två redaktörer, Simon Erlandsson och John Berg, tillät att även nazikritiska böcker recenserades och att de utomstående recensenterna fick en stor frihet i sitt skrivande. Det var John Berg som var ansvarig för recensionsavdelningen. Han hade av chefredaktören Simon Erlandsson fått ett stort mått av frihet att sköta den saken. Under året 1938 handlade fyra om böcker eller artiklar skrivna om det nya Tyskland i mer eller mindre kritiska ordalag.[195] Inget kan betraktas som extremt i dessa recensioner, utan snarare som ganska beskedlig

[194] Klas Åmark 2011, s. 646.

[195] *TfSL* 1938:2 den 29 januari, s. 36-37, 1938:4 den 26 februari, s. 4 , 1938:18 den 10 september, 1938:22 den 5 november, s. 373.

kritik, med ett visst utrymme även för positiva kommentarer om det nya Tyskland. De förargade dock minoritetsfalangen inom läroverkslärarkåren. Att denna minoritetsfalang fortfarande 1938 accepterades av LR:s styrelse stod klart den 17 november, en vecka efter Kristallnatten. Styrelsens verkställande utskott tog då ställning till åtminstone tre inkomna brev, som alla var starkt kritiska till *TfSL* i allmänhet och framförallt mot en recension som togs in den 5 november. Recensionen var starkt kritisk mot Hitler som person och mot nazismen som ideologi.[196] Att döma av protokollet från detta möte, instämde det verkställande utskottet i kritiken och skrev ett brev till chefredaktören och ansvarige utgivaren och bad om en förklaring. Chefredaktör Erlandsson bad om ursäkt och medgav att han varit ”försumlig”.[197] Den för recensionerna ansvarige, John Berg, backade dock inte, utan hävdade att tidningen ocensurerat skulle ta in recensioner av olika slag. Han nämnde inget om innehållet i recensionerna, utan gjorde det till en principfråga om censur. I förlängningen av hans resonemang går det dock att se en vilja att även Nazityskland skulle kunna kritiseras i *TfSL* spalter.[198] Båda redaktörerna erbjöd sig, för att inte säga hotade, med att omedelbart avgå. Vissa försök gjordes att övertala Erlandsson att stanna, men båda avgick vid nyåret 1938/39.[199]

Vad som stod mot varandra i denna kraftmätning var inte bara frågan om hur politiserade recensioner tidningen skulle ta in, utan även fråga om hur läroverkslärarnas inställning till nazismen skulle se ut. Dessa recensioner kunde ha varit ett sätt att ändra argumentationen i en något mer kritisk riktning. Resultatet blev istället att de två demokratiskt sinnade redaktörerna fick gå, då de inte tog tillräcklig hänsyn till den nazivänliga minoriteten, som på detta sätt fick indirekt stöd av LR:s styrelse. Att detta skedde under denna avgörandets novembervecka, gjorde handlandet ännu mer anmärkningsvärt.

---

[196] Tre brev i frågan finns bilagda till protokollet från VU möte den 17 november 1938, Olov Andersson, bilaga 3aa, Gustaf Jacobsson, bilaga 3b, Emmanuel Eriksson, bilaga 3c, Enligt ärendeförteckningen skulle brev ha inkommit även från rektor Granfelt i Umeå, lektor Bladin i Malmö, båda kända för nazistsympatier, det är dock oklart om de två senare breven rörde denna fråga, då de inte är bevarade, LR:s arkiv A1 vol.10, TAM arkiv.

[197] Brev från Erlandsson till LR:s styrelse. VU protokoll den 17 november 1938 § 3, bilaga 3d, LR:s arkiv A1 vol.10, TAM arkiv.

[198] VU prot. 24 november 1938 § 1, LR:s arkiv A1 vol.10, TAM arkiv.

[199] VU prot. 21 december § 4, LR:s arkiv A1 vol.10, TAM arkiv.

Frågan är varför LR:s styrelse agerade på detta sätt, offrade sina två redaktörer för att blidka en nazivänlig opinion inom förbundet? Och detta i en tid då kritiken mot den tyska regimen var särskilt skarp i den svenska debatten! November 1938 har av en lång rad forskare betraktats som en vattendelare i synen på nazismen, då även de konservativa i Sverige slutgiltigt tog ställning mot nazismen. Den tongivande konservativa kulturtidskriften *Svensk Tidskrift* publicerade till exempel en mycket skarp ledare, med starka fördömanden av Kristallnatten.[200] Det framstår då som ännu mer märkligt att LR:s styrelse under dessa veckor gjorde sådana eftergifter till den nazivänliga opinionen av förbundet. Det går självklart inte att kalla LR:s styrelses ställningstagande för nazivänligt, men den hänsyn de tog till minoriteten i förbundet visar att denna minoritet fortfarande hade ett strakt inflytande över LR och därmed över läroverkslärarопinionen. Läroverkslärarидentiteten var uppenbart fortfarande starkt accepterande gentemot nazivänliga åsikter.

Inom folkskollärarkåren hade förhållandet varit det omvända ända sedan 1933. Som jag tidigare redovisat stod folkskollärarförbunden på sig när de fick kritik för att vara för frispråkiga. Ytterligare ett exempel på detta gavs under 1938, då SAF:s styrelse fick mottaga kritik för att de kollektivanslutit SAF:s medlemmar till den svenska sektionen av ”Världssamling för fred”. Denna internationella opolitiska rörelse hyste inte bara ideella organisationer, utan även politiska partier, bland annat Sveriges kommunistiska parti. Att denna organisation var starkt kritisk mot nazismen, så väl som alla andra våldsideologier, var helt underförstått. Under hösten 1938 protesterade SAF:s kretsar i Lund och Linköping mot denna anslutning.[201] Vid styrelsesammanträde den 3-7 januari 1939 avvisade SAF:s styrelse dessa båda invändningar och hävdade därmed att fredssaken var något SAF skulle om-

---

[200] *Svensk Tidskrift*, 1938:9, s. 605-609, Alf W Johansson 2006, s. 165, 218, Johan Östling 2008, s. 167.

[201] Lunds skrivelse behandlades på VU 19 augusti 1938 § 6, SAF:s arkiv A2b, vol. 58, prot. bilaga 434, TAM arkiv. Linköpings invändningar behandlades på VU den 23 nov § 13, SAF:s arkiv A2b vol. 58, TAM arkiv. Motiveringen för denna anslutning av SAF:s medlemmar ges i *SL* nr. 49 den 3 december 1938, s. 1344. En lokalavdelning av Världssamling för fred hade bildats den 4 februari 1938. Vilket kan vara orsaken till Linköpingskretsens uppmärksamhet på detta tema. Linköpings lokalkommitté för Världssamling för freds arkiv. Linköpings föreningsarkiv. I denna lokalavdelning ingick även Folkskollärarinneförbundet. http://www.linkopings.foreningsarkiv.dinstudio.se/ diary_29_193.html, (11 april 2011).

hulda. Beslutet innebar vidare att SAF inte var beredd att ta någon hänsyn till dem inom rörelsen som inte ställde upp för denna linje.[202]

Även i ett annat avseende sattes läroverkslärarna på prov under 1938. Den tjeckoslovakiska läroverkslärarorganisationen sände ett antal brev till LR:s styrelse. Till en början var det ett allmänt kontaktsökande med förfrågan om utbyte av information. Fram mot september ställdes direkta frågor om stöd och hjälp i form av påtryckningar och uttalanden till stöd för det hotade Tjeckoslovakien. LR:s styrelse ställde sig positiv så länge det rörde sig om uppgiftslämnande. När en smått desperat vädjan kom i ett brev daterat den 20 september, ansågs sig inte VU kunna göra något, utan konstaterade bara att eftersom ”den politiska utvecklingen skedde så snabbt, kunde från LR:s sida ingen åtgärd vidtagas.”[203] Att VU på detta sätt slingrade sig ur problemet utan att ens fråga om det var något LR kunde bistå med i denna för Tjeckoslovakien så svåra situation, är ytterligare ett tecken på den neutralitetslinje förbundet ville föra. De ville inte vidtaga några åtgärder som kunde uppfattas som kontroversiella eller förarga den nazivänliga minoriteten av förbundet. LR:s styrelse måste ha varit medveten om att det förelåg stora hjälpbehov, inte minst för de läroverkslärare som tvingades fly från Sudetområdet efter den tyska annekteringen. Information om detta kunde de om inte annat få genom att läsa folkskollärarpressen, där upprop och insamlingar till förmån för denna flyktinggrupp gjordes.[204] Det var framförallt SAF som tog ett ansvar för dessa flyktingar. Detta efter en vädjan från den tidigare omnämnda organisationen ”Världssamling för fred”, som i oktober 1938 vädjade om ekonomisk och moraliskt stöd ”för de tjeckiska medborgare, som på grund av den tyska inmarschen och gränsområdenas införlivande med Tyskland nödgats fly från sin hembygd”. SAF:s styrelse ansåg denna insamling vara ”synnerligen behjärtansvärd” och sände ut uppma-

[202] Centralstyrelseprot. 3-7 jan. 39, § 86, SAF:s arkiv A2b vol. 58, TAM arkiv.

[203] Brevet hade ”i bevekande ordalag hemställt, att LR i mån av förmåga ville verka för Tjeckoslovakiens sak inom Sverige” VU den 6 oktober 1938, § 6 LR:s arkiv A1 vol.10, TAM arkiv.

[204] Upprop till insamling för landsflyktiga tjeckoslovakiska lärare i *SL* 1938: 46 den 12 november, s. 1251, se även ”Lämna hjälp till landsflyktiga kamrater”, en uppmaning till ekonomisk hjälp för landsflyktiga lärare. *SL* 1938: 43 den 22 oktober, s. 1163.

ningar om att deltaga i insamlingen till samtliga kretsar i förbundet.[205] SAF:s ordförande och styrelse gav inte bara ekonomiskt stöd, utan hade även kontakt med den exilorganisation som tyska landsflyktiga lärare hade upprättat i Paris, ”Verband Deutscher Lehreremigranten”, som i Sverige hade en avdelning på 18 medlemmar. Dess ordförande uppvaktades och fick hjälp av ordföranden för SAF Emil Eljas.[206]

Fredssaken och nazismen 1938

Krigshotet och de små staternas utsatthet under detta år ställde fredsfrågan på sin spets, vilket kommer att vara en central fråga i min analys i detta avsnitt. Även demokratiska stater rustade upp och de praktiska krigsförberedelserna i form av mörkläggnings- och gasmaskövningar blev ett inslag i skolans värld. Fredsfostran kunde nu lätt framställas som naiv och orealistisk. Utmaningen togs upp av folkskollärarorganisationerna och jag kommer att analysera de svar dessa gav, att fredsarbetet var ännu viktigare ju mer freden hotades. Jag skall visa på att kraven på fredsfostran snarare stärktes i argumentationsstrategierna hos SAF och Folkskollärarinneförbundet, vilket även påverkade argumentationen visavi nazismen.

I *LF* fanns inte mindre än 13 intagna artiklar med fredsrelaterat innehåll under 1938, allt ifrån upprop att deltaga i fredsutbildningar och fredskongresser, till att anordna den årliga ”skolornas fredsdag” den 18 maj. I en ledare den 11 maj med rubriken ”Gasmasken och skolorna” avvisades Luftskyddsförbundets krav på luftskydd som skolämne. Motiveringen lärarinnorna gav var att detta skulle försvåra fredsundervisningen och invagga eleverna i en falsk säkerhet, ”ge dem den för fredssaken så ödesdigra inställningen, att krig med bombanfall och försvar med ’skyddsrum’ och gasmasker är naturliga beståndsdelar i den moderna tillvaron.”[207] Folkskollärarinne-

[205] VU den 2 november 1938 § 3, SAF:s arkiv, A2b vol. 58, TAM arkiv. Uppmaning att stödja insamlingen var införd i *SL* nr. 46 den 12 november 1938, s. 1251.

[206] VU den 12 december 1938, § 9, SAF:s arkiv, A2b vol. 58, TAM arkiv. Upprop ”lämna hjälp till våra landsflyktiga kamrater” publicerades i *SL* den 22 oktober, s.1163, i nr 52 av *SL* den 24 december redovisades att de insamlade medlen överlämnats till ”Verband deutscher Lehreremigranten” den 20 december.

[207] *LF* 1938:20 den 18 maj, s. 1.

förbundet inte bara skrev om fredsarbetet, utan tog även en aktiv del i det. Förbundets ordförande Frida Härner var en fredskämpe ut i fingerspetsarna. Hennes och Folkskollärarinneförbundets retorik var: fredsarbetet måste bli allt intensivare ju mer hotad freden var.[208] Detta fredsarbete ställdes i kontrast mot de uppfostringsideal de autoritära staterna stod för, främst nazismen. Fredssaken blev under 1938 ett direkt argument mot den nazistiska ideologin. Ett exempel på detta är en lång artikel som publicerades i *SL* den 3 december 1938, tre veckor efter Kristallnatten. Där gjordes en kritisk granskning av krigsfostran i Europa. Mot denna krigsfostran ställdes den svenska undervisningsplanen och dess fredliga och demokratiska uppfostringsideal. En presentation av dessa fick inleda artikeln och bli dess ram.[209] Artikelförfattaren konstaterade att ungdomsorganisationerna på kontinenten blivit allt mer militariserade, något som kontrasterades mot de nordiska föreningarna för fysisk fostran, vilka inte användes i militariserande syfte.

> Vi skall hoppas, att den [dagen] aldrig kommer, då dessa [svenska] ungdomsorganisationer av skilda slag likriktas i krigiskt syfte. Till skillnad från diktaturstaterna uppfostrar vi dock inte medvetet ungdomarna för kriget. Skolan och våra stora folkrörelser med deras ungdomsföreningar torde i stället vara pacifistiskt inställda.[210]

Artikeln tydliggör dels en viktig ingrediens i läraridentiteten, det demokratiska och fredliga fostringsidealet, som ställs i kontrast mot diktaturstaternas militariserande fostran. Dessa uppfostringsideal kunde ställas mot varandra eftersom det första idealet var så klart uttalat i läraridentiteten.

Uppfostrings- och personlighetsideal var även något som diskuterades i Stockholms folkskollärarförening vid två medlemssammankomsterna på hösten 1938.[211] Det var två nyhumanistiska folkhögskolerektorer som bjöds in: Alf Ahlberg och Manfred Björkquist.[212] Jonas Hansson beskriver dem

---

[208] På fredstema talade t.ex. Frida Härner vid ett möte med Svenska skolornas fredsförening den 1 mars 1938. *LF* nr. 12 den 23 mars 1938, s. 2.

[209] *SL* nr. 49 den 3 december 1938, s. 1341.

[210] *SL* 1938:49 den 3 december, s. 1341-1343.

[211] Stockholms folkskollärarförening var en lokalavdelning av SAF, som var ytterst aktiv.

[212] Manfred Björkquist talade den 1 oktober på temat: ”Personligheten som uppfostringsideal: till frågan om demokratin och uppfostran” *SL* 1938:41 den 8 oktober, s. 1098-1099. Alf Ahlberg talade på julfesten i stadshuset den 16 december

som de två ledande företrädarna för den nyhumanistiska bildningstraditionen.[213] Att båda dessa förgrundsgestalter för denna bildningsinriktning fick framträda inför Stockholms folkskollärare visar på en tyngdpunktsförskjutning i uppfostringsidealen bland lärarkåren detta år. Den nyhumanism som efter första världskriget ansågs vara allt för konservativ, tog nu en plats på bekostnad av den medborgarfostransideal som tidigare dominerat. Alf Ahlberg tog vid detta möte på hösten 1938 särskilt upp nazismens ”massuggestion”. Likt folkskollärarna ställde han den mot en individualistisk humanistisk uppfostran.[214]

Reaktionerna på den fortsatta nazistiska och fascistiska likriktningen av skolan

Under 1938 utvidgades den nazistiska likriktningen av skolan även till Österrike och delar av Tjeckoslovakien, samtidigt som antisemitismen fick ett fotfäste även i den italienska skolan. Detta rapporterade främst *SL* om, i fem notiser om den tyska skolan, två om den österrikiska och den italienska skolan. Det var även frågan om notiser om hur likriktningsprocessen i Tyskland under 1938 slutfördes och vad som hände med de lärare som inte ”anses värdiga” att tillhöra den nazistiska lärarorganisationen, hur lärarpressen totalt kontrollerades av nazisterna, samt hur alla säraarter i den tyska skolan togs bort i syfte att skapa en ”gemensamhetsskolan med den rätta nationalsocialistiska andan”.[215] Notiserna om den österrikiska skolan beskrev hur den nazistiska staten krävde total kontroll över skolan och därför inte kunde acceptera kyrkliga skolor och att judiska elever inte fick gå i dessa.[216] I två likaledes korta notiser beskrevs kritiskt hur judiska lärare och elever fördrivs

---

under temat: ”uppfostran till demokratiskt tankesätt”, *SL* 1938: 52, den 24 december, s. 1453.

[213] Jonas Hansson 1999, s. 13-16, 186.

[214] *SL* 1938:41 den 8 oktober, s. 1098-1099.

[215] Citatet taget från *SL* 1938:6 den 5 februari, s. 151. Se i övrigt *SL* 1938:1 den 1 januari, s. 6, nr. 20 den 14 maj, s. 582, nr. 21 den 21 maj, s. 615, nr. 27 den 2 juli, s. 795. Se även *FT* 1938:8 den 19 februari, s. 13 och nr. 42 den 15 oktober, s. 6-7.

[216] *SL* 1938:20 den 14 maj, s. 582 och nr. 37 den 10 september, s. 957.

från statliga skolor i Italien och hur läroböcker av judiska författare rensas bort.[217]

De tyska läroverken fick nya undervisningsplaner i början av 1938. Detta kommenterades i februari av *FT* och i *TfSL*. Den förstnämnda tidningen var saklig i sin presentation, men även tydlig med att det handlade om att ”hela undervisningen ska genomsyras av den nationalsocialistiska världsåskådningen”. Rubriken för artikeln var ”Radikal omgestaltning av Tysklands högre undervisningsväsende.” Radikal omgestaltning kan naturligtvis tolkas på olika sätt. Kontexten visar dock att den radikalitet författaren var ute efter var en nazifieringen av skolan. Artikeln får därför betraktas som en i grunden kritisk framställan, om än inte ett entydigt avståndstagande till denna nazifieringspolitik.[218]

Annat var det med den artikel som infördes i *TfSL* ett halvår senare. Denna artikel, med den mycket mer neutrala rubriken ”Tysklands nya undervisningsplaner”, var ett ordagrant referat av en artikel införd i den av samtiden naziststämplade tidskriften *Sverige-Tyskland*, skriven av den starkt nazivänlige lektorn Gustaf Jacobson.[219] Artikel återgavs i stort sett i sin helhet, utan andra kommentarer än några raders ingress, där motiveringen för publiceringen gavs: ”Då det kan förmodas att läsarna av *TfSL* kunna ha nöje och nytta av att lära känna de nya pedagogiska synpunkterna i det nazistiska Tyskland, tillåta vi oss återge huvudinnehållet i den orienterande framställningen.” Denna inledning kunde ha varit menad som en gentemot Nazityskland kritisk varudeklaration från redaktionens sida, men det faktum att en lektor med nazistsympatier fick beskriva hur nazifieringen framskred i Tyskland, är dock ytterligare ett tecken på att LR ännu 1938 inte var redo att göra upp med nazistsympatisörer i de egna leden.[220]

---

[217] *SL* 1938:37 den 10 september, s.957 och nr. 39 den 24 september, s.1023.

[218] *FT* 1938:8 den 19 februari 1938, s. 13.

[219] *Sverige-Tyskland* var organ för RST, där Jacobson var aktiv skribent.

[220] *TfSL* 1938:16 den 13 augusti, s. 267.

Sammanfattning av argumentationen 1938

Den allmänna svenska opinionen gentemot Nazityskland förändrades och blev allt mer kritiskt inställd under detta år. En sådan förändring kan bara delvis spåras i lärararopinionen.

På folkskollärarsidan går det att skönja en fortsatt uppdelning i två läger. De kvinnliga folkskollärarna och SAF markerade mycket tydligare vad de stod för. Argumentationen kring nazismen blev allt mer enhetlig och kompromisslös i *LF* och *SL*. Tar jag dessutom hänsyn till hur styrelserna för dessa förbund agerade praktiskt och hur de hanterade invändningar mot den förda linjen, var det en betydligt mer orädd och aktivistisk linje som framträdde. Folkskollärarförbundet samarbetade inte med andra föreningar för att driva en politisk linje. De stödde inte upprop och insamlingar. De förhöll sig helt enkelt mer passiva, utan att för den skull göra avkall på den antinazistiska linje även detta förbund byggt upp sedan 1933. I grund och botten tror jag att detta har könsrelaterade orsaker. De kvinnliga folkskollärarna hade en helt annan tradition av att engagera sig i utomparlamentariska grupper. Engagemanget för kvinnofrågor och fredsfrågor hade en gammal tradition bland folkskollärarinnorna, vilket jag beskriver i kapitel 2. Acceptansen, för att inte säga förväntningarna, på att Folkskollärarinneförbundet skulle engagera sig för fredens sak och därmed mot de totalitära regimerna på kontinenten, var stark bland folkskollärarinnorna. Detta påverkade även SAF, även om majoriteten av förtroendevalda inom detta förbund var män. Starka kvinnor som Frida Härner lyckades driva freds- och demokratifrågan även inom detta förbund.

Läroverkslärarnas ytterst försiktiga avståndstagande mot den tyska nyordningen förblev lika otydligt som tidigare och accepterandet av den nazistvänliga minoriteten snarare stärktes än försvagades detta år. Att den före detta vice ordföranden för LR, Gustaf Jacobson, lyckades driva igenom sin vilja och avsätta hela redaktionen för *TfSL,* och att han dessutom i praktiken fick en artikel om de nya tyska undervisningsplanerna införd i tidningen, tyder på detta.

4. Lärarkårens möte med nazismen 1939-1945

Krigsutbrottet 1939

Vid krigsutbrottet den 1 september 1939 utmanades lärarkårens identitet, dels direkt genom krigstillståndet, dels av alla de praktiska förändringar som krigsutbrottet medförde för skolverksamheten, när skolan och dess lärare blev en del av det svenska totalförsvaret, med krav på deltagande i luftförsvars- och mörkläggningsövningar. Dessa båda faktorer utmanade ett centralt tema i läraridentiteten: fredssaken. Hur denna utmaning tedde sig skall jag visa senare i detta kapitel, och även visa på de skillnader som går att skönja mellan de olika lärarkollektiven. Ett annat tema i läraridentiteten som utmanades är neutralitetstemat. Som jag tidigare visat var kravet på neutralitet och objektivitet starkt förankrat i lärarnas identitet. Det gällde då främst politisk neutralitet inom förbunden. Med krigsutbrottet och den av regeringen deklarerade nationella neutraliteten, hamnade detta neutralitetsbegrepp i en ny dager. Jag skall visa hur resonemangen utvecklades i de olika förbunden. Det var inte helt självklart vad det gällde att vara neutral gentemot.

När kriget bröt ut den 1 september 1939 kommenterades denna världspolitiska händelse på ledarplats i samtliga lärartidningar. Det var dock bara *SL* som kommenterade krigsutbrottet som en politisk händelse, övriga tidningar kommenterade på ledarplats de konsekvenser krigsutbrottet fick för svensk ungdom och svensk skola.[221] Lärarförbunden höll sig därmed inom de gränser jag tidigare skrivit om; politiska besluts inverkan på skolans område fick kommenteras, och genom dessa kommentarer kunde kritik riktas mot nazismen. Jag ämnar visa att det i ledarkommentarerna främst är neutralitetsrelaterat argument som används. Det gällde inte bara att hålla Sverige utanför kriget och därmed skydda landet från krigets fasor, utan

[221] *SL* 1939:36 den 9 september, s. 1027.

även att skydda den svenska ungdomen från den brutalisering och militarisering ett krig innebar. Jag kommer även att visa på hur ursprunget till detta hot hanteras. Analysen i detta kapitel kommer att följa den idéinriktade argumentationsanalys jag redovisat i inledningskapitlet. Det är åter lärar-identiteten med dess fyra grundteman som jag använder som analysverktyg för att visa hur dessa fick utgöra referensram till reaktionerna på krigsutbrottet och utvecklingen under de fem krigsåren. Särskilt neutralitetstemat och Toulmins argumentationsmodell får utgöra ramverket för analysen.

Krigsutbrottet och *TfSL*

Försiktigast i sina kommentarer till krigsutbrottet var LR och *TfSL*, som dock i en ledare den 9 september 1939 klart tog avstånd från den våldsuppfostran som nazismen stod för. Redan rubriken på ledaren ”andlig beredskap” anspelade på neutralitetstemat, vilket understöddes av formuleringar som ”kraven på solidaritet och sinnet för gemensamt ansvar föra människorna samman i ett uppbyggande arbete till allas väl”. Det fanns åter klara anspelningar på den nyhumanistiska bildningstraditionens ambition att fostra till en individualism och mot ensidig våldsdyrkan.

> Skulle det till slut öppna sig en väg ut ur natt och dimma måste man vaka över att de unga inte förlorar tron på de mänskliga idealen och fall på knä inför de altaren, vid vilka hatets och våldets gudar bli föremål för dyrkan. […] Forntidsdyrkan blir endast råhet, om den inte förbunds med den humanitet, som är den västerländska kulturens dyrbaraste arvsmycke, och som till varje pris skall värnas och vårdas hos vår uppväxande ungdom. […] en ungdom, som växer upp i tvivel om livets ideella värden och deras segerkraft, förlorar sig snart in på vägar, som leda bort mot bråddjupet.[…] På så sätt kan skolan hjälpa till med att skapa ett folk, som förstår att bruka sin frihet och rätt och vet att skatta den högt. […] Det är kärleken till dessa mänskliga rättigheter såsom livsnödvändiga, förmågan att bruka dem och viljan att hävda dem mot vem det vara månde, det är det, som skolan skall ge som det högsta ideella arvet från fäderna till barnen. Det är en sida av skolans andliga beredskapsområde, som aldrig kan eller får försummas, och som kanske måste särskilt uppmärksammas i dessa tider, då humanitet, solidaritet och frihet ha ett livsrum, som hotar att bli trängre än någonsin.[222]

[222] *TfSL* 1939:18 den 9 september.

Genom att hänvisa till ”den humanitet, som är den västerländska kulturens dyrbaraste arvsmycke”, anknöt redaktionen till det nyhumanistiska bildningsidealet. Det kulturarv de såg som sin uppgift att förmedla var ett arv av ”ideella värden” i form av ”humanitet” och ”mänskliga ideal”, dit även en uppsättning av ”mänskliga rättigheter” hörde. Genom att hänvisa till dessa nyhumanistiska uppfostringsideal i den egna identiteten, las en grund för en gentemot den nazistiska ideologin riktad kritik. Att udden var riktad mot den nazistiska ideologin avslöjades genom en rad ordförskjutningar. Ord som förknippades med den nazistiska ideologin användes medvetet, men fick genom textens sammanhang antingen en annan betydelse än den nazistiska eller en klart negativ betydelse. Det negativt laddade nazistiska begreppen negerades av textens sammanhang och fick en gentemot den nazistiska ideologin avvisande innebörd. Begreppet ”livsrum”, grupperades i denna text tillsammans med positivt laddade ord som ”humanitet” och ”solidaritet”. Genom denna placering i satsen fick även livsrum en positiv konnotering och skrevs in i det nyhumanistiskt sammanhang som präglade hela texten. Genom denna begreppsförskjutning riktades udden mot den nazistiska expansionistiska våldsideologin som döljer sig bakom begreppet och ställdes i kontrast till den egna berättelsens nyhumanistiska innehåll. Detta blev även en hänvisning till neutralitetstemat. Neutralitetspolitiken tolkades inte i första hand som en neutralitet mellan ideologier, utan som ett skydd för det svenska livsrummet, som nu ”hotar att bli trängre än någonsin”. Det behövdes inte skrivas ut att detta livsrum hotades av den nazistiska våldsideologin. Denna slutsats fick läsarna själva dra. Detsamma gäller uttrycket ”dyrkan av hatets och våldets gudar”. Begreppet var i sig negativt formulerat. Även detta begrepp kontrasterades mot den egna identitetens ideal av ”livets ideella värden” och ”humanitet”.

Metaforer i texten ”natt och dimma” är intressant. Det är min tolkning att det inte kan röra sig om något annat än en hänvisning till det inofficiella nazistiska rättsbegreppet ”Nacht und Nebel”: principen att tillåt en våldsanvändning mot icke önskvärda personer och låta dessa försvinna i nattens dimma, utan att några rättsliga efterspel drabbade de myndighetspersoner som tillgrep denna oreglerade våldsanvändning. Förhoppningen i ledaren var att det skall öppna sig ”en väg ut ur natt och dimma”, vilket i sammanhanget fick en betydelse av en väg bort från den nazistiska våldsideologin. Genom att hänvisa till dessa av nazismen laddade begrepp markerades det

igen att udden i ledaren riktades mot denazistiska uppfostringsidealen, som det i neutralitetens namn gäller att skydda de svenska eleverna emot.

Folkskollärarpressen och krigsutbrottet

Längst i sitt avståndstagande mot nazistisk våldsideologi gick Folkskollärarinneförbundet. *LF* uppehöll sig vid frågan i en ledare publicerad den 30 augusti 1939, två dagar före krigsutbrottet. På sedvanligt sätt ställde ledarskribenten den egna läraridentitetens ideal mot de nazistiska idealen; ”ungdomens kritiska omdöme” ställdes mot ”massuggestionerna”. Att det var nazismens ideologi man vände sig emot markeras här ännu tydligare än i *TfSL*. Det är dock samma teknik med ordförskjutningar som användes; ”De unga måste bibringas insikten, att alla äger vi lika rätt till ’livsrum’, vi må vara svenskar, tyskar, polacker eller något annat”. Genom att namnge polacker som en nationalitet med samma rätt till detta livsrum, förstärktes kritiken ytterligare mot den nazistiska våldsideologins anspråk på livsrum. Ledarens budskap var att ställa det nazistiska idealet mot den egna läraridentitetens krav på tolerans och respekt för alla folk. Rubriken på ledaren i *LF* var ”Nu och efter”, ett försök att inge hopp och mod, en koppling till neutralitetstemats krav på den ”andliga beredskap” som *TfSL* skrev om. Ett krav att inte ge upp inför våldets övermakt och det till synes hopplösa läget, utan ståndaktigt hävda att beredskapen var god även på den mentala fronten och att den svenska linjen skulle kunna överleva krig och våld. Ledaren var även ett svar på den hopplöshet många lärare kände inför det nya läsår som just inletts; ”Hur pinsamt lönlöst kan det inte kännas i dessa dagar att undervisa om kristendomens icke-vålds-etik för små barn, som logiskt frågar: ’Men är inte tyskarna kristna? Varför vill dom då kriga ihjäl polackerna?’” Ledarartikeln gav ett svar på detta spörsmål: ”det kommer något efteråt”.[223] Redan i en ledare den 5-12 april markerade *LF* att folkskolan måste bryta mot den tendens till likriktning som finns i Europa.

> […] undertryckandet av det självständiga tänkandet, individualismens underkastelse under massans intentioner eller ledarens vilja och det sociala handlandet blir likriktning, där de självständiga individernas insatser för det helas väl motarbetas. I tider då dessa tendenser vill bli allt mer härskande, är det av synnerlig vikt, att skolan i de länder, där frihet ännu råder, behjärtar problemet i högre grad än eljest […] individens själv-

[223] *LF* 1939:35 den 30 augusti, s. 1.

> ständighet och sociala ansvar borde bli motto för vårt eget kårarbete. Organisationen kräver inte likriktning utan personligt präglade insatser, men det duger inte heller med isolering.[224]

I en ledare i *SL* den 9 september 1939 markerade SAF att krigsutbrottet inte bara var en händelse som fick konsekvenser för skolan och dess arbete, utan även för mänskligheten i stort. De närmade sig därmed en allmän politisk kommentar och kritiserade den politik som lett fram till denna ”världskatastrof”. Det var en anklagande ton i ledaren. Det var visserligen inte uttalat mot vad anklagelserna riktades, men det måste ha stått ganska klart att det var de totalitära staternas krigspropaganda som var huvudmålet för denna skarpa anklagelse.” En ny generation av unga människor skulle skoningslöst och meningslöst offras på krigets blodiga altare.”[225] Ledaren försökte anlägga ett psykologiskt perspektiv och målde upp det förestående lidandet som skulle komma att drabba Europa.” […] detta nya världskrig, vid vars början vi nu står, kommer att bli än mer skoningslöst, än mer förödande än allt vad mänskligheten hittills upplevt.” Det var SAF:s i grunden pacifistiska ställningstagande som slog igenom.

Likt alla andra lärartidningar berörde *FT* krigsutbrottet i en ledare den 9 september. Den rubrik man använde var även i linje med övriga ledare: ”Skola och försvarsberedskap”, en hänvisning till neutralitetstemat.

> Ett krig har alltid följder av psykologisk och moralisk art. Märkbara inte enbart inom de krigförande nationerna utan även bland de folk som lyckats hålla sig utanför världsbranden. En uppluckring av gällande moralbegrepp, en förvildning i tankesätt och seder följde i världskrigets spår 1914-1918 och sträcker sina efterverkningar ända till den nuvarande tiden. Det gäller därför att så långt som möjligt skydda ungdomen mot det andliga förfall som följer på kriget och dess förstörelse av människoliv och kulturvärden. Skolans fostrande och socialt vårdande uppgift måste därför ges möjligheter att alltfort verka bland de uppbyggande krafterna i samhället. Den svenska folkskolans lärarkår är fullt medvetna om de krav som i detta avseende ställes på den skola som under pågående krig och världskris har ansvaret för den uppväxande ungdomens grundläggande undervisning och fostran till goda medborgare och samhällsbyggare i en värld som nu präglas av hatets, våldets och kulturförintelsens lidelser. Den svenska folkskolan har att i denna tid söka till ungdomen förmedla vårt folks kulturarv, dess vilja till nationell frihet under fredligt samarbete

[224] *LF* 1939:14-15 den 5-12 april, s. 1.

[225] *SL* 1939:36 den 9 september, s. 1027 under rubriken ”Världskatastrofen och skolan”.

> med andra folks kulturarv, dess vilja till nationell frihet under fredligt samarbete med andra folk och stater.[226]

Kopplingarna till läraridentiteten och dess neutralitetsbegrepp var inte lika stark som i övriga tidningars ledarartiklar. Inte heller uttalades det lika klart att det var den nazistiska våldsideologin som bar ansvaret för krigsutbrottet. Det var här i första hand en medborgarfostrande argumentation, med hänvisningar till plikten att ”fostran till goda medborgare och samhällsbyggare i en värld som nu präglas av hatets, våldets och kulturförintelsens lidelser.” Att medborgaridealet inte riktigt gick ihop med det nazistiska tankesättet av hat, våld och kulturförintelse måste dock ha stått klart för läsarna.

Fredsfostran och luftskyddsövningar

I folkskolans läraridentitet var fredstemat starkt. Detta utmanades vid krigsutbrottet av de krav staten ställde på folkskolans medverkan i civilförsvaret. På våren 1939 utfärdade regeringen en kungörelse om att luftskyddsundervisning skulle göras obligatorisk i folkskolans sista obligatoriska årskurs. Detta påbud hanterades helt olika av de tre stora folkskollärarförbunden vilket visar på skilda förhållningssätt inför det annalkande kriget. LR och *TfSL* berörde av naturliga fall inte frågan, då den enbart angick folkskolan. SAF och *SL* publicerade endast den kungliga kungörelsen och konstaterade pliktskyldigast att detta nu gällde för folkskolan.[227]

Som jag tidigare konstaterat hade Folkskollärarinneförbundet under en längre tid vägrat att befatta sig med dylik undervisning, med motiveringen att lärare inte skulle förbereda barnen för krig, utan för fred. När nu en kunglig kungörelse kom, förordade förbundet inte civil olydnad mot denna, men reserverade sig och angav en del praktiska knep för att lindra den skada de anser att dylik undervisning har på barnens fredssinne.[228] Folkskollärarförbundet gick i motsatt riktning. De lät en chefsinstruktör för Ångermanlands luftskyddsförbund, folkskolläraren Åke Hellenius, på åtta sidor i två nummer av tidningen ge en lång instruktion om hur denna luftskyddsun-

---

[226] *FT* 1939:36, s.1-2.

[227] *SL* 1939:40 den 7 oktober, s. 1133, med rubriken ”Luftskyddsundervisning i skolorna”.

[228] I en ledare i *LF* förespråkas ett upplägg så att den blir till en ”appell för fred, icke en träning för krig.” *LF* 1939:19 den 10 maj, s. 1.

dervisning skall gå till och markerar därmed inte bara en acceptans av denna typ av utbildning, utan att den är ytterst viktig.[229]

De båda förbunden tolkade alltså neutralitetsförpliktelserna helt olika: folkskollärarinnorna i en fredlig, nästan pacifistisk riktning, folkskollärarna i en pragmatisk mobiliserande riktning. Detta stämmer väl överens med de olika förhållanden dessa förbund hade till fredstemat. Folkskollärarinnorna markerade redan vid krigsutbrottet att fredssaken var ett överordnat mål, prioriterat framför neutralitetstemat. Denna positionering kom att få betydelse senare under kriget. Folkskollärarinnorna signalerade att de mer öppet kommer att framhäva fredsaspekten, och därmed öppnade för en mer direkt kritik av den nazistiska krispolitiken.

Sammanfattning av argumentationen 1939

Krigets utbrott tolkades i hela lärarkåren som en konsekvens av nazismens våldsideologi, även om denna koppling mer eller mindre doldes i framställningarna genom diverse ord- och begreppsförskjutningar i texterna. Det som förenade alla förbund var en oro för att de fredliga och humanistiska uppfostringsideal de stod för skulle urholkas. Botemedlet var en neutralitetslinje, i bemärkelsen att hålla våldet borta. Det betyder att det var den lillsvenska neutralitetsberättelsen som kom att dominera. Lina Sturfelt definierar detta neutralitetsbegrepp som den ”besinningsfulla” berättelsen, som enade svenskarna i en ”nationell samling och mystik gemenskap”. Neutraliteten skapade en skyddande vrå som skulle hålla krigets elände borta. Den storsvenska berättelsen, som gav Sverige en större och mer aktiv roll i världshändelserna.[230] Johan Östling påpekar att anhängare till denna lillsvenska neutralitetsberättelsen hade mindre förståelse för den nazistiska politiken än den storsvenska, som oftast upprätthölls av nationella rojalister och Sveriges nationella förbund.[231]

En ingrediens som är bärande i lärarnas argumentationsstrategier kring neutraliteten är den ”nordism” Sturfelt talar om; neutralitet och nordisk samhörighet och enighet är vägen bort från det europeiska kaoset.[232] Östling

[229] *FT* 1939:40 den 7 oktober, s.8-11, 1939:41 den 21 oktober, s. 14-17.

[230] Lina Sturfelt 2008, s. 194-195, 203, 247.

[231] Johan Östling 2007, s. 37, Klas Åmark 2011, s. 667.

[232] Lina Sturfelt 2008, s. 204.

talar om ”en småstatsrealistisk tolkningsram” som helt dominerande i den svenska debatten fram till 1990. Denna tolkningsram förfaller vara helt dominerande i lärarnas neutralitetstänkande. Den fokuserar på det maktpolitiska, men glömmer ofta bort det ideologiska. Denna neutralitetsdefinition var förhärskande i alla lärarförbund 1939, en enighet som senare under kriget skulle komma att brytas, vilket jag återkommer till.[233]

Redan nu går det dock att skönja en viss slagsida i neutralitetsargumenteringen, i alla fall när det gäller uppfostringsideal. Denna argumentering hade byggts upp under ett antal år, som jag tidigare berört, och nu gick det att förena dessa fredliga och nyhumanistiska ideal med ett neutralitetstänkande. Detta skedde dock med olika ordval och tyngdpunkt. Det var åter de tre temata; nyhumanism, medborgarfostran och fredssaken som klarast användes i argumentationen detta år. Jag skall bena ut hur dessa argument och teman som användes vid krigsutbrottet, genom att ställa upp argumenten i en tabell. (Tabell 8.)

[233] Johan Östling 2008, s. 22.

Tabell 8. Jämförelse av argumentationen mellan de tre lärarförbunden 1939.

	NYHUMANISM	MEDBORGAR-FOSTRAN	FREDS-FOSTRAN
Läroverks-lärarna ur *Tidning För Sveriges Läroverk*	Tron på mänskliga ideella värden Fädernas arv till sina barn Andligt beredskaps-område Forntidsdyrkan skall förbindas med humanism Humanismen - västerländska kulturens arvsmycke	Bruka sin frihet Mänskliga rättigheter Kärleken till de mänskliga rättigheterna som skall gälla alla Frihet till livsrum Solidaritet	Ingen våldsdyrkan
Folkskol-lärarinnorna ur *Lärarinne-Förbundet*	Individualism Ingen massuggestion	Kritiskt omdöme Frihet till livsrum Självständigt tänkande Ingen likriktning Självständiga individers handlande Socialt ansvar	Kristen ickevåldsetik Icke en träning för krig utan en förberedelse för fred Propagera för fredsfostran i undervisningen Våld alstrar våld
Folkskol-lärarna ur *Folkskol-lärarnas tidning*	Uppluckring av moralbegrepp Förmedla vårt folks kulturarv	Skolans fostrande och socialt vårdande uppgift Fostran till goda medborgare och samhällsbyggare Vilja till nationell frihet	Kriget förstör kulturvärden Krig som andligt förfall Mot kulturförintelsens lidelser Kriget psykologiska effekter Fredligt samarbete med andra folks kulturarv

Det framgår av tabell 8 att alla tre förbunden hänvisade till samtliga tre temata. En jämförelse dem emellan ger en fingervisning om att de nyhumanistiska argumenten var något fler bland läroverkslärare, även om dessa även använde sig av argument som kan klassas som medborgarfostransideal. Fredstemat användes som argument i samtliga förbund, dock i mindre utsträckning och i mer dämpad och abstrakt form bland läroverkslärarna och då kopplat till ett nyhumanistiskt tänkande. Folkskollärarnas fredsargument

var mer direkta och pedagogiskt formulerade. Gränsdragningen mellan fredsfostran och medborgarfostran var inte helt klar, eftersom det går att uttrycka fredstanken i medborgarfostranstermer. Det senare dominerade i folkskollärarnas argumentation.

Även om argumentationen skiljde sig åt något mellan de olika förbundet fanns det några argument som var gemensamma och som sammanfattade diskussionerna. Den faktamässiga utgångspunkten var att kriget och krigspropaganda hade en menlig inverkan på människan i allmänhet och ungdomen i synnerhet, vilket ledde till slutsatsen att vi måste hålla oss utanför kriget och värna om neutraliteten. Det talades inte om ideologiernas neutralitet, inte ens om neutralitet mellan de krigförande parterna, utan neutraliteten som ett skydd för ungdomen och medborgarna. Med Toulmins modell kan argumentationen synliggöras på följande sätt:

Figur 8. Jämförelse av argumentationen mellan de tre lärarförbunden 1939

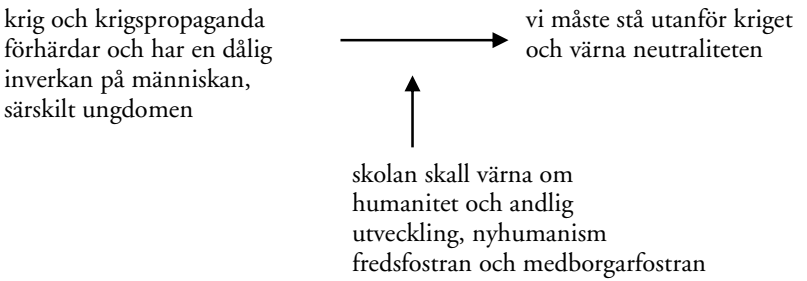

Huvudargumentationen involverade inte den nazistiska ideologin eller den nazistiska politiken. Det är först när stödargumenten för premissen i figur 5 analyseras som nazismen berörs. Dessa stödargument kommer att cirkla kring den nazistiska ideologin, då nazismen var ett hot mot de värden skolan skall stå för. Det nya i argumentationen var att nazismens uppfostringsideal och allmänna politiska våldslinje ledde till krig och våldsanvändning, vilket stred mot alla lärarkårens ideal. Invändningar mot att framföra sådana öppna argument mot nazismen var neutralitetsargumentet. Lärarkåren fick inte kritisera en främmande regim, även om dess ideal stred mot lärarkårens. Om stödargumentet utformas på följande sätt: nazismen hotar de värden skolan står för, vi måste vara på vår vakt mot nazismen (i neutralitetens namn), kom motargumentet: nazismen som orsak till problemen får (av neutralitetsskäl) inte uttalas öppet. Dessa nämnda stödargument går att spåra i ledaren i

TfSL den 9 september, när texten varnar för en ideologi där ”våldets gudar bli föremål för dyrkan” och då ledaren inskärper förpliktelserna kring de mänskliga rättigheterna, att verka för: ”förmågan att bruka dem och viljan att hävda dem mot vem det vara månde, det är det, som skolan skall ge som det högsta ideella arvet”. Genom att sätta de mänskliga rättigheterna som ”högsta ideella arv” som skall försvaras ”mot vem det vara månde” rättfärdigas en kritik av nazismens våldsdyrkan (som förorsakat krigsutbrottet). Kritik av den typen måste alltid framföras, ”mot vem det vara månde”. Samma dolda argumentation återfinnes i *FT* den 9 september när hotet mot skolans värden och orsaken till kriget skylls på: ”en värld som nu präglas av hatets, våldets och kulturförintelsens lidelser”. Detta menar jag vara en dold omskrivning för nazismen. Likaså när *LF* den 5 april skriver att skolans humanistiska och individualistiska värden hotas av en ”underkastelse under massans intentioner eller ledarens vilja”.

Tillsammans med neutralitetstemat kom dessa tre kategorier av argument att spela en stor roll för att påverka och förändra läraridentiteten under resten av kriget, och fick därmed konsekvenser för lärarkårens argumentationsstrategier mot nazismen. Även om vissa argument grep in i flera av dessa fyra teman, går det även att skönja en motsättning mellan dem, mellan fredsfostran och neutralitet, mellan en mer aktivistisk medborgarfostran och mer passiv och individualistisk nyhumanism. Dessa motsättningar är viktiga för att förstå den fortsatta argumentationen. Vid krigsutbrottet var enighet det viktigaste, enighet inom förbunden och mellan dem. Medlemmarna slöt vidare helt upp bakom förbundsledningarna. Det gick inte att skönja några sprickor, argumenterandet var inne i en harmonisk fas. Detta blev dock inte bestående. Krigets realiteter kom att se till det. Den stora övergripande meningsskapande akten för lärarkåren 1939 var att hjälpa till att hålla Sverige utanför kriget och bevara de värden man ansåg vara viktiga. Detta sammanföll även med de allmänna politiska målen. Även om det primärt inte var fråga om att måla upp varifrån hotet mot dessa värden kom, gjorde alla förbundet detta indirekt. Det förelåg uppenbarligen ett behov av att göra denna markering gentemot nazismen. Även detta utpekande fick en enande effekt, man slöt sig genom ett avståndstagande gentemot det yttre hotet. Behovet av tillbakablickar blev starkare och de värden som skulle försvaras benämndes som ett arv. Att framtidshorisonten inte var helt bruten framgår inte minst av rubriken på *LF:s* ledare den 30 augusti, ”Nu och efter”[234], och *TfSL:s* hän-

[234] *LF* 1939:35 den 30 augusti, s.1.

visning till en väg ut ur ”natt och dimma”.[235] Även i de övriga ledarartiklarna lyste ett framtidsperspektiv igenom i den övervintringsstrategi som utmålades i allt från läroverkslärarnas vilja att se de ideella värdenas segerkraft, till folkskollärarnas uttryckta vilja att bevara den svenska ungdomen från krigspsykosens faror.[236]

Fjärde krigsåret 1942

Lärarkårens sätt att bemöta nazismen kom att ifrågasättas och utmanas från flera håll under detta fjärde krigsår, utmaningar som även kom att påverka själva läraridentiteten. Jag kommer att visa på att det som utlöste dessa utmaningar inte i första hand var någon internt inom lärarkåren, inte heller, som tidigare, utvecklingen i Tyskland och den tyska skolan, utan den dramatiska utvecklingen i Norge. Som ett led i en nazifieringspolitik stiftade Quisling och hans lydregering den 5 februari 1942 en lag som gjorde det obligatoriskt för samtliga norska lärare att tillhöra en nyskapad nazistisk lärarorganisation: Norskt Lärersamband.[237] Den 14 februari protesterade de norska lärarna öppet mot lagen. Ett hemligt kontaktnät upprättades, som uppmanade lärarna att träda ur det nazistiska Lärersambandet. Den 4 mars hade 6 000 - 7 000 sådana utträdesansökningar registrerats av rikskommissariatet i Oslo. Detta av totalt 12 000 lärare i Norge.[238] Som en motreaktion mot dessa utträden inleddes den 20 mars en massarrestering av över 1 000 lärare. 499 av dem sändes i april med ångaren Skjerstad från Trondheim till Kirkenes i Nordnorge. Där upprättades ett koncentrationsläger.[239] Denna regelrätta deportation och förhållandena på s/s Skjerstad ledde till kraftiga svenska opinionsyttringar. I den svenska pressen kom båten att benämnas ”slavskeppet”.[240] Den var som ”rutebåt” tillåten att ta högst 250 personer.

---

[235] *TfSL* 1939:18 den 9 september.

[236] *TfSL* 1939:18 den 9 september, *FT* 1939:36, s. 1-2.

[237] Lov om Norskt lärersamband, Hans Fredrik Dahl 1993, s. 282, Olav Hoprekstad 1946, s. 16-29.

[238] Hans Fredrik Dahl 1993, s. 283, 287-288, *SL* anger antalet utträden till 9 000 1942:10 den 7 mars, s. 276.

[239] *SL* 1942:29 den 18 juli, s. 895.

[240] *FT* 1942:18, s. 4.

Lärarna transporterades i lastutrymmena, varav några var vattenfyllda upp till en decimeter.[241]

Samtliga svenska lärarorganisationer tog avstånd från övergreppen mot de norska lärarna på våren 1942, men det skedde inte samtidigt och med helt olika ordval och kraft. En analys av dessa reaktioner, med avseende på tiden för protesterna, protesternas art och språkbruk och framförallt vilka interna diskussioner dessa förde med sig, är min utgångspunkt. Genom denna analys blottlades de antinazistiska argumentationsstrategierna i de olika lärarorganisationerna, och även frånvaron av sådan.

Av de fyra stora lärarförbunden var det SAF som både inledde debatten och slog an tonen i den, då detta förbund redan på ett tidigt stadium började rapportera från Norge i *SL* och diskutera frågan i styrelse och arbetsutskott. Det var uppenbart att både förbundsledning och tidningsredaktion på ett tidigt stadium bestämde sig för att tala klarspråk och att ge denna fråga prioritet, därför att den fokuserade på viktiga värden i läraridentiteten, demokratisk medborgarfostran, nyhumanism och fredsfrågan. Under rubriken ”Skolvärlden runt”, rapporterade *SL* under våren 1942 i samtliga nummer om den norska skolstriden. Även under sommaren och hösten följdes utvecklingen i Norge. Förutom dessa utförliga referat med kommentarer, kommenterades problematiken vid åtta tillfällen på ledarplats. Det rörde sig om direkta politiska kommentarer av läget i Norge eller det allmänna förhållandet mellan demokrati och diktatur. I dessa ledarkommentarer ställdes på sedvanligt sätt den svenska läraridentiteten med dess centrala begrepp som en motpol till den nazistiska utmaningen.[242]

Den första i en lång rad av ledare publicerades redan den 10 januari. Redaktion och förbundsledning angav ett slags varudeklaration i denna ledare. Det var inte första gången en ledare satte den egna demokratiska identiteten mot den totalitära och nazistiska, men denna ledare fick en särskild tyngd i ett läge då en annalkande kamp mellan den nazistiska nyordningen och demokrati var att vänta i Sveriges omedelbara närhet.

> Vi behöver emellertid inte gå långt utanför våra egna knutar för att möta andra uppfostringsideal. Ute i världen runt omkring oss gör sig i våra dagar alltmer den uppfostringen gällande, att barnen inte skall fostras till personligheter, till individer utan till statsborgare, på vilka redan från den tidigaste barndomen ska inympas en på visst sätt och för vissa syften till-

[241] Olav Hoprekstad 1946, s. 82.

[242] Ledare i *SL,* 1942: 2, 10, 13, 16, 18, 19, 29, och 46.

> rättalagd samhällsåskådning. För denna sak skall skolan mobiliseras. Detta är skolans första och angelägnaste uppgift enligt dessa nyordningens förkunnare. Och de lärare som inte ställa sig med i leden, för sådana individer har man ingen användning i det nyordnade samhället. […] Gentemot denna de totalitära staternas pockande och påträngande skola med sitt tvång, sin likriktning och sin massuggestion står demokratins skola med sina gamla men dock alltid nya ideal om frihet och individuell personlighets utveckling. Här möter oss de absolut oförenliga motsatserna. Och man kan därför i nuvarande världsläge svårligen undgå att fråga sig: Kan demokratins skola i längden stå till svars med att endast intaga en neutral hållning i denna de motsatta ideologiernas jättekamp? Bör inte i en sådan brytningstid även demokratins skola medvetet söka påverka de unga och hos dem inpränta sina idéer och ideal? I en vrång värld måste det framstå som särskilt angeläget för demokratins skola att i tid sörja för sitt hus.[243]

Detta vill jag kalla en principdeklaration, som tidigare inte gjorts av något lärarförbund. Genom denna klara deklaration ringades problematiken in på ett klargörande sätt. Det handlade om en konfrontation mellan en demokratisk (nordisk) rättsordning och den totalitära nazistiska nyordningen. Vidare klargjordes förbundets inställning i frågan. Inte i någon formulering användes orden tysk eller nazistisk. Det är igen ordförskjutningarna som fällde avgörandet och gjorde denna ledare till den skarpaste uppgörelsen med nazismen så här långt. Med ordet ”nyordning” som markör fördes argumentationen entydigt till nazismen, utan att detta ord behövde användas. Nyckelmening för analysen är: ”Här möter oss de absolut oförenliga motsatserna.” Argumentationen var som sagt inte ny, läsarna hade förberetts med dessa argument allt sedan det nazistiska maktövertagandet, men nu skrevs det ut i klartext, det som tidigare antytts. Argumentationen förankrades åter i en blandning av nyhumanism, med begrepp som ”fostran till personligheter” och ”individuell personlighets utveckling” och en medborgarfostran genom ”demokratins skola” med ”sina idéer och ideal”. En rad motsatspar ställdes upp i ledaren: den individuelle medborgaren mot statsborgaren, nordisk rättsordning mot tysk nyordning, mångfald mot likriktning, dynamisk och föränderlig demokrati mot tillrättalagd samhällsordning. Det viktigaste med denna ledare är att den tar udden av ett argument, som andra lärarförbund kom att göra en stor affär av, det sedan 1939 rådande tolkningen av neutralitetsargumentet. I denna ledare avfärdas neutraliteten som en neutralitet

[243] *SL* 1942:2 den 10 januari.

visavi ideologier, en argumentation som jag skall visa att många andra kom att ta efter under detta år. En svensk neutralitet skulle värna svenska förhållanden och i det svenska låg ett entydigt ställningstagande för demokrati och mot våldsideologier, att vara neutral i svensk tappning innebar alltså att ta ställning mot våldsideologier som den nazistiska. Man la grunden för ett språkbruk som satte likhetstecken mellan svenskt och demokratiskt, ett språkbruk som kom att spela en stor roll i den fortsatta debatten detta år och under resten av kriget. SAF försökte muta in den nationalistiska retoriken och använde den för sina egna demokratiska syften. Genom dessa språkliga begreppsförskjutningar lade lärarna beslag på begrepp som tidigare varit förbehållna extremnationalisterna och nazisterna. På detta sätt tog man även udden av den extremnationalistiska retoriken.[244]

I den tredje ledaren från den 7 mars, under rubriken ”Mörkret tätnar över Norge”, förtydligades ytterligare vad SAF står för och att det var en lärarstrid som pågick i Norge. Opinionsarbetet för de norska lärarna hade nu kommit igång i det svenska samhället. I motsats till Folkskollärarförbundet och LR var det i SAF:s ledning som man drev den nya linjen och medlemmarna som accepterade den. Utvecklingen beskrevs i mycket direkta och entydiga ordalag, som ”Quislings försök att med våld tvinga det norska folket in under det nazistiska oket”, de vill ”nazifiera hela skolväsendet”. Ledaren avslutades med en hänvisning till det svenska beredskapsarbetet och neutralitetsberättelsen. De norska lärarna ”ser till att den inre fronten i Norge inte sviktar”. De blev därmed ett föredöme för de svenska lärarna, om olyckan skulle vara framme även i Sverige. De norska lärarnas kamp infogades alltså inte bara som en del av den svenska läraridentitetens demokratiska grund, den inlemmades även i det svenska neutralitetstänkandet. Den svenska neutraliteten krävde ett sinnelag likt de norska lärarnas. Att agera som de norska lärarna gjorde var att agera i enlighet med den svenska neutralitetslinjen.[245]

Det tog fyra år av världskrig och nio år av nazistiskt maktinnehav att komma fram till detta ställningstagande och det var utvecklingen i Norge som gjorde det möjligt. Hotet mot det lärarna uppfattades som ”de svenska

---

[244] I den konservativa extremnationalistiska argumentationen sattes begrepp som ”nordisk folkfrihet” och ”folkliga självstyret” i motsattsförhållande till den parlamentarisk demokratin som ledde till ”klassdiktatur”. Rolf Torstendahl 1969, s. 97.

[245] *SL* 1942:10 den 7 mars, s. 275-276.

värdena" blev nu så påtagligt och geografiskt närgånget, att det var möjligt att göra denna typ av uttalande även i ledarartikel i en lärartidning.

När den tredje ledaren publicerades den 28 mars hade deportationerna till Nordnorge inletts. De övriga förbunden blev tagna på sängen av utvecklingen och opinionen i Sverige. I SAF:s styrelse och tidningsredaktion hade man förberett marken och den interna opinionen. Styrelsen publicerade ett uttalande den 22-24 mars, som i starka ordalag tog avstånd från händelserna i Norge. Detta var i detta läge ett naturligt steg att ta, och sågs som väl förankrat i den nu något förändrade läraridentiteten. Några negativa reaktioner i form av insändare eller brev till styrelsen tycks heller inte ha kommit. Inget finns i alla fall bevarat i det nogsamt ordnade förbundsarkivet. När uttalandet gjordes av centralstyrelsen för SAF den 22-24 mars, skedde detta i stor enighet, utan någon diskussion.

> Sveriges lärare ha med beklagande och bestörtning tagit kännedom om de åtgärder som vidtagits mot de norska lärarna och med varmt deltagande följt deras kamp mot försök att förvandla norskt skolväsenden till ett instrument för folkets fostran till en livsåskådning, som är främmande för nordisk mentalitet. Centralstyrelsen för SAF ser med förvissning fram mot den dag, då det norska undervisningsväsendet kan ordnas på grunder, godtagna av det norska folket, och då det fruktbärande samarbetet mellan Nordens lärare kan återupptagas och utbyggas.[246]

Även detta uttalande anknöt till ett svensk och nordiskt perspektiv och därmed till den egna läraridentiteten, som i uttalandet fick gå under benämningen "nordisk mentalitet", som ställdes i kontrast till den "främmande livsåskådning" man klassificerade nazismen som. Svenskt och nordiskt mot det främmande, som neutraliteten skulle skydda oss mot.[247]

Den 18 april var det dags för nästa ledarkommentar, "Norges lärare kämpar vidare". Ledaren refererade till den svenska historien och jämförde Quisling med de tyska fogdarna i Sverige under Kalmarunionens tid på 1400-talet. De norska lärarna fick därmed spela rollen av en Engelbrekt eller Sten Sture. Argumentationsstrategierna blev allt mer nationalistiska, för att ta udden av den extremnationalistiska kritiken av förbundet.[248] Ledaren den

---

[246] Centralstyrelseprot. 22/3-24/3 1942, SAF:s arkiv A2a vol.19 §5, TAM arkiv.

[247] *SL* 1942:13 den 28 mars, s. 287.

[248] *SL* 1942:16 den 18 april, s. 448. Torstendahl 1969, s. 97.

2 maj 1942 hade rubriken ”Slavskeppet går”.[249] Här gjordes den starkaste kommentaren hittills och kanske överhuvudtaget detta år, ord som ”uppskakande berättelser om djuriska grymheter, bestialiska dåd av allehanda slag, en tortyr som fullt kan jämföras med inkvisitionen i sina mest djävulska stunder.”[250] Det onda betraktades alltså som något osvenskt, något som stod i motsats till den svenska, lutherska frihetstraditionen, som Gustaf II Adolf och Karl XII kämpat för. På nyhetsplats angreps inte bara Quisling utan även rikskommissarien Josef Terboven. Rubriksättningen var: ”Lärarna skall tvingas in under nazismens ok”. SAF och *SL* vågade nu gå ett steg längre och namngav motståndarna. Det rådde ingen tvivel om vem som förorsakat konflikten, det var nazismen och den tyska ockupationsmakten som direkt pekades ut.

Den 9 maj publicerades ett gemensamt upprop från de fyra folkskollärarorganisationerna. Detta upprop var svagare skrivet än det uttalande SAF ensamt gjorde den 28 mars och avslutades med orden: ”Med djup sympati och varmt deltagande följer de svenska lärarna sina nordiska kollegers tappra kamp för en fri undervisning på nordisk grund”. Med tanke på det *SL* redan skrivit och de uttalanden centralstyrelsen för SAF redan gjort, framstod detta upprop som en stor antiklimax, ett steg tillbaka. Styrkan och skärpan låg i det faktum att en enad folkskollärarkår stod bakom det. Rubriksättningen skiljde sig dock något åt och SAF:s mer kritiska linje kom där till uttryck i *SL*: ”Svenska lärare protesterar mot behandlingen av norska kolleger.” När samma upprop publiceras i *FT* skedde detta med rubriken: ”Sympatiuttalande för Norges lärare”. SAF protesterade mot den tyska ockupationspolitiken, Folkskollärarförbundet visade sympati med Norges lärare. Jag återkommer till denna viktiga skillnad i ordval och rubriksättning.[251]

Under hösten ebbade lärarstriden ut, utan att för den skull vara löst. De flesta deporterade lärarna fick dock återvända och lugnet var återställt på ytan. SAF och *ST* fortsatte dock att bevaka händelseutvecklingen i Norge och de fortsatta försök som gjordes att kuva lärarna. I en ledare den 14 november ställdes ånyo den svenska läraridentiteten mot hatets och våldets ideologi.

---

[249] Dessa lärare kom senare att betraktas som krigsfångar och all kontakt med dem blev straffbar, *SL* 1942:29 den 18 juli, s. 895.

[250] *SL* 1942:18 den 2 maj, s. 537.

[251] *SL* 1942:19 den 9 maj, s. 563, *FT* 1942:19 den 9 maj, s.1.

> Det är därför oundgängligen nödvändigt, om inte ont skall bli än värre, att ungdomens ledare samlar sig omkring en radikal uppfostran till mellanfolklig fred. Väl vet vi, att de totalitära staterna har andra uppfostringsideal, men ska vi i framtiden få leva ett verkligt mänskligt liv med bibehållande av våra kulturella värden, då måste vi resa en bestämd front mot alla försök att militarisera ungdomen i våra skolor. Folkfredens fana måste i stället bli samlingstecken, om inte mänskligheten ska tvingas se fram mot ännu ett nytt krig."[252]

Problematiken vidgades här utöver den norska horisonten, även om de flesta som läste denna ledare nog hade Norge i tankarna. "Folkfredens fana" är ett uttryck som inte bara anspelade på en nationalistisk retorik, den förde tankarna till en kamp för freden. Och det är just detta kampmotiv som kom in i den svenska lärarargumentationen. De svenska lärarna hade vid det här laget insett att det var en kamp som pågick och att det gällde att förhålla sig aktiv i denna kamp, om inte de nazistiska krafterna skulle ta över. Den norska lärarstriden skapade denna medvetenhet i delar av den svenska lärarkåren, som infogade denna kampanda i sin kollektiva identitet. Redan tidigare hade man varit medveten om att fredsfostran inte var något passivt och defensivt, men efter de norska lärarnas aktiva motstånd mot nazismen hade den falang av folkskollärarkåren som SAF och *SL* stod för blivit mycket mer aktiv och kampbenägen. Demokratins fortbestånd var inte given utan krävde en aktiv kamp. Denna lärdom och förändring av läraridentiteten skulle få en stor betydelse framöver.

Lärarinneförbundets rapportering 1942

LF rapporterade inte lika ofta och regelbundet om förhållandena i Norge som *SL*. Detta kan till viss del förklaras med de betydligt mindre resurser denna tidning hade och ett väsentligt mindre format. Förhållningssättet till den norska lärarstriden påminde dock om *SL:s* sätt att skriva och argumentera; det var samma läraridentitet som låg bakom och samma nazistiska hotbild som framställdes. Den inledande beskrivningen av förhållandena i Norge, som infördes i det första numret för året är dessutom identiskt med den ledare som infördes i *SL* dagarna innan.[253] De båda förbunden förberedde sina medlemmar på den stundande kampen i samma ordalag, ut-

[252] *SL* 1942:46 den 14 november, s. 1335-1336.

[253] *LF* 1942:1 den 7 januari, s. 2, *SL* 1942:1 den 3 januari, s. 16.

gångspunkten var även densamma, det var en kamp mellan demokrati och nazism. I ledningen för SAF satt även en rad lärarinnor, bland annat Frida Härner och hennes efterträdare som ordförande för Folkskollärarinneförbundet Hildur Nygren. Denna personalunion mellan förbunden förklarar till en del varför sättet att argumentera var så likartat. Det är till stor del samma läraridentitet som bar upp de båda förbunden. Både Frida Härner och Hildur Nygren framträdde på ett mer personligt sätt i *LF:s* spalter 1942. Frida Härner gjorde det i ett öppet brev ”Till våra norska kolleger” den 18 mars, då hon framförde en personlig hyllning till de norska lärarna för deras kamp för de värden Härner menade att även de svenska lärarna stod för. Härner beskrev i detta brev att de norska lärare redan före kriget sågs som föregångare och förebilder för den svenska lärarkåren i sitt arbete att skapa en modern demokratisk pedagogik, vilket skulle förklara att de inte gav upp så lätt inför ”en rörelse som ville likrikta skolan och hämma den fria demokratiska fostrargärningen” De norska lärarinnorna fick stå som frontfigurer för den svenska läraridentiteten, och kampen i Norge gjordes därmed till en kamp mellan det demokratiska svenska läraridealet och den nazistiska ideologin, utkämpad av de norska lärarna. Även den sittande ordföranden Nygren uttryckte sig personligt i en ledare i samband med folkskolans 100-årsjubileun i juni 1942. Även om det är folkskolans 100-årsjubileum hon i första hand kommenterade smög hon in en argumentation för demokrati och berördes de norska lärarnas kamp. ”De underrättelser, som under våren nått oss från Norge, ställer vår egen privilegierade ställning i bjärtaste belysning” Hon skrev naturligt nog mycket om kulturarv i denna återblick på 100 år av folkskola. Till denna kulturbetraktelse länkade hon synen på demokrati och solidaritet:

> Det gäller att bevara och vidarebefordra det urgamla svenska kulturarvet och att genom en sund demokratisk fostran dana den växande generationen till fullgoda samhällsmedborgare med öppen blick för såväl värdet av vår frihet och vårt oberoende samt vår nationella egenart som vårt ansvar gentemot andra folk, när nybyggnadsarbetets tid under fredliga förhållanden kommer.[254]

Fraserna ”Det urgamla svensk kulturarvet” och ”vår nationella egenart” visade på samma taktik som i *SL:s* argumentering: att lyfta fram ett nationalistiskt språkbruk och på det sättet framställa det demokratiska uppfostringsidealet som ursvenskt och urnordiskt i motsats till de främmande totalitära idealen. De tre begrepp i folkskoläraridentiteten knöts här samman: med-

[254] *LF* 1942:23-24 den 10-17 juni, s. 1.

borgarfostran: ”fostra till fullgoda demokratiska samhällsmedborgare”, fredsfostran: ”nybyggararbetet när freden kommer”, och den nya nationalistiska begreppsapparaten med hänvisning till ”det urgamla svenska kulturarvet”, en fras som även kan tolkas i nyhumanistisk riktning. Tillsammans bildade dessa tre begrepp, fred, medborgarfostran och nyhumanistiskt präglad nationalism, en front mot nazismen, som står som dessa tre begrepps motsats.

Ett starkt avståndstagandet mot våld och ockupation i Norge gjordes i en ledare den 6 maj. I samma nummer publicerades även det gemensamma uppropet från folkskolans lärarorganisationer. Ledaren hade rubriken ”Ljusets riddarvakt”, en anspelning på den mycket nationalistiska sången ”Stå stark du ljusets riddarvakt”. Ledaren ville med rubriksättningen åter knyta an till en nationalistisk svensk och nordisk linje som hotades av Quisling och Terboven. Även den tyska ockupationsmakten gjordes nämligen till motståndare till de ideal de norska lärarna nu stod som en ”ljusets riddarvakt” för. Likt SAF och *SL* vågade *LF* måla upp hotet som ett nazistiskt hot. Skulden lades alltså inte enbart på Quisling och hans regim utan även på rikskommissarien och hans ockupationstrupper:

> En nazifiering av skolan med en ”ny anda” av stram livsföring och sträng disciplin, i syfte att fostra de unga till blind lydnad under statens och ledarens kommando, en anda av rashat, förer-avguderi och förföljelse av oliktänkande är vad de norska lärarna betackat sig för, när de vägrat medverka i denna nyordning.[255]

Under året publicerade *LF* flera artiklar som behandlade konflikten mellan demokrati och totalitärt tänkande och vikten av att aktivt arbeta för de demokratiska idealen. De var skrivna av utomstående, men med mycket klara ställningstaganden för demokrati och respekt och behovet av det uppfostringsideal folkskolläraridentiteten stod för. I en artikel den 6 maj riktade en uppmaning till ett aktivt motstånd mot totalitära tendenser som även SAF och *SL* gav uttryck för:

> Men aldrig någonsin förr under sin livstid har man så känt behovet av att framhålla nödvändigheten av en fostran till hänsyn och aktning, till förtroende och samarbetsvilja gentemot dem vi möter i vårt dagliga liv och inför andra folk. [...] Det jag närmast tänker på är de i tal och press allt oftare uppdykande ansatserna till stämplande av vissa folk och raser såsom mindervärdiga. Mycket ofta ser vi i pressen, hur åsikter av det slaget framförs av personer i sådan ställning, att man vet, att de har stora möjligheter till inflytande på barn och ungdom [...] Vi måste handla.

[255] *LF* 1942:18 den 6 maj, s. 1.

> Upprop och möten och tidningsdebatter är här inte det viktigaste. De kan kanske ha sitt värde genom att väcka uppmärksamhet på någon speciell företeelse. Det för oss lärare väsentliga är att i vårt arbete ta vara på alla de många, många tillfällen till att påverka värdefulla egenskaper och händelser som framträder hos olika folk, då man t.ex. läser deras historia och geografi [...] Naturligtvis gör vi redan ofta allt detta, men under nuvarande tider måste betydelsen av just den sidan av vår undervisning bli klart medveten och konsekvent tillämpad liksom även vårt sätt att låta samarbetsprincipen bli en viktig del av klassens arbete.[256]

Åter en uppmaning till aktivism, ”vi måste handla”, och att inte passivt låta det totalitära tänkandet ta över. Detta gick väl i linje med Folkskollärarinneförbundets och SAF:s förändring av läraridentiteten i en mer aktivistisk riktning som tidens realiteter krävde. Denna svängning mot en mera aktiv syn på nödvändigheten av att stå emot det nazistiska hotet med en medveten pedagogisk linje, gavs det ett prov på i en artikel den 14 oktober, ”Fostrar vår skola demokrater?”

> I våra dagars kamp mellan demokrati och diktatur har ungdomens uppfostran skjutits i förgrunden. [...] Skolorna i de totalitära staterna har på mycket kort tid ändrat karaktär. Ingenting lämnas åt sitt öde. Varje lärobok har lagts till rätta för att tjäna den rätta åskådningen, och varje ämne utnyttjas planmässigt. Det gäller att så tidigt som möjligt dressera de unga till trogna kamrater i den politiska kampen, ”likriktning”, ”underordning” och ”fanatisk lydnad” är målet.

Mot detta ställdes en demokratisk fostran. För detta krävdes kunskap och omdöme: ”En verklig demokrati kräver vidare att medborgarna kan bilda sig ett eget omdöme om saker och ting och inte kritiklöst anammar allt som bjuds.” Sedan konstaterades skribenten att det fanns ett och annat att göra i den svenska skolan för att uppnå detta.[257]

Folkskollärarnas tidnings rapportering 1942

Folkskollärarförbundet hanterade den norska lärarstriden på ett radikalt annorlunda sätt än SAF och Folkskollärarinneförbundet. Den strikta fackliga linje jag skrivit om tidigare försökte förbundet hålla fast vid även detta år. Det betydde att man än mer fjärmade sig från den argumentation de

[256] *LF* 1942:18 den 6 maj, s. 5.

[257] *LF* 1942:41 den 14 oktober, s. 6-8.

övriga folkskollärarförbunden stod för. Detta ledde till en intern kritik från medlemmar och lokalavdelningar. SAF:s och Folkskollärarinneförbundets öppningsdrag i denna fråga var att öppet och ärligt både rapportera från och kommentera utvecklingen i Norge. Folkskollärarförbundet valde en annan öppning. Den 14 mars, två månader efter den första artikeln i *SL*, avgavs på ledarplats i *FL* en avsiktsdeklaration, som gick i en helt annan riktning:

> Då det emellertid kommit till vår kännedom att man på något håll inom förbundet undrat över att förbundsorganet inte återgivit eller kommenterat de berörda norska meddelandena och nästan velat antyda att vi skulle hysa en mot den allmänna svenska inställningen till den norska tragedin avvikande mening, får vi härmed försäkra att så naturligtvis inte är fallet. En dylik förklaring är visserligen onödig för envar som närmare känner förbundsledningen och tidnings-redaktionens uppfattning, men då vår tystnad i saken tydligen befunnits lämplig att utnyttja i misstänkliggörande syfte, har vi ansett det nödvändigt att avge förestående förklaring. […] I sammanhanget bör måhända erinras om våra oavlåtna bemödanden att såsom facklig tidning undvika allt sådant som kunde befaras ge anledning till beskyllningar för partitagande i inrikespolitiska frågor. Samma stränga neutralitet bör kunna krävas av facktidningen i utrikespolitiska angelägenheter, inte minst under nuets tidsförhållanden med dessa för svenska folket synnerligen allvarliga innebörd.[258]

Det var här en radikalt annan inriktning av argumentation och mentalitet än den jag tidigare beskrivit inom SAF och Folkskollärarinneförbundet. Neutraliteten prioriterades högst, andra ideal som demokratisk medborgarfostran och solidaritet, även facklig sådan, fick underordna sig detta. Deklarationen gav dock inte den effekt förbundsledning och tidningsredaktion hoppats på. Styrelsens arbetsutskott tvingades ingripa och formulerade ett uttalande, som efter förankring i hela styrelsen publicerades i *FT* den 28 mars. Vilka turer som föregick denna omsvängning från den benhårda fackliga och neutrala linjen går det inte att se i källmaterialet, men den extraordinära åtgärden, att per telefon snabbt formulera ett uttalande, där man bara någon vecka tidigare meddelat medlemmarna sin linje, tyder på att styrelsen blivit utsatt för stark press att modifiera sin neutralitetslinje. Det uttalande som gjordes på ledarsidan den 18 mars var heller inte tillräckligt för att blidka protesterna inom förbundet.[259]

---

[258] FT 1942:11 den 14 mars, s. 2.

[259] Det uttalande som gjordes innehöll vissa modifieringar av neutralitetslinjen. En solidaritet visades de norska lärarna, men ingen antydan till protest mot behandlingen av dessa lärare. FT 1942:13 den 18 mars, s. 3. Förfarandet vid anta-

Lokalavdelningar och en stor mängd enskilda medlemmar gjorde en helt annan prioritering bland läraridealen. De vill sätta demokrati och solidaritet framför politisk neutralitet. De kunde inte stillatigande acceptera den tolkning av läraridentitet och kåranda som förbundsledningen gjort. Det var på två håll i landet som hela kretsar av Folkskollärarförbundet reagerade, Skåne och Göteborg. Den 4 april gjorde Sydvästra Skånes krets ett skarpt uttalande på sitt styrelsemöte:

> Styrelsen för Sydskånes västra krets av Folkskollärarförbundet har vid sitt sammanträde den 4/4 1942 konstaterat Folkskollärarförbundets tidnings brist på ställningstagande till de norska lärarnas hjältemodiga kamp för sin nationella och personliga frihet. Det kan icke, enligt kretsstyrelsens mening, vara förenligt med Förbundets ställning som de manliga lärarnas kamporganisation att tiga i denna sak, när SAF:s centralstyrelse kan våga göra protestuttalanden mot behandlingen av våra norska kolleger och Svensk Lärartidning i nummer efter nummer kan hålla sina läsare underkunniga om läget i Norge. Någon särskild hänsyn till regeringens omtvistade tryckfrihetsprincip behöver tydligen ej tagas. Vi uppmana redaktionen och Arbetsutskottet att betänka sitt stora ansvar, när det gäller att bereda våra svenska lärare att eventuellt göra samma hjältemodiga motstånd, om Sverige skulle komma i samma situation som Norge. De svenska lärarna komma kanske vid ett sådant tillfälle att erinra sig, huru Folkskollärarförbundet ställde sig till de norska lärarnas motstånd och - - - böja sig. För Sveriges Folkskollärarförbunds framtid är en dylik politik till avgörande nackdel.[260]

Uttalandet visar på många sprickor i folkskollärarförbundets hantering av frågan. Det är inte bara neutralitetsaspekten som man reagerade mot. I likhet med de övriga folkskollärarförbunden ville denna minoritet trycka på kampandan, att det inte gick att stå neutral i den ideologiska kampen, att det inte gick att ”böja sig”. Det är en kämpande neutralitet de eftersträvade, där de norska lärarna är ett föredöme som det gäller att ta efter för att skydda de svenska värdena.

När styrelsens AU behandlade uttalandet från Skåne den 7-8 april, protokollfördes det att även ”flera liknande skrivelser” inkommit. Hur många framgår inte av protokollet och vi vet heller inte vad de innehöll. Det föranledde styrelsen att ha ”en längre överläggning”, av vars innehåll vi heller inget vet något, mer än att hela AU deltog i diskussionen. Det enda beslut

---

gandet av detta uttalande behandlas i AU protokoll från den 7-8 april 1942 §40, SF:s arkiv, A2, vol.8, TAM arkiv.

[260] Styrelseprotokoll 7-8 april 1942, SF:s arkiv A5 vol. 29, TAM arkiv.

som fattades var att hänvisa till artikeln i nummer 13 av Folkskollärarnas tidning, det vill säga ett av de uttalanden som Skånekretsen redan reagerat mot. Skånekretsen nöjde sig heller inte med detta svar. På sitt årsmöte i Lund den 9 maj höll Harald Lindahl ”ett temperamentsfullt anförande om de norska lärarnas kamp och de svenska lärarnas åtgöranden […] föredraget belönades med kraftfulla applåder och bifall, och flera talare instämde i föredragshållarens uttalade åsikter om den tigande pressen, och kärnfulla yttranden fälldes om våldshandlingarna och en viss press.” Samma dag som detta årsmöte gick av stapeln publicerade *FT* det gemensamma uttalandet från folkskollärarrörelsen jag tidigare redogjort för. Detta konstaterades med tacksamhet av årsmötet, som i ett uttalande uttryckte förhoppningen att detta ”måtte bli norm för tidningens ställningstaganden i fortsättningen”.[261] Om att det jäste även i Göteborg vittnar ett brev från Göteborgstraktens ordförande Rikard Halldén, som varnade för en revolt inom förbundets Göteborgskrets. Halldén argumenterade även personligen för en mer aktivistisk linje. Hans argument anslöt till det reviderade neutralitetsargument andra förbund förfäktade. Ett aktivt stöd till de norska lärarna är ”det bästa sättet att stärka den svenska försvarsviljan” och ”nyttigt för landet och den moraliska upprustningen.[262] Folkskollärarförbundets neutrala argumentationsstrategi utsattes även för ett yttre tryck. Tidningen *Östgöten* anklagade förbundet för att genom sitt tigande gå nazisternas ärende, likaså tidningen *Nordens Frihet*.[263]

Den 2-4 juli hölls Folkskollärarförbundets årliga kongress. Även här slog missnöjet med förbundsledningens agerande igenom. Det var åter Skånes sydvästkrets som opponerade sig. En delegat från Hälsingborg, G. Hellsten, interpellerade till styrelsen. Den interpellationsdebatt som följde är avslöjande på många sätt. Dels tvingade den fram ett klarläggande av förbundsstyrelsen, dels framkom det att enskilda kongressombud inte alls var så intresserade av att ta ställning för de norska lärarna som man kanske kunde

---

[261] Lindahl skrev bl.a. ett brev till Folkskollärarförbundets styrelse där han avvisar uttalandet av den 28 som ”en ömklig förklaring till tidningens neutralitet” Skånekretsens protokollsbilaga från årsmötet finns bifogat till AU protokoll från den 15 maj 1942, SF:s arkiv A2, vol. 8, TAM arkiv.

[262] Brevet finns som bilaga till AU protokoll från den 15 maj 1942, SF:s arkiv A2, vol.8, TAM arkiv.

[263] *Östgöten* 9 maj 1942. Bilaga till AU protokoll den 14-17 maj 1942, SF:s arkiv, A2 vol. 8, TAM arkiv. *Nordens Frihet* 1942:19 den 7 maj.

tro. En folkskollärare från Hällefors, E. Almén, gick så långt att han uttalade att ”sympatiuttalanden har inget värde. De norska lärarnas sak är deras egen.” Detta uttalande mottogs av applåder, vilket tyder på att en stor del av kongressombuden var av denna åsikt. Med andra ord en i högsta grad splittrad kongress.[264]

Vilka konsekvenser fick då denna revolt för Folkskollärarförbundets kollektiva identitet och sammanhållning? Genom dessa protester tvingades förbundsledningen att något modifiera den strikta fackliga linje de intagit sedan 1936. Ledningen såg sig även förorsakad att vid två tillfällen, i skriftlig form, motivera sin hållning. I dessa försvarsbrev fanns inget som tyder på någon förändring i Folkskollärarförbundets grundinställning och mentalitet. I båda breven framhölls att neutraliteten måste ställas i första rummet av lojalitet mot den demokratiskt valda regeringen och för att inte dra in landet i krig. För det andra ansåg sig förbundet vara tvunget att kontrollera uppgifterna från Norge noga. Ett tredje argument för en försiktig linje var att Folkskollärarnas tidning annars inte skulle få införas i Norge.[265] Alla dessa argument kan i efterhand synas knystade och konstruerade. De var dock de val förbundsledningen gjorde. Alternativa handlingsvägar fanns naturligtvis, det visar inte minst de övriga folkskollärarnas agerande.

Styrelsen avvisade med kraft alla anklagelser om att de inte skulle stå för ”en svensk linje”, det vill säga vara påverkade av nazistiskt tänkande. De hävdade även att det inom förbundet fanns ”blott ett fåtal folkskollärare med nazistisk inställning”. Denna slutsats hade styrelsen kommit fram till efter samtal med ledande folkskollärare runt om i landet.[266] Förbundsledningen ansåg därför att den linje och argumentationsstrategi de företrädde stod i samklang med övriga lärarförbund och var fri från alla ”osvenska”, dvs. nazistiska tendenser. De breda protesterna mot förbundsledningen och det faktum att de upprepade gånger tvingades att förklara sig, är naturligtvis tecken på att mentaliteten förändrats, eller åtminstone klargjorts.

---

[264] Årsmötesprotokollet § 15 och § 39, SF:s arkiv A2 vol. 8, TAM arkiv.

[265] Bilaga till AU protokoll den 28-30 juni 1942. det andra som bilaga till AU protokoll av den 23 augusti 1942, SF:s arkiv A2, vol. 8., TAM arkiv.

[266] Bilaga till AU protokoll den 28-30 juni 1942. Bilaga 411, SF:s arkiv A5 vol. 30, s. 4, TAM arkiv.

Sammanfattning av argumentationen bland folkskollärarförbunden 1942

Argumentationen tog en ny vändning 1942. För första gången talades det öppet om ett avståndstagande från de nazistiska idealen och att det var ett motsatsförhållande mellan den svenska demokratiska skolan och de auktoritära staternas skola, genom att sätta den svenska skolans ideal mot ”främmande värderingar”, ”osvenska värderingar”, ”icke nordiska ideal”. Vidare fick neutralitetsbegreppet en ny innebörd. Det blev mer aktivt, det gäller att verka aktivt, inte bara för att hålla Sverige utanför kriget, utan även för att hålla osvenska ideal borta. Denna argumentation sammanfattas i figur 9:

Figur 9 Argumentationen bland folkskollärarförbunden 1942

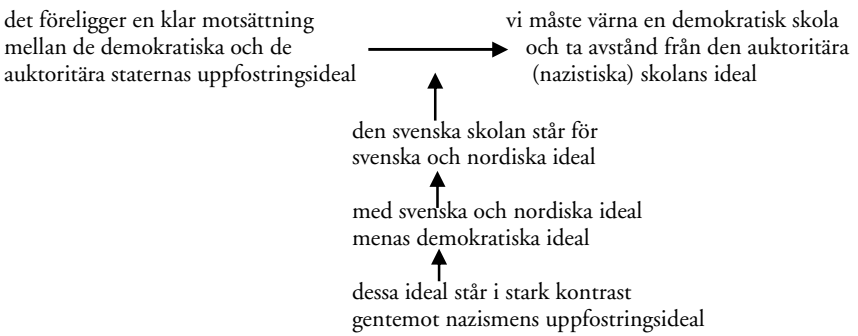

Ett annat sätt är att utgå från den nya synen på neutraliteten och konstruera argumentationen på följande sätt:

Figur 10 Argumentationen bland folkskollärarförbunden 1942, alternativ 2

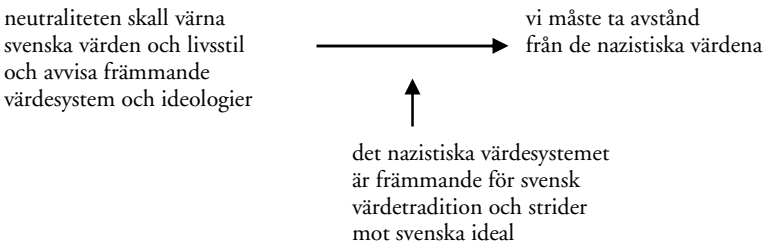

Stödargumentationen för de båda premisserna blir likartad. Det handlar i båda fallen om att hitta argument för de svenska demokratiska idealens överlägsenhet över de nazistiska. Dessa går främst att hitta i *SL* och *LF*. Argumentationen i båda dessa tidningar och förbund framställdes som en kontrastverkan mellan demokratiska ideal och de nazistiska idealen:

Tabell 9 Sammanfattning av argumentationen bland folkskollärarförbunden 1942

NORDISKA UPPFOSTRINGS-IDEAL (UNDERFÖRSTÅTT DEMOKRATISKA)	**FRÄMMANDE UPPFOSTRINGS-IDEAL** (UNDERFÖRSTÅTT NAZISTISKA)
1. fria individer	statsborgare som lyder blint (*SL* 10 jan)
2. individualitet	massuggestion (*SL* 10 jan)
3. demokratisk mångfald	likriktning och tvång (*SL* 10 jan)
4. folkfredens fana	militariserad ungdomen (*SL* 14 nov)
5. nordisk mentalitet	främmande mentalitet (nazism)
6. mellanfolklig fred	militariserad ungdom (*SL* 14 nov)
7. mångfald	likriktning (*LF* 14 okt)
8. hänsyn och aktning	stämplande av vissa folk och raser såsom mindervärdiga (*LF* 6 maj)
9. samarbetsprincipen	lydnad under statens och ledarens kommando (*LF* 6 maj)

Vilka är det då som dessa texter vill övertyga och vilka kunde tänkas argumentera mot texterna? Budskapet är knappast riktat mot en nazistisk mottagare, varken i Tyskland eller i Norge, utan avsedd för en inhemsk opinion. Det är framförallt genom att kontrastera de svenska värdena mot främmande värden som en opinion byggs upp, riktad mot en allmän opinion, som numera är starkt nazikritisk. Texten vill visa var lärarkåren stod, men även övertyga dem i de egna leden som ännu inte insett vad det nazistiska hotet utgjordes av eller som inte ville att detta antinazistiska budskap skall framföras. I viss mån är mottagaren även de svenska myndigheter som visserligen inte kunde påverka utvecklingen i Norge och Tyskland, men likväl flyktingpolitik och internationella åtaganden. Att de nazistiska rörelserna argumen-

terade emot texterna var av mindre betydelse för textförfattarna, det var argumenten från kolleger inom kåren som man formulerade motargument för. Förutom att argumentationen lades upp som en comparatio och mottagaren tvingades ta ställning mellan frihet eller förtryck, fanns det ett stort pathos och en laddning i många uttryck som används, likriktning, dressera, underordning, massuggestion, blind lydnad, ord som appellerade till ett personligt ethos hos mottagaren, som oacceptabla handlingar. Argument som särskilt kan urskiljas som motargument till tänkta invändningar ser jag ”lärare som inte ställa sig med i leden, för sådana individer har man ingen användning i det nyordnade samhället” eller ”i en vrång värld […] måste [man] sörja för sitt hus” [267], argument som vädjade till lärarkårens ethos och självkänsla, men även till det skrämmande perspektivet att även den svenska skolan skulle kunna komma under ett nazistiskt tryck och att det är värt att arbeta emot en sådan utveckling.

Argumenteringen i *TfSL* 1942

Som jag tidigare konstaterat var det en klar majoritet av läroverkslärarna som avvisade nazismen. Men att det även fanns en acceptans för personer som förde en nazivänlig linje. I motsats till folkskollärarna var majoriteten i styrelsen inte villig att stöta sig med denna minoritet av nazistsympatisörer. Det betydde att läroverkslärarnas neutralitetsbegrepp var ännu striktare än Folkskollärarförbundets. I likhet med just detta förbund ifrågasattes allt mer denna neutralitets- och acceptanslinje av allt fler läroverkslärare under 1942. Läroverkslärarnas kollektiva identitet utsattes alltså även den för ett inre tryck. Detta var något styrelsen kallt räknade med och accepterade. Resonemangen gick ut på att ytterligheterna tog ut varandra. Under året 1942 var det dock besvärande många som opponerade mot den strikta neutralitetens linje och vill se ett klarare ställningstagande från förbundsledningens sida. Sammanlagt var det fem av LR:s lokalavdelningar som i en eller annan form visade en avvikande mening under året, förutom en handfull enskilda medlemmar.[268] Den 5 maj avsände lokalavdelningen i Umeå ett brev med krav på

[267] *SL* 1942:2 den 10 januari.

[268] Det kan ha varit ännu fler protester, men att dessa skrivelser har rensats ut ur arkivet. Inget tyder dock på detta.

ett ställningstagande för de norska lärarna.[269] Även lokalavdelningen i Höganäs krävde detta på ett möte den 19 maj.[270] Det starkaste uttalandet mot förbundsledningen kom från lokalavdelningen i Lidköping, som dömde ut det uttalande LR gjorde i *TfSL* samma dag som ”pekoral” och ”en skymf”. Ordföranden förutspår att i hans lilla lokalavdelning ”komme samtliga att lämna förbundet och skänka årsavgiften till Norge.”[271] Den 12 december krävde lokalavdelningen i Mariestad, att LR skulle göra ett uttalande i protest mot deporteringen av Norges judar.[272] Ett likalydande krav ställde den stora Göteborgsföreningen den 7 december. De hänvisade till att samtliga lärarföreningar i Göteborg, inkluderande det till LR hörande Göteborgs läraresällskap, i december protesterat mot judedeportationerna.[273]

Det enda uttalande LR gjorde under året skedde vid ett möte med VU den 7 maj, efter två ajourneringar och tre dagars förhandlingar inom verkställande utskott och styrelse.[274] Det som det verkställande utskottet till slut lyckades enas kring var så urvattnat att till och med den nazivänliga tidningen *Dagsposten* berömde LR för den ”nationalistiska tonen” i uttalandet.[275] Det publicerades i *TfSL* den 16 maj, på en undanskymd plats i tidningen med rubriken: ”Sympatiuttalande för de norska lärarna” Det inleddes med en reservation gentemot det egna uttalandet: ”Styrelsen för Läroverkslärarnas Riksförbund har i sitt tidningsorgan förklarat sig vilja undvika alla politiska deklarationer.” Den politiska deklaration som detta till trots sedan följde var så utslätad, att den närmade sig gränsen till meningslös. Den avslutas med meningen ”Som fostrare i vårt land av ett nordiskt släkte uttrycka vi vår fasta förvissning, att den fäderneärvda kultur, för vilka de norska kollegerna nu bringa stora personliga offer, skall segrande genomgå prövningarna”.[276] LR

---

[269] Bilaga till VU protokoll 11 maj 1942, LR:s arkiv, osorterat material, TAM arkiv.

[270] Bilaga till VU protokoll 26 maj 1942, LR:s arkiv, osorterat material,TAM arkiv.

[271] Brevet daterat den 16 maj Bilaga till VU protokoll 26 maj 1942, osorterat material, LR:s arkiv, TAM arkiv.

[272] Bilaga till VU protokoll 22 december 1942, LR:s arkiv, TAM arkiv.

[273] Bilaga till VU protokoll 19 januari 1943, LR:s arkiv, TAM arkiv.

[274] VU protokoll 4 och 7 maj 1942, LR:s arkiv, TAM arkiv.

[275] *Dagsposten*, 12 maj 1942. Tidningen var organ för det naziststämplade Sveriges nationella förbund.

[276] *TfSL* 1942:10 den 16 maj, s. 151.

konstaterar vid ett möte med VU den 26 maj 1942 att ”Norgeuttalandet syntes ha fått en lämplig avfattning”. Då har två protestbrev inkommit. De tog ut varandra, då ett var en protest mot att ett uttalande gjorts och ett för att det var för lamt skrivet.[277]

Sammanfattning av argumenteringen 1942

Samtliga lärarförbunds syn på nazismen förändrades under 1942, vilket även påverkade lärarnas identitet och argumentationsstrategier. I två av förbunden, SAF och Folkskollärarinneförbundet, skedde förändringen inifrån, av egen kraft, initierat av styrelserna och tidningsredaktionerna. I de andra två förbunden, LR och Folkskollärarförbundet, skedde förändringen först efter ett yttre tryck och inre medlemsprotester, motvilligt och utan att få samma effekt som i de två förstnämnda förbunden. Det är mycket som tyder på att dessa händelser under 1942 skakade om alla lärarförbund och skapade delvis nya och djärvare tolkningar av sitt uppdrag. SAF och Folkskollärarinneförbundet omtolkade begreppet neutralitet till att bli ett mycket mer aktivt begrepp, som klart ställdes i motsats till den nazistiska ideologin. Neutraliteten skulle värna om det svenska och det svenska definierades som demokratiskt, fritt, oberoende och tolerant. Neutraliteten sågs inte heller som ett övergripande mål, utan snarare som ett underordnat medel, att uppnå de stora målen, en demokratisk medborgarfostran, fredsfostran och ett nyhumanistiskt människoideal.

Den nazistiska utmaningen tvingade fram, inte bara en ny syn på den politiska neutraliteten, utan även en ny syn på hur ett lärarförbund skall uppträda och förhålla sig till företeelser som demokrati och humanism. Dessa nya förhållningssätt slog inte igenom direkt, utan först vid krigsslutet, vilket jag återkommer till senare i detta kapitel.

Händelserna under 1942 satte även fokus på maktstrukturerna inom förbunden. Protesterna detta år var de största utmaningarna förbundsledningarna inom LR och Folkskollärarförbundet utsattes för. Ändå satt förbundsledningarna kvar i samtliga förbund. Under interpellationsdebatten på Folkskollärarförbundets kongress den 2-4 juli bedyrade interpellanten G. Hellsten att han hade fullt förtroende för förbundsledning och tidningsred-

[277] VU protokoll 26 maj 1942, LR:s arkiv TAM arkiv.

aktion och bad till och med kongressen att i en förtroendeomröstning visa detta.[278] Själva maktstrukturen i förbunden ifrågasattes aldrig.

Språkbruket förändrades och blev mycket mer nationalistiskt, vilket hör samman med förändringen av neutralitetstemat i läraridentiteten. Det neutrala, det demokratiska och det svenska och nordiska gick ihop till en enhet. Att föra en svensk linje blev synonymt med att föra en demokratisk och gentemot nazismen avvisande linje. Nazismen blev något främmande som stred, inte bara mot den svenska läraridentiteten, utan mot den svenska linjen i en vid bemärkelse. Huvudkonfrontationen skedde som tidigare mellan en demokratisk förankrad läraridentitet och den nazistiska utmaning lärarkåren erfarit. Avståndstagandet mot nazismen blev mer markant under detta år. Det som förändrades var att det nu var en tredje part som drogs in i denna konflikt, de norska lärarna och deras agerande. Det var inte en direkt konfrontation mellan läraridentiteten och de tyska nazisternas agerande. Det var primärt de norska lärarnas kamp som lärarpress och lärarorganisationer tog ställning till och identifierarde sig med. Därmed fick konfrontationen mellan läraridentiteten och nazism en nordisk dimension, som förändrade språkbruket och argumentationen. Till läraridentitetens språkbruk om individualism, demokrati, fred och frihet, fogades nu begrepp som nordisk frihet, nordisk rättstradition och nordiskt mentalitet. Ett nationalistiskt språkbruk som tidigare var otänkbart började användas: vår folkfrihet, vår nationella egenart et cetera. Orden och begreppen skiljde sig inte nämnvärt från det nazistiska språket, men i den svenska läraridentitetens kontext fick de en helt annan betydelse.[279] Folkskollärarargumentationen, som redan tidigare var uppdelad i en försiktig manlig del, företrädde av Folkskollärarförbundet, och en del upprätthållen av SAF och Folkskollärarinneförbundet, blev ännu mer splittrad detta år. Även läroverkslärarnas argumentation kom att skilja ut sig och i viss mån närma sig Folkskollärarförbundets.

Fredsåret 1945

Den linje som växte fram bland lärarna 1945 kan sammanfattas som en realistisk aktivism och ett uppvaknande. Lärarna måste bli ”demokratiens

[278] Kongresshandlingar, 2-4 juli 1942, SF:s arkiv, A2 vol. 8, TAM arkiv.

[279] Rolf Torstendahl 1969, s. 97-99.

stormtrupper", som Folkskollärarinneförbundet drastiskt uttryckte det i en ledare i *Folkskollärarinnornas tidning* några dagar efter fredsdagen. De fortsatte därmed traditionen från kriget att avväpna nazismen med deras egen terminologi. Det talades vidare mycket om att freden måste "vinnas", och att detta var svårare än att vinna kriget.[280] Objektivitet var tidigare ett honnörsord, framförallt när politiska frågor skulle avhandlas. Detta begrepp kom inte att användas lika mycket 1945. När det förekom, fick det en delvis annan innebörd. Vetskapen om att demokratin krävde aktivitet och ställningstagande gjorde att objektivitetsbegreppet mer kom att tolkas som saklighet och allsidighet än som en strikt neutralitet i politiska frågor.

Jag skall i detta avsnitt visa på hur lärarorganisationerna under våren och sommaren 1945 justerade sin kollektiva identitet och avslutade argumentationen mot nazismen. Skillnaderna mellan lärarkollektiven bestod. Läroverkslärarna tog inte heller detta år avstånd från de stigmatiserade och naziststämplade kollegerna. LR fortsatte att välkomna dem i styrelser och kongresser. Jag har bara funnit en lärare som råkade illa ut: Erik Walles, som var Sven Olov Lindholms ställföreträdare som ledare för Svensksocialistisk samling, och det var den allmänna opinionen som ifrågasatte hans ställning som lärare. LR ställde aldrig krav på åtgärder mot honom.[281] Uppgörelsen i läroverkslärarkåren rörde nazismen som ideologi och dess människosyn, inte nazismen som politisk realitet i Sverige. Inget krav ställdes på avbön eller på utrensning av naziststämplande personer ur LR. Läroverkslärarkåren kom även efter 1945 att vara accepterande gentemot nazistiska lärare, även om den entydigt avvisade nazismen som ideologi och samhällssystem. Ett klart tecken på detta var valet av Elmo Lindholm som deputerade till LR:s högsta beslutande organ i januari 1945, trots att han hade en klar naziststämpel på sig i den allmänna opinionen. Till detta återkommer jag i kapitel 5.[282] Symp-

[280] En ledare under rubriken "Freden tillmötes" *Folkskollärarinnornas tidning* 1945:19 den 9 maj, s. 1. Den 1 januari 1945 byter Folkskollärarinne-förbundets tidning namn, från *LF* till *Folkskollärarinnornas tidning.* Se vidare ledare i *SL*, 1945:19 den 12 maj, s. 551, ledare i 1945:20 den 19 maj, s. 576, ledare i *Folkskollärarinnornas tidning*, 1945:19 den 9 maj 1945, s. 1, ledare i 1945:21 den 23 maj, s. 1, 1945:26-27 den 27 juni-4juli, s.11, *FT*, ledare i 1945:19 den 12 maj, s. 1, ledare i 1945:20 den 19 maj, s. 2.

[281] Erik Walles var under kriget kemilärare vid högre folkskolan i Stockholm. Efter kriget sökte han adjunktstjänster i Stockholm och Falun och blev aktivt motarbetad av en allmän opinion och hans fall kom t.o.m. upp i riksdagen.

[282] LR:s arkiv A1, vol. 3, TAM Arkiv.

tomatiskt nog tar Johan Östling inte heller upp någon lärare till behandling, när han redogör för de personer som blev utfrusna på grund av sina kontakter med Nazityskland. Han konstaterar enbart att ”ledande politiker diskuterade lämpligheten i att allmänt kända nazistsympatisörer fungerade som lärare och censorer i det svenska skolväsendet, men i allt väsentligt uteblev åtgärder.”[283]

Pedagogiskt perspektiv på nazismen och krigets orsak

De nazistiska uppfostringsidealen sågs av en enig lärarrörelse som huvudorsak till kriget och den nazistiska framfarten. Vilket ledde till en uppgörelse även med de tyska uppfostringsidealen före kriget. Lärarna menade att Weimarrepublikens oförmåga att ta itu med en dålig demokratisk fostran gjorde landet sårbart för antidemokratiska attacker, man föll på eget grepp.[284] En viss uppgörelse gjordes även med de svenska uppfostringsidealen som inte tillräckligt betonat demokrati- och fredsfostran. Det inskärptes även att Sverige och de svenska lärarna hade ett särskilt ansvar i detta aktiva fredsarbete.

På det yttre planet kom lärarorganisationerna att engagera sig i en rad organisationer för att bygga upp ett demokratiskt Europa. Den mest betydelsefulla var Samarbetskommittén för demokratiskt uppbyggnadsarbete (SDU)[285], som samtliga lärarorganisationer kom att engagera sig i. Den nazistiska erfarenheten hade lett till en stärkt insikt om att ett demokratiskt samhälle inte växte fram av sig självt, utan krävde ett aktivt ställningstagande och ett målmedvetet arbete för demokratins principer. Denna tanke var inte ny i läraridentiteten, det fanns redan från början en bestämd idé om folk-

[283] Östling kom även fram till att denna sensmoral spelade en stor roll för skolkommissioner och skoldebatt. Johan Östling 2008, s. 109, 152-174.

[284] *Folkskollärarinnornas tidning*, 1945:19 den 9 maj 1945, s. 1. Detta resonemang påminner om det som efter kriget kom att gå under begreppet ”Sonderwegsresonemang”. Dessa tankegångar var vanliga i Sverige efter 1945, enligt Johan Östling 2008, s. 71-79.

[285] Initiativet till bildandet av SDU togs av Stiftelsen fredshögskolan i samverkan med den svenska sektionen av Världssamling för fred. Världssamling för fred representerades vid bildandet av Frida Härner och lektor Oscar Olsson. Efter stöd från KF och LO konstituerades organisationen vid årsskiftet 1943-44. Fredshögskolans verksamhetsberättelse för år 1943, RA.

bildningens nödvändighet för att säkra en demokratisk utveckling. Insikten 1945 var, att arbetet för att säkerställa demokratin var lika viktig som att införa den, och receptet var detsamma, en god demokratifostran. Som tidigare hämtades fostringsidealen från både nyhumanism och ett medborgarfostransideal. En viss uppgörelse ägde rum, med den något naiva inställning som tidigare var förhärskande i läraridentitet och kåranda, att moderniteten, tekniska framsteg och ökade materiella resurser automatiskt skapade ett demokratiskt samhälle.

Tillsammans med SDU anordnades en kurs för tyskspråkiga emigranter i Sverige, så att de som hjälplärare skulle kunna ersätta de nazistiska tyska lärarna efter kriget. Samtliga folkskollärarförbund deltog i denna utbildning och i de konferenser som gavs i denna SDU:s regi. De myckna skriverierna kring denna kurs och referaten från konferenserna gjorde den även till en markör av denna vilja att vara med och bygga upp ett nytt demokratiskt Europa.[286]

Även andra organisationer bildades på hösten 1944 och våren 1945, för att hjälpa till i ett aktivt och demokratiskt återuppbyggnadsarbete av Europa. Den 15 oktober 1944 bildades ”Föreningen mellanfolkligt samarbete” (M.F.S.). Den bestod av en sammanslagning av de redan existerande föreningarna ”Den nordiska föreningen mellanfolkligt samarbete för fred”, ”Svenska föreningen för ett nytt folkens förbund” och ”Svenska kommittén för Världssamling för fred.” Den skulle vara ”en organisation för fredens bevarande på demokratins grund”. Det påpekades att fred och demokrati krävde en ”upplyst opinion” och att ”fredsfrågan i första rummet var en uppfostrings- och folkbildningsfråga” som krävde lärarkårens aktiva medverkan. Därför vände sig M.F.S. till lärarorganisationerna för hjälp. Folkskollärarinneförbundet och SAF gick med och uppmanade aktivt sina lokalavdelningar att engagera sig. Folkskollärarförbundet vägrade att gå med, likaså LR. Mönstret från krigsåren gick igen och den nyvunna aktivismen sken

[286] Centralstyrelsprot. den 19-21 januari 1945, §56, VU prot. den 27 februari 1945, §11, Centralstyrelseprot. den 4 juli 1945, §9 och §11, SFF:s arkiv, A1, vol. 15, TAM arkiv. Styrelseprotokoll den 28-30 december 1944, §28, Styrelseprotokoll den 1 och 2 juni 1945, §28, AU protokoll den 3 sept. 45, §16, SF:s arkiv A2, vol.9, TAM arkiv. Centralstyrelseprotokoll den 5-8 jan. 1945, §50, den 22 till 23 mars 1945, §16 , SAF:s arkiv, TAM Arkiv, *SL* 1945:18 den 5 maj, s.539.

igenom främst i de två förbund som redan tidigare bestämt sig för att vara aktiva.[287]

På våren 1945 sonderades det kring upprättandet av en ny internationell pedagogisk organisation för att befrämja ”uppfostran och internationell säkerhet”. Detta ”Dumbarton Oaksförslag” var det bara *Folkskollärarinnornas tidning* som skrev om.[288] De manliga folkskollärarna nöjde sig med att slå ett slag för den folkskollärarinternational, som fanns redan före kriget och som nu enligt folkskollärarna borde aktiveras för freden och demokratin.[289] Jag har funnit en ytterligare skillnad i graden av aktivism.

Fredsartiklar skrivna 1945

Det är framförallt de ledarartiklar som skrevs direkt efter fredsdagen i maj, som gav uttryck för dessa tankar om ett aktivt ansvarstagande för fred och demokrati, som sedan utvecklades i ledare och andra artiklar under sommaren och hösten 1945. Ledaren i *Folkskollärarinnornas tidning* den 9 maj sammanfattade tydligast argumenten; bristen på demokratisk skolning var orsaken till det nazistiska maktövertagandet:

> berodde det på en fundamental brist i det folkets uppfostran: brist på intellektuell och moralisk skolning i demokrati. Det vill säga en skolning som det främst ankom på lärarna att ge. Den skolning i demokrati som består i att inge respekt för fakta och sanning och lära folk resonlighet, fattades emellertid i stor utsträckning i tyskt skolväsen under Weimarrepublikens dagar och det gjorde det tyska folket till ett hjälplöst byte för en chauvinistisk flåspropaganda av dittills okända mått. […] Även den svenska skolan brister i sådan skolning. Ännu har vår skolas medborgarfostran inte tillräckligt målmedvetet gått ut på att skapa samarbetsmänniskor, som kan tänka och handla självständigt under ömsesidigt hänsynstagande.[290]

---

[287] Centralstyrelsemöte den 5 till 8 januari 1945, §50, SAF:s arkiv, TAM arkiv. Styrelsemöte den 28-30 december 1944, §49, SF:s arkiv, TAM arkiv. Årssammanträde med centralstyrelsen 19-21 januari 1945, §59, SFF:s arkiv, TAM arkiv.

[288] *Folkskollärarinnornas tidning* 1945:17 den 25 april, s. 7.

[289] *FT*, 1945:20 den 19 maj, s. 2, ledare med rubriken: ”Samarbete över gränserna”.

[290] *Folkskollärarinnornas tidning* 1945:19 den 9 maj, s. 1.

Nazismen förklarades med pedagogiska brister, vilket ledde till en självkritik av den egna insatsen och en korrigering av den egna självbilden. Medborgarfostran hade inte varit tillräcklig för att skydda demokratin, den måste göras starkare och bättre. I ledaren för *SL* den 19 maj var det likriktningen i den nazistiska undervisningen ledarskribenten riktade in sig på, likritningstendenser hon ansåg sig se även i den svenska skolan:

> Vi behöver vara på vår vakt, ty de saknas inte, som varit mer eller mindre anstuckna av nazismens idéer, även om de inte kunnat gilla dess politik och våldshandlingar. Särskilt har strävan efter likriktning på senare tiden tagit sådana uttryck, att var och en, som är mån om att åt läraren bevara den frihet, som är ett villkor för hans trivsel och framgång i arbetet, måste ropa ett giv akt mot de tvångstendenser, som framträtt.[291]

Liknade tongångar hördes från *Folkskollärarnas tidning*:

> När det sedan blir fråga om att söka skapa en fast andlig grundval för mänsklighetens samförståndsvilja och samarbetsförmåga, måste detta ske genom det unga släktet, med andra ord, genom uppfostran, vilket här framförallt betyder genom skolan, inte minst den skola som i demokratiska länder är gemensam för alla barn. Insikten härom är ingalunda ny: Folkskolans lärare i många länder har länge varit på det klara därmed.[292]

Bristen i uppfostran och demokratisk skolning gjordes till ett huvudnummer i analysen av krigets och nazismens orsaker, även om sista meningen inte tyder på någon större självrannsakan bland de manliga folkskollärarna. En antydan till vilja att göra upp med dem i de egna leden som varit ”anstuckna av nazismens idéer” antyddes i *SL*, något som dock inte följdes upp på ett mer systematisk sätt detta år, inte ens i SAF och Folkskollärarinneförbundet.

TfSL uppmärksammade freden i en ledarartikel den 12 maj, utformat som ett öppet brev ”Till våra kolleger i Danmark och Norge”. Denna ledare skiljde sig därmed från folkskollärarpressen. Det var en mycket mer begränsad uppgörelse med nazismen som inte hade ambitionen

att söka en förklaring till densamma, då enbart ockupationen av Norge och Danmark berördes. Kriget karaktäriserades visserligen som ”världshistoriens mest fasansfulla blodsdrama”, men det framställdes som om detta fasansfulla bara drabbade våra grannländer.[293] Även folkskollärarpressen skrev ur ett nordiskt perspektiv, men sökte även efter generella förklaringar till

---

[291] Ledare i *SL*, 1945:20 den 19 maj, s. 576.

[292] Ledare i *FT,* 1945:20 den 19 maj, s. 2.

[293] *TfSL* 1945:10 den 12 maj, s. 161 (första sidan).

kriget och nazismen. Ledaren i *TfSL* blev därför inte en uppgörelse med nazismen, utan mer en patriotisk och skandinavistisk appell. Språkbruket var det samma som under kriget. De norska lärarna stod upp för ”nordiska rättsideal”, ”frihetens värden”, ”uråldrig frihet”, ”de nordiska rättsbegreppen”, ”den nordiska frihetstraditionen”, en kamp för ”vad rätt är”, ”sinne för rätt och ordning”, ”respekten för individens frihet och mänskliga rättigheter samt humanitet.” I detta högtravande språk går det att urskilja en linje, det är ett nyhumanistiskt bildningsideal som sätts mot nazismen, utan att man för den skull ser bristen på humanism som en förklaring till nazismens genombrott. Ett avslutande Tegnércitat förstärker denna betoning av nyhumanismen som en motpol till nazismen. ”Erövrar det onda all världen till slut så kan du det rätta dock vilja”. Artikeln sammanfattas med orden: ”trofasthet mot våra uppfostringsideal och som väktare för det nordiska kulturarvet.”[294]

Sammanfattning av argumentationen 1945

Året 1945 blev en vattendelare för lärarnas identitetsutveckling. Identiteten blev mindre defensiv och återhållen, mer visionär och aktiv. Det förekom ett visst mått av självrannsakan och uppgörelse med den egna självbilden. Krigets katastrofer måste förklaras och skulden lades främst på felaktig pedagogik och uppfostran. Det var främst de nationalistiska, chauvinistiska och militaristiska inslagen i undervisningen som gavs skulden. Detta anslöt delvis till den bild av nazismen som förelåg allmänt i Sverige vid denna tid, skillnaden var bara att den här kanaliseras genom pedagogiska resonemang.[295] Genom att ställa uppfostran och pedagogik till rätta skulle grunden läggas till en bättre värld. Diskussionerna handlade sällan om de politiska strukturerna, utan var aktörsorienterade. Resonemangen rörde sig på individnivå, det var det individuella barnets möte med en våldsfixerad och kollektivistisk uppfostran som förorsakade kriget. Denna vision om kraften i en humanistiskt orienterad undervisning hade alltid funnits i läraridentiteten och varit en av stödjepunkterna vid avvisandet av nazismen 1933. År 1945 fick dessa tankar förnyad kraft.

---

[294] *TfSL* 1945:10 den 12 maj, s. 161 (första sidan).

[295] Johan Östling 2008, s. 71-79.

På sommaren 1945 lade 1940 års skolkommission fram sitt slutbetänkande och det uppstod en diskussion kring hur skolan skulle demokratiseras. Folkskolans organisationer koncentrerade sig mycket på att föra fram sitt gamla krav på en samlad bottenskola för alla barn. Med detta menade de att skolan skulle blir mer demokratisk. Det fördes en mindre diskussion kring hur den nazistiska erfarenheten skulle leda till en skola som inte bara var demokratiskt uppbyggd, utan även fostrade till demokrati. Denna diskussion tog dock inte fart förrän nästa skolkommission tillsattes. Detta skedde bara ett år senare. I denna kommission kom den nazistiska erfarenheten att få en stor plats och de diskussioner som inleddes på våren 1945, om ett aktiv demokratifostran i skolan, kom där att formaliseras.[296] Under hela den fortsatta omvälvningen av den svenska skolan kom detta att följa med, ända fram till 1994 års läroplaner där begreppet ”värdegrund” myntas.[297]

[296] Johan Östling 2008, s. 160-174.

[297] Läroplan för de obligatoriska skolorna Lpo, 1994, kap. 1, Läroplan för de frivilliga skolformerna, Lpf, 1994, kap. 1.

5. Den protonazistiska minoriteten inom lärarkåren

I de två föregående kapitlen har jag beskrivit hur lärarkåren bemötte den nazistiska utmaningen 1933-1945 och att de gjorde detta genom att hänvisa till sin egen kåranda och kollektiva identitet. I detta kapitel skall jag ta upp den minoritet inom lärarkåren som inte omfattades av majoritetens syn på nazismen och som på några punkter hade en delvis annan självbild. Att det rörde sig om en minoritet har redan åskådliggjorts genom min tidigare empiriska presentation. Bland folkskollärarna var denna minoritet inte tolererad och därför dold och svår att komma åt. Inom läroverkslärarkåren tog man under hela den undersökta perioden hänsyn till denna minoritet. Jag skall i detta kapitel ringa in denna lärarminoritet, presentera några förgrundsgestalter och analysera vilket inflytande denna grupp hade inom lärarkåren, och även beröra vilket roll denna grupp av lärare spelade inom de nazistiska och nazivänliga rörelserna.

Den analys jag skall göra i detta kapitel blir en idéanalys av de tankar som denna minoritet stod för och hur dessa lärare tolkade de dominerande tankarna inom lärarkåren: nyhumanism, medborgarfostran och fredsfostran.

Definition av begreppen nazism och fascism

Begreppen nazism och fascism är centrala för min analys i detta kapitel. Då de ingalunda är entydiga krävs det inledningsvis en teoretisk diskussion kring dessa begrepp och hur jag tänker använda mig av dem. Till största del kommer jag att stödja mig på en det teoretiska resonemang och de klassificeringsbegrepp idéhistorikern Lena Berggren använder sig av i sina undersökningar av pronazistiska rörelser i Sverige. Berggren bygger i sin tur mycket av sina resonemang på historikern Roger Griffin. Han ringar in en fascistisk ”idealtyp” och sätter upp minimikriterier som skall vara uppfyllda för att vi

skall kunna tala om fascism.[298] Griffin kallar detta allmänna ideologibaserade begrepp för *generisk fascism*, som han skiljer från den specifika italienska Fascismen och den tyska Nazismen genom att stava de sistnämnda med stora bokstäver. Hans definition av ett fascistiskt minimum är kort: ”Fascism is a genus of political ideology whose mythic core in its various permutations is a palingenetic form of populist ultranationalist.”[299] Han menar att definitionen är en ”syntetisk idealtyp”, det är syntesen mellan ”palingenetic” och ”populist ultranationalism” som i kombination utgör det unika för fascismen. Pånyttfödelse eller palingenetik finns i många politiska och religiösa rörelser, likaså populistisk ultranationalism, men vid kombinerandet av dessa båda uttryck kommer man åt fascismens mytiska kärna.[300] Det som skall pånyttfödas är ett kraftfullt samhälle, renat från en dekadens och förfall. Genom den fascistiska revolutionen föddes ett samhälle styrt av en elit och en ny heroisk människotyp, handlingskraftig och målmedveten. Griffin karaktäriserar fascismen som populistisk i den bemärkelsen att den mobiliserade massorna. Men när den väl kom till makten var det eliten som skulle styra. Under kampfasen skulle massorna styras av karismatiska ledare. Det var ingen demokratisk populism. Fascismen var en elitideologi som utgav sig för att verka för massornas bästa.[301]

Griffin påpekar att det fanns en rad europeiska organisationer som inte föll inom ramen för denna definition, men som ändå var besläktade med de fascistiska tankarna. Dessa rörelser kallar han för protofascistiska. De högerradikala rörelserna i Europa under mellankrigstiden hade enligt Griffin en koppling till fascismen. De var ultranationalistiska, men inte populistiska i samma mening som fascismen. De byggde inte sin verksamhet på massrörelser. De styrdes av en annan typ av elitism och var inte lika revolutionära och våldsbenägna som fascisterna. De var inte beredda att bryta ner härskande eliter för att skapa en pånyttfödelse.[302] Denna grupp betecknar Lena Berggren som ultranationalistisk. Likt Griffin har Berggren en ideologisk utgångspunkt för sina resonemang och sätter upp en fascismdefinition som mycket liknar Griffins: ”Fascism is an ultra-nationalistic, revolutionary and modern ideology, with holistic and syncretic pretentions aiming to create a

[298] Roger Griffin,1991, s. 21-28.

[299] Roger Griffin 1991, s. 28.

[300] Roger Griffin 1991, s. 38.

[301] Roger Griffin 1991, s. 39, 42.

[302] Roger Griffin 1991, s. 50-51.

radical new society and a new type of man."[303] Hon använder inte ordet "kärnmyt", utan påpekar i stället det revolutionära draget i ideologin, annars överensstämmer Berggrens definition helt med Griffins definition, att det rör sig om en "ultranationalism" och en "pånyttfödelse" av samhället och en ny människotyp. Det är genom ett "hermeneutiskt inifrånperspektiv" som idéströmningar och tankestrukturer kan kartläggas, enligt Berggren.[304] Hon menar i likhet med Griffin, att det är ideologin som formulerades först och därmed får prioritet i analysen. Denna analysinriktning är även viktig för att få en förklaring till varför så stor del av Europas intellektuella och utbildade elit kunde attraheras av dessa tankar.[305] Hon delar in den svenska ultranationalismen i sex huvudgrupper: fascister, nationalsocialister, radikalkonservativa, reaktionär höger, intellektuella fascister och völkischideologiska organisationer.[306] I min idébaserade analys kommer jag att utgå från de distinktioner Griffin gör på ett teoretiskt plan och den uppdelning av den ultranationalistiska rörelsen som Berggren gör. Jag kommer även att försöka lägga min terminologi så nära den terminologi som förelåg på 1930-talet. I min analys kommer jag att kalla dem som kallade sig för nationalsocialister just för det. De som konsekvent vägrade att använda denna benämning, men som i sitt agerande kom att ligga mycket nära den nazistiska ideologin och försvara den och den tyska politiken, kommer jag att benämna för protonazistiska eller naziststämplade, om jag i källmaterialet ser att en sådan anklagelse mot dem förelåg.

Som framgår av tabell 10, är det framförallt i Sveriges Nationella Förbund (SNF), Samfundet Manhem och Riksföreningen Sverige-Tyskland (RST) det fanns lärare i någon större omfattning. Berggren klassificerar SNF som "radikalkonservativa", Manhem och RST för "völkischideologiska organisationer". Dessa klassificeringsbegrepp är inte helt entydiga, men de ger en fingervisning om vad det var för slags rörelser. Radikalkonservativa indikerar en rörelse som i sin radikalitet lämnat även den kulturkonservativa fållan. Roger Griffin menar att dessa rörelser, förutom att de var antiliberala, antiparlamentariska och antikommunistiska, även hade ett drag av antikonservatism över sig, var skeptiska till den väg den konservativa rörelsen tagit i

[303] Lena Berggren 2002b.

[304] Lena Berggren 2002:3 a, s. 439.

[305] Lena Berggren 2002:3 a, s. 433, Lena Berggren 1999, s. 51.

[306] Lena Berggren 1999, s. 48-56.

Europa. Typiskt för de radikalkonservativa var att de vände sig vidare, inte bara till en härskande elit, utan till hela folket och nationen.[307] Med völkischideologisk antyds att det finns element besläktade med den nazistiska ideologins lite mer mytiska och rasistiska sida.

Det jag framförallt tar fasta på i denna klassificering är, att de organisationer jag kommer att koncentrera min analys på, var ultranationalistiska, besläktade med den nazistiska och fascistiska, utan att för den skull klassas som dylika. Det skall i sammanhanget påpekas att SNF och Samfundet Manhem hade ett intimt samarbete med de rörelser Berggren klassar som nazistiska och fascistiska. SNF gick 1937 samman med Den nysvenska rörelsen, av Berggren klassad som ”intellektuellt fascistisk”. Redan 1933 framhöll SNF:s ordförande lektor Elmo Lindholm vikten av att stå öppen för ett samarbete även med den nazistiska Lindholmsrörelsen.[308] SNF och Manhem bildade den 23 april 1942 tillsammans med en rad nazistiska organisationer en ”samarbetskommitté”. Kommittén skulle ”undanröja politiska motsättningar och stridigheter dem emellan, så att vid lämplig tidpunkt, om så anses önskligt, ett enhetsparti kan bildas.”[309] Det betyder att SNF och Manhem hade en gentemot nazismen positiv hållning och även i allmänhetens ögon blev stämplad som en nazistisk organisation.[310]

RST, som inte deltog i denna samarbetskommitté, utgjorde ett undantag. Här var det inte lika klart att ett medlemskap automatiskt betydde ett ställningstagande för nazismen, åtminstone inte i början av kriget. Det som gjorde att samtiden ändå dömde ut RST som en protonazistisk organisation, var det faktum att den och dess tidning gick mycket långt i försvarandet av den nazistiska politiken.[311] Den urskuldade Kristallnatten, försvarade besättelsen av Norge och Danmark och hade till och med svårt att helhjärtat

---

[307] Roger Griffin 1991, s. 117.

[308] Framkom vid VU:s sammanträde den 26 mars 1933, Eric Wärenstam 1965, s. 162-163.

[309] I kommittén ingick SNF, Socialistiska Partiet SSS, Manhem SO, Svenska Aktiva Studentförbundet, Engelbrektsförbundet. Nysvenska rörelsens arkiv, vol. 61, RA.

[310] Holger Carlsson 1942, s. 121-138, *Trots Allt!* 1941:7, s. 1. Tidningen benämner SNF som ”de mer akademiska nazisternas organisation, *Trots Allt!* 1940:40, s. 2, Tidningen publicerar aktieägarna till AB *Dagsposten*, 1944:2, 3, 5, 6.

[311] Tidskriften *Sverige-Tyskland*.

stödja Finland under vinterkriget, på grund av Molotov-Ribbentroppakten. Dessutom ansåg säkerhetspolisen att sympatierna för Nazityskland var så långtgående att organisationen utgjorde en säkerhetsrisk.[312] Jag väljer därför att ta med dess medlemmar som nazistsympatisörer.[313]

Tabell 10. Medlemsstatistik från nazistiska och protonazistiska organisationer

Organisation	Undersökt händelse	Datum	Totalt antal	Alla lärare antal %	Folkskola antal %	Läroverk antal %
Samfundet Manhem	Grundarna[314]	17.9.34	183	28 15%	9 5%	15 9%
Riksföreningen Sverige Tyskland. RST	Grundarna[315]	14.12.37	415	38 9,2%	8 1,7%	30 7,2%
	Medlemsregister[316]	1940	52	4 7.7%	0	4 7,7%
	Medlemsregister[317]	1941	679	26 3,8%	26 3,8%	17 2,5%
	Medlemsregister[318]	1942	4 294	167 3,9%	50 1,2%	150 2,7%
	Medlemsregister[319]	1943	3 742	149 4,0%	51 1,4%	97 2,6%
Sveriges Nationella Förbund. SNF	Andrakammarval[320]	1936	186	14 7,5%	11 5,9%	3 1,6%
	Kommunalval[321]	1938	158	11 7,0%	5 3,2%	7 4,4%
	Dagsposten[322]	1941	843	26 3,1%	6 1,0%	20 2,4%
Svensk Oppo-	Medlemsregister[323]	1941	8 632	132 1,5%	78 0,9%	45 0,6%

[312] Säkerhetspolisen arkiv, handlingar rörande RST, RA.
[313] Holger Carlsson 1942, s. 106-111.
[314] Lena Berggren 1999, s.389-393.
[315] Tidskriften *Sverige-Tyskland* 1938:1.
[316] RST:s arkiv, vol.1, RA. Se även Hübinette 2002 s.185-298.
[317] RST:s arkiv, vol.1, RA. Se även Hübinette 2002 s.185-298.
[318] RST:s arkiv, vol.1, RA. Se även Hübinette 2002 s.185-298.
[319] RST:s arkiv, vol.1, RA. Se även Hübinette 2002 s.185-298.
[320] *NT* 1936:30-37.
[321] *NT* 1938:35-39.
[322] *Trots Allt* 1944:2-7.
[323] Nysvenska rörelsens arkiv, RA, se även Hübinette 2002, s. 299-484.

sition. SO Svenska National-socialistiska partiet. SNSP	Prenumeration[324]	odaterat	1 162	42 3,6%	20 1,7%	21 1,8%
	Kamp AB[325]	1931	278	3 1,1%	3 1,1%	0
	Medlemsregister[326]	1934	1 802	2 0,1%	1 0,06%	1 0,06%
	Medlemsregister[327]	1936	4 012	34 0,9%	25 0,6%	7 0,2%
	Medlemsregister[328]	Odaterat	216	3 1,3%	1 0,5%	2 0,9%
	Andrakammarval[329]	1932	76	2 2,6%	2 2,6%	0
	Kommunalval[330]	1934	316	5 1,6%	4 1,3%	1 0,3%
National-socialistiska arbetarepartiet NSAP/SSS[331]	Medlemsregister[332]	14.2.35	606	4 0,7%	2 0,3%	2 0,3%
	Kommunalval [333]	1934-35	239	4 1,7%	3 1,3%	1 0,4%
	Andrakammarval[334]	1936	181	7 3,9%	5 2,8%	2 1,3%
	Kommunalval[335]	1938	511	14 2,8%	11 2,2%	3 0,6%
	Andrakammarval[336]	1944	77	3 3,9%	0	3 3,9%

[324] Prenumerationsförteckning för *Vägen Framåt*, Nysvenska rörelsens arkiv, vol. 48, RA.

[325] Tobias Hübinette 2002, s. 463-473.

[326] Uppgifterna härrör från beslagtagna medlemsregister, säkerhetspolisens arkiv, SNSP, äldre aktsystem vol.1d, RA.

[327] Säkerhetspolisens arkiv, äldre aktsystem, sakakt 1b volym 1, pärm 5, RA.

[328] Säkerhetspolisens arkiv, nybildade organisationer, vol. 1D, RA.

[329] Svenska nationalsocialistiska partiet. *Vår kamp* 1932:17, s. 2

[330] *Nationalsocialistisk tidning* (NST) 1934:15-21, 26-28, 30 samt 1935:7.

[331] Ändrade namn 1938 till Svensksocialistisk samling (SSS).

[332] Sympatisörförteckning. Beslagtagen vid razzia hos NSAP i Göteborg den 14.2 1935, säkerhetspolisens arkiv, äldre aktsystem, nybildade organisationer 2D volym 17, RA.

[333] Nationalsocialistiska arbetarepartiet. *Den Svenske nationalsocialisten (DSN)* 1934:37-46 och 1935:19.

[334] *DSN* 1936:58-65.

[335] *DSN* 1938:60-69.

[336] Den Svenske Folksocialisten (DSF), 1944:33.

Källkritiska kommentarer till det statistiska materialet

En rad källkritiska problem uppstår vid bearbetningen av detta material. Urvalet är begränsat, främst vad gäller SNF. Från SO och RST finns dock fullständiga medlemsförteckningar att tillgå. Även Svenska Nationalsocialistiska Partiet (SNSP) beslagtagna medlemsregister från 1936 är någorlunda kompletta. Problem uppstår när en jämförelse skall göras mellan de olika registren. Vissa medlemsregister är rensade, andra inte. Att deltaga i ett initiativ för att grunda en organisation måste anses vara ett större engagemang än att ansluta sig, kanske passivt, till en sedan många år existerande organisation. En prenumerationsförteckning visar inte på samma engagemang för en organisation som att ställa upp i ett allmänt val och skylta med sitt namn på en valsedel. Det rör sig om engagemang och sympatier på olika nivåer och av olika slag, allt ifrån en passiv stödprenumeration på en tidning till ett aktivt deltagande i ett partis organisation, som styrelseledamot eller agitator. Nu återfinns det lärare på alla dessa nivåer, varför ett resonemang kan föras kring lärarkårens inblandning, även om jämförelse mellan enskilda register skall undvikas. Ett stort mörkertal finns dock och det går naturligtvis aldrig att helt kartlägga de enskilda lärarnas tankar och sympatier. Jag anser dock att en rad slutsatser kan dras. Lärarkåren var mer benägen att ansluta sig till de ”nationella” icke uttalat nazistiska rörelserna som SNF, RST och Samfundet Manhem än till de uttalat nazistiska partierna. Läroverkslärarna var det i högre grad än folkskollärarna, både i absoluta och relativa tal. Bland dem som trots allt ansluter sig till de rent nazistiska partierna överväger folkskollärarna i absoluta tal, men med beaktande att dessa var tio gånger så många som läroverkslärarna, är det ändå relativt sett fler läroverkslärare även i dessa partier.[337]

[337] 1935 fanns det i folkskolan 27 942 folkskollärare/småskollärare och 2 636 övningslärare. *Folkskolans årsbok 1942,* s. 446f, *Den svenska folkskolans historia* del V, s. 391f. Enligt verksamhetsberättelsen för LR:s deputerademötet 1942 hade de statliga läroverken 2 605 lärare. LR:s arkiv A1:3, vol.3, RA, Statistisk årsbok för 1946 anges antalet till 2 454.

De protonazistiska läroverkslärarna

Det fanns en utbredd nazistisk miljö på många läroverk under 1930-talet.[338] På 24 av 50 högre läroverk rapporterade rektorerna att det fanns elever med nazistiska sympatier och en nazistisk aktivitet av varierande grad, allt från elever som bar svastikor på rockuppslagen till att de aktivt propagerade för den nazistiska läran. Boris Beltzikoff skrev att han, som jude, blev avrådd av chefen för läroverksavdelningen på Skolöverstyrelsen från att arbeta på gymnasierna, eftersom ”gymnasisterna visat sig vara mycket mottagliga för den nazistiska smittan”.[339] Holger Carlsson påpekade att den av Samfundet Manhem utgivna tidningen *Gymn* skulle ha spelat en stor roll för ”läroverksungdomens nazifiering”[340] Den nazistiska ideologin var alltså inte något främmande för läroverksmiljön under 1930-talet. Frågan är var dessa elever fick sina idéer ifrån och vad det var som skapade denna miljö. Rektorerna bedyrade att det inte kom inifrån skolorna, utan genom yttre påverkan, en ståndpunkt som det kanske finns anledning att pröva och granska. Folkskoleinspektörerna rapporterade inte någon liknande nazistisk aktivitet i folkskolorna.[341]

LR:s högsta beslutande organ var deputerademötet. Vid dessa möten åren 1933 till 1945 var det inte ovanligt att personer tillhörande nazistsympatiserande organisationer blev valda. Vid deputerademötena i januari 1936, vid det extra mötet 1937 och vid de ordinarie mötena i januari 1939 och 1942 var två deputerade av 14 ordinarie med i någon nazistvänlig organisation. Detta motsvarar 14 procent av de deputerade. Vid deputerademötet i januari 1945 blev tre nazivänliga deputerade invalda av 16 ordinarie, vilket motsvarar 19 procent. En av dem var Elmo Lindholm, som fram till 1940 var ordförande för Sveriges Nationella förbund, vilket knappast hade undgått någon av de sydskånska läroverkslärare som på hösten 1944 valde just honom till sin deputerade. De organisationer det rörde sig om var de ovan nämnda, SNF och RST. [342] Toleransen för nazistsympatisörer var därför

---

[338] Gunnar Richardson 2003, s. 169.

[339] Boris Beltzikoff 1994, s. 46.

[340] Holger Carlsson 1942, s. 112.

[341] Rektorers och folkskolinspektörers rapportering finns i kommitéhandlingarna för Kommittén för utredande av statsfientlig verksamhet, SOU 1935:8, utredningsmaterialet finns på RA, YK 676 volym 7. Att lägga märke till är att åtskilliga rektorer räknade aktivitet i SNF som en nazistisk aktivitet.

[342] LR:s arkiv, A1 vol. 3, TAM arkiv.

markant inom LR ända fram till krigsslutet och detta i skarp kontrast mot folkskolans lärare. Det fanns dock en rad aktiva demokrater bland de ledande LR funktionärerna. Den främsta var kanske vice ordföranden åren 1939-46: Sven Ohlon.[343]

Sveriges nationella Förbund (SNF), Samfundet Manhem, och Riksföreningen Sverige Tyskland (RST), var organisationer som så många lärare var engagerade i att det är värt att vidare undersöka vilken roll lärare spelade för dessa organisationer. De organisationer som av Berggren och Griffin klassas som nazistiska och fascistiska hade enligt tabell 10 så få lärare i sina led, att det knappt är mätbart och jag lämnar dem åt sidan. Nationalsocialistiska arbetarepartiet och Svenska nationalsocialistiska partiet hade inga mätbara mängder av lärare i sina led. Den ideologiska kärnan i de tre organisationer RST SNF och Samfundet Manhem liknade varandra och åtskilliga lärare jag hittat i registren var medlem i två eller alla tre.

När det gäller att hitta den ideologiska kärnan och den idéhistoriska bakgrunden till dessa organisationer får vi gå tillbaka till sekelskiftet 1900. Då fanns det en uppsjö av nationalistiska och antidemokratiska organisationer i Sverige, inte minst vid universiteten. Nationalistiska studentorganisationer bildades och professorer och lärare drev inte sällan en nationalistisk och odemokratisk linje i sin undervisning.[344] Det var i denna idémässiga atmosfär de blivande läroverkslärarna utbildade sig. Detta är troligen en av anledningarna till att så många läroverkslärare återfanns bland de extremnationalistiska och tyskvänliga grupperna. Folkskollärarnas utbildningssystem var totalt skiljt från universiteten. På folkskollärarseminarierna rådde det en radikalt annan stämning.[345] Det är i stor utsträckning ur universitetsmiljöer-

[343] Han var en aktiv Göteborgsliberal, representerade folkpartiet i bl.a. stadsfullmäktige, domkapitel och riksdag. Han tog vid flera tillfällen ställning för en demokratisk samhällssyn och drog sig inte för att kritisera nazismen. Artikel i *Svenska män och kvinnor*.

[344] Professorer som Harald Hjärne och Rudolf Kjellén i Uppsala. Under mellankrigstiden påverkade Nils Ahnlund i Stockholm och Gottfrid Carlsson i Lund flera studentgenerationer i en ultranationalistisk riktning. Sverker Oredsson 1996.

[345] Sofia Persson 2008, s. 192, Christina Florin 1987, s. 96-98, 106, Christina Florin, Kampen om kunskapen.

nas nationalistiska och odemokratiska grupperingar medlemmarna rekryterades till det som efter 1934 kom att benämnas SNF.[346]

Till SNF var många lärare knutna. De skrev regelbundet i förbundets tidningar *Nationell Tidskrift* och *Dagsposten*. Åtskilliga läroverkslärare och folkskollärare skrev i dessa båda tidningar. Lärarkårens roll för att hålla den ”nationella pressen” på fötter kan inte överskattas.[347] Den i sammanhanget mest utmärkande läraren var Gustaf Jacobson, som jag biograferar i slutet av detta kapitel.

Det framgår av tabell 10 att det främst var vid de allmänna valen som det visade sig hur stort inflytande lärarna hade inom SNF. Vid andrakammarvalet 1936 ställde SNF upp i 22 valkretsar, i syfte att slå igenom som ett politiskt parti.[348] I fyra valkretsar stod lärare överst på valsedlarna och vart tredje namn på Gävleborgslistan var lärare.[349] Av de sammanlagt 186 namn som publicerades i *Nationell tidning* var 14 lärare, 11 folkskollärare och tre läroverkslärare. 7,5 procent av kandidaterna var således lärare. Det är i detta sammanhang folkskollärarna som dominerar i absoluta tal, en bild som förstärks av de föreningsnotiser som publicerades i NT åren 1933-1945. Tas hänsyn till att folkskollärarna var tio gånger så många som läroverkslärarna blir förhållandet ett annat, en dominans av läroverkslärare.

Även vid kommunalvalen 1938-39 ställde sammanlagt 12 lärare upp för SNF, sju läroverkslärare och fem folkskollärare.[350] De 12 lärare på SNF:s

---

[346] Lena Berggren 2002:3 a, s. 430-431, Eric Wärenstam 1965, Eric Wärenstam 1970, Rolf Torstendahl 1969.

[347] Bl.a. rektor Yngve Jansson, lektor Elmo Lindholm, lektor Karl Pira, lektor Natan Valmin och läroverksadjunkterna Rudolf Rosengren och Nils Hagström och folkskollärare Folke Griph.

[348] Enligt en sammanställning i *NT* 1936:37 den 19 september.

[349] På Skaraborgslistan var toppnamnet folkskolläraren Gustaf Nyqvist en av de mer betydelsefulla personerna i SNF i Västsverige *NT* 1936:39, 1938;25, 1939:14, 1943:14. Överst på en av Gävleborgslistorna stod lektor Hjalmar Franzén, ordförande för SNF i Gävle. *NT* 1943:27-28, 1941:34. *NT* 1938:39 s. 5, *NT* 1943:27-28, s. 4. På Gävleborgslistorna stod det ytterligare två lärare John Karlsson och Ivar Eriksson Ivar Eriksson *NT* 1936:34. Överst på en av Örebrolistorna stod folkskollärare Georg Nyman i Kumla *NT* 1936:36, 1939:2, s. 5, 1939:17, 1943:48 s. 3. I ytterligare sex valkretsar fanns det en eller fler lärare på de nationellas listor.

[350] I vissa kommuner dominerade lärarna helt t.ex. Vänersborgs stadsfullmäktige, där en tredjedel av de nio kandidaterna lärare. *NT* 1938:23 s. 5.

listor 1938-39 motsvarar 7,6 procent av det sammanlagda antalet kandidater. Ungefär samma siffra som vid andrakammarvalet två år tidigare. Av alla typer av engagemang jag studerat var det här det mest markanta och det mest exponerande sättet att visa vad de stod för. Jag har dock inte funnit något exempel på att de fick svårigheter i sin tjänsteutövning som lärare, annat än att de saknade stöd av och social förankring i folkskollärarrörelsen.

Inte i något val återfinns någon kvinnlig lärare på dessa listor. Det är inte så anmärkningsvärt bland läroverkslärarna, där kvinnornas antal var litet. Bland folkskolans lärare var könsfördelningen jämnare, att ingen kvinna ställde upp är därför något att markera. Detta hör säkert samman med det jag redogjort för i kapitel 3 och 4, de kvinnliga folkskollärarnas aktiva ställningstagande för demokrati och en liberal människosyn.

Det går att följa en klar ideologisk utveckling inom SNF, en utveckling som allt mer närmar sig de nazistiska ståndpunkterna och blir allt mer tyskvänlig. I denna ideologiska radikalisering spelade lärare en inte obetydlig roll.[351] Även Heléne Lööw påpekar att SNF radikaliserades och blev mer naziorienterat på hösten 1940 och att de efter 1941 aktivt närmade sig den nazistiska rörelsen.[352]

Det framgår av tabell 10 att lärarna även var kraftigt överrepresenterade bland stiftarna av Samfundet Manhem, 28 av 183 stiftare, dvs. över 15 procent. Ännu mer markant blir överrepresentationen när vi tittar på läroverkslärarna.[353] Åren 1941-42 satt fyra lärare i styrelsen på 32 personer.[354] Även i samfundets utåtriktade verksamhet spelade lärarna en aktiv roll, som föredragshållare och författare till samfundets publikationer.[355] Det finns alltså fog att påstå att lärarna spelade en stor roll för samfundets verksamhet och att det främst rörde sig om läroverkslärare, vilket kan bero på samfundets

[351] Ett avgörande steg i närmandet mot nazismen togs vid förbundsstämman den 4 augusti 1940. Holger Carlsson gör bedömningen att det var ”en vändpunkt för rörelsen” och att ”den nazistiska linjen markerades hårdare”. Holger Carlsson 1942, s. 134.

[352] Heléne Lööw 1990, s.70, 110.

[353] Samfundet Manhem bildades den 17 september 1934 ”för att främja äkta svensk och nordisk odling, framför allt folklig bildningsverksamhet”. Lena Berggren 1999, s. 389-393.

[354] Lena Berggren 1999, s. 396.

[355] Vid 25 tillfällen höll lärare föredrag i föreningen. Lena Berggren 1999, s. 398, *Sverige Fritt* 1 april 1940. Återgivet av Lena Berggren 1999, s. 313.

karaktär av bildningsförbund. Ett av syftena med samfundet var att fungera som ett folkligt föreläsningsinstitut. "Vi behöver ett kompletterande institut i äkta svensk och nordisk anda till redan i landet befintliga folkbildningsinstitut", som det uttrycktes i ett av föreningens meddelanden.[356] Samfundet ville också vara en exklusiv klubb och släppte inte in vem som helst. Nya medlemmar måste godkännas av en enhällig styrelse.[357] Den intellektuella miljö som fanns inom denna rörelse var antagligen attraktiv för lärare. Samfundets exklusiva och intellektuella karaktär utövade säkert en dragningskraft på läroverkslärare som ville visa vad de kunde och som inte såg sig komma till sin rätt i lärarkollektivet.[358]

RST bildades den 14 december 1937 i universitetskretsar i Lund och föreningen bars upp av akademiker och lärare, som var kraftigt överrepresenterade bland de 415 grundarna, 38 stycken eller 9 procent. Det gäller främst läroverkslärarna, 30 stycken, vilket utgör 7 procent av de undertecknade. [359] Som framgår av tabell 10 var lärarna även överrepresenterade i de medlemsförteckningar som finns bevarade från 1940-1943.[360] Under perioden 1938-1945 kom tidskriften *Sverige-Tyskland* ut som månadstidning. Regelbundet skrev ett antal lärare i tidskriften och kom att utgöra en dominerande grupp bland artikelförfattarna. Redaktören det första året var Gustav Jacobson.[361]

Det finns alltså fog att påstå att lärare spelade en stor roll för den ideologiska utvecklingen av dessa tre rörelser: SNF, RST och Samfundet Manhem. När rörelserna radikaliserades och blev allt mer nazivänliga, skedde även detta hos de lärare jag funnit i rörelsen. Visserligen hoppade en del lärare av, men kvar stod en allt mer ideologiskt radikaliserad och samman-

---

[356] Meddelanden 1935:1 Lena Berggren 1999, s. 279.

[357] Lena Berggren 1999, s. 190.

[358] Lena Berggren 2000.

[359] Uppropet publicerades i det första numret av tidskriften *Sverige-Tyskland*, när det kom ut i april 1938. ”Föreningens ändamål är alltså att på rent svensk grundval, utan ställningstagande i partipolitik, verka för ett rättvisare bedömande av det nya Tyskland”. Tidskriften *Sverige-Tyskland* 1938:1, s. 1, Oredsson 1996, s. 48.

[360] RST:s arkiv, vol.1, RA.

[361] Enbart Jacobson skrev ett tjugotal artiklar om tysk kultur och historia. 1938:1-4 1939:1, 3, 4,5 1940:10 1941:3,5,11 1942:3,6,8,12 1943:9 1944.11. Ytterligare ett tiotal lärare skrev i tidskriften, t.ex. Harry Bergqvist, *Sverige-Tyskland* november 1940.

svetsad grupp. I denna grupp var läroverkslärarkåren starkt överrepresenterad. Jag skall i nästa avsnitt exemplifiera detta med hjälp av tre belysande exempel.

Personhistorisk analys

I detta avsnitt skall jag skärskåda tre lärare: Gustaf Jacobsson, Elmo Lindholm och Harry Bergquist. De två första spelade en stor roll i LR, som styrelseledamot respektive deputerade. De spelade samtliga en stor roll i SNF och för Jakobsons del även i RST.

Den metod jag skall använda mig av är en begränsad intellektuell biografi som bland annat idéhistorikern Ingmar Lundkvists har presenterat. Han beskriver hur idéströmningar under en epok kan vitaliseras och konkretiseras genom en analys av en persons intellektuella agerande under denna epok, utan att för den skull involvera personens privatliv allt för mycket.[362] Jag är ute efter att konkretisera hur denna minoritet inom lärarkåren förhöll sig till idéströmningar och den politiska utvecklingen, men även hur tidsandan var under mellankrigstiden och hur resonemangen gick bland lärare. Henrik Rosengren trycker på behovet av avgränsningar och perspektivval, om biografin skall få någon plats i historieforskningen.[363] Mitt perspektivval är de biograferades politiskt ideologiska utveckling, med början i utbildningsmiljön, via den yrkesverksamma kårmiljön och de politiska miljöer de befann sig i, till de politiska ställningstagandena de gav uttryck för och den eventuella politiska och idémässiga påverkan de hade på sin samtid.

Sif Bokholm laborerar med begreppet *tankekollektiv*, för att komma åt det nätverk inom vilket en biograferad verkar. I tankekollektivet utvecklas ett vidare idésystem, som går att kartlägga genom de biograferade aktörerna i detta tankekollektiv. Bokholm bygger sina tankar på sociologen Ludwik Flecks teori om tankestil och tankekollektiv. Teorin bygger mycket på det sociala samspelet när tankekollektivet utvecklas till ett nätverk. I min idéanalys kommer dessa sociala kontakter inte att spela så stor roll, men jag kommer ändå att använda mig av dessa teoretiska idéer, som belyser hur personer med starka och välartikulerade tankar skapar tankemönster och påverkar

[362] Ingmar Lundkvist 2007, s. 97.

[363] Henrik Rosengren 2007, s. 84.

debatter och opinionen, även om de inte var så många. Detta analysverktyg hjälper mig att förstå hur den lilla minoritet av protonazistiska lärare, trots sin numerära litenhet, kunde få ett förhållandevis stort inflytande i läroverkslärarkåren.[364]

Gustaf Jacobson

Sverker Oredsson karaktäriserar Jacobsson som ”den dominerande gestalten bland landets historielärare”.[365] Han hade utan tvekan en stark ställning i den svenska lärarkåren. Författare till ett flertal läroböcker både för folkskola och läroverk. Han var informator åt prins Gustaf Adolf, deltog vid de flesta läroverkslärarmöten och var aktiv i Historielärarnas förening och LR, vice ordförande två år 1933-1936. Han anlitades även av Skolöverstyrelsen och ecklesiastikdepartementet för diverse utredningsuppdrag.[366] Som jag redan konstaterat, var han en flitig skribent i den nationella pressen. Det går därför ganska väl att följa hans utveckling från en traditionellt konservativ och antidemokratisk lektor till att i slutändan fanatiskt försvara allt det Nazityskland stod för. Denna utveckling skall jag beskriva i denna korta biografi.

Det är min tolkning, att de formativa åren för Jacobson var studie- och forskartid i Uppsala åren 1899-1911. Det var där som hans politiska ställningstagande grundlades. Harald Hjärne var hans läromästare. Till honom återvände Jacobson ständigt i sitt skrivande och sina tal. Vid Hjärnes död 1922 skrev han en kort biografi över sin lärofader. Det var en i huvudsak objektiv och saklig skildring, men utan tillstymmelse till kritik och skriven på ett sådant sätt att det går att ana Jacobsons egna ställningstaganden i det han tillskriver Hjärne. Jacobson menade att Hjärne ställde sig avvisande till all form av ”nationalfanatism eller nationalitetsvidskepelse”. ”Det är ’statsmaktens hälsa och dess faktorers uppnådda jämvikt’, som skapat ett folks inbördes stamkänsla, icke ’ärvda drifter eller främdskapande grannskapsvanor’”[367] Denna statsidealism ställdes inte mot allmän rösträtt, framför allt inte om den kopplades till allmän värnplikt, men den ställdes mot den

[364] Sif Bokholm 2000, s. 17, 23.

[365] Sverker Oredsson 1996, s. 217.

[366] Sverker Oredsson 1996, s. 217, *LR:s årsbok* 1934, s. 15.

[367] Gustaf Jacobson 1922, s. 50.

parlamentariska demokratin, som just hotade denna statens enhet och hotar att söndra nationen genom klass- och partisplittring.[368] Den självständiga politikern Hjärne, som inte lät sig fångas in av ett parti, utan ömsom ställde upp för högern ömsom för vänstern, var ett ideal Jacobson tog med sig hela livet, tillsammans med en avoghet mot ett parlamentariskt styrelseskick och en oro för det ryska hotet.

> …till följd av sin inneboende anarki, sitt ohämmade erövrings- och maktbegär, […] sitt därmed följande instinktiva hat mot västerländsk kultur nu som fordom en oberäknerlig faktor, ett hot och en fara för det västerländska Europa. Att Tyskland skulle bli den makt som i den kommande stora striden främst skulle få mottaga stöten, förutsåg Hjärne redan 1882 […] den västerländska stat som ställde sig på Rysslands sida, skulle göra sig skyldig till 'högförräderi mot vår världsdels rättmätigaste intressen' "[369]

Denna tes, som Jacobson tillskrev Hjärne, var redan 1922 en central tanke även för Jacobson. Denna tanke återkom han till många gånger i sina skriverier. Det var de asiatiska horderna, som genom historien hotat Europa, som låg latent i "den ryska anarkin". Det var bristen på statsbildningsförmåga hos de asiatiskt besläktade ryssarna, som gjorde dem oberäkneliga och farliga.

Om det enbart var Hjärne som påverkat Jacobson i denna riktning går det inte att säga, men i sin självbiografi uttrycker Jacobson sitt förhållande till Hjärne som att han "kommit inom Harald Hjärnes trollkrets". [370] Det som grundlades under dessa studieår var en mycket nationalistisk världsbild, antidemokratisk och auktoritär. Människosynen var förankrad i en elitistisk nyhumanism. Den historiesyn och världsbild som grundades under studietiden och som omvittnades i Hjärnebiografin från 1922, följde Jacobson i allt skrivande.[371] Detta sätt att hantera historien, vare sig vi kallar det för historiesyn eller historiebruk, var inte särskilt unik i början av 1900-talet, men i Jacobsons fall ledde det i förlängningen till extrema ställningstaganden. Jacobson målade upp en kulturernas kamp mellan öst och väst, mellan den europeiska kulturen med Tyskland som stomme och garant och ett asiatiskt barbariskt hot förkroppsligat av Sovjetunionen. Men inte enbart som ett

---

[368] Gustaf Jacobson 1922, s. 73-78, *NT* 1940:12, s. 1, *NT* 1940:13, s. 3, *NT* 1940:31-32, s. 5, *NT* 1941:12, 1941:34, s. 3.

[369] Gustaf Jacobson 1922, s. 84-85.

[370] Gustaf Jacobson 1946, s. 51.

[371] *NT* 1940:13, s. 1, *NT* 1940:25-26, s. 3, *NT* 1940:48.

kommunistisk ideologiskt hot, utan som ett kulturellt hot mot en europeisk kultur. I ett brev till vännen Gustaf Petri den 29 januari 1943 uttryckte han samma tankar som 1922:

> Men när de ryske lägger kroppsligen och andligen makt över Europa, då kan man säga farväl åt all kultur – då är ”das Untergang des Abendlandes” en verklighet. England och Amerika kunna aldrig rädda Europa från Ryssland, det skulle endast Tyskland kunna, men om det blir så, så finnes ingen hjälp. ”Den som i den stora kampen ställer sig på Rysslands sida, begår ett förräderi mot Europa och mot kulturen”, skrev Harald Hjärne 1882. Det förräderiet har nu begåtts. Skall även Sverige taga del i något så fruktansvärt.[372]

I en artikel i *Dagsposten* den 5 maj 1943 hänvisade han igen till sin läromästare och hävdade att ryssarna drevs av en ”expansionsdrift och längtan efter äventyr” att de är ”orientaliskt besjälade av en maktlystnad”, ”slaverna ha inget sinne för lag och ordning”, ”ryssarna måste man alltid misstro.”[373]

Kanske var Jacobson här typisk för den minoritet av lärare som föll för eller fanatiskt försvarar det nazistiska Tyskland, som de ser som ett försvar för de europeiska värdena. Jacobsons linje var i mångt och mycket SNF:s linje och Jacobsson blir till en av pelarna för denna linje i SNF.[374]

Intressant är även frågan hur Jacobson, trots sina åsikter, kunde få en sådan stark ställning i den svenska lärarkåren och det svenska samhället i stort. Visserligen var inte hans sympatier lika uppenbara i början av 1930-talet som 1943, men hans ställning säger ändå något om det svenska samhällets acceptans för den här typen av ställningstaganden, då det var möjligt för Jacobson att nå positioner i stat och i lärarorganisationer.

Slutet av kriget blev även slutet för Jacobson. På sommaren 1945 insjuknade han och dör på våren 1946. Trots sin sjukdom och de avslöjanden som gjordes efter det tyska nederlaget, vägrade han att göra avbön eller ens tona ner sitt stöd till Nazityskland. Han förnekade tvärtom de anklagelser som nu i strid ström publicerades om förhållandena under kriget. Han insåg att han stod på den förlorande sidan, men visade inga tecken på ånger. Detta gav han uttryck för i sina brev den sista tiden. I ett brev till historieprofes-

---

[372] Brev till Gustaf Petri, Gustaf Petris arkiv, vol. 6, KrA.

[373] Dagsposten den 5 maj 1943, s. 3.

[374] *NT* 1940:13, s. 1,och s. 3, *NT* 1940:25-26, s. 3, *NT* 1940:31-32 s. 5, *NT* 1940:48, *NT* 1940:51-52, *NT* 1941:13, *NT* 1941:14, *NT* 1941:29-13,s. 3, *NT* 1941:34, s. 3.

sorn och före detta vännen Nils Ahnlund sken en bitterhet igenom. ”Du kanske inte sätter något värde på att få ett brev från mig nu, så skilda som våra vägar länge varit. Men Du får förlåta mig. Jag känner ett behov att tillskriva dig.” Ahnlund och Jacobsons var båda aktiva i SNF. Ahnlund bytte sida i god tid innan kriget bröt ut, Jacobson stod kvar.[375]

Strax före sin död fick han i två på varandra följande nummer av *Nationell tidning* möjlighet att försvara sina politiska ställningstaganden. Den 24 november 1945 skrev han under rubriken ”Svar och motsvar” ett försvarstal för sitt agerande. Han målade upp en bild av sig som en ”Tysklandsvän”, vän av den tyska naturen och tyskar: ”Min förkärlek för den tyska kulturen är djupt rotad.” Han skrev distanserat, men i slutändan försvarade han oreserverat Hitlers politik inklusive våldsanvändandet, detta genom att påstå följande: ”våldet är alltid något osympatiskt varhelst det uppenbarar sig. Men vilken stat har inte begagnat våld?”[376] I nästa nummer av *Nationell tidning*, 8-21 december 1945 försvarade Jacobsson krigsförbrytarna i Nürnberg. Han liknade krigsförbrytarrättegången vid häxprocessen mot Jeanne d´Arc och insinuerade därmed att dessa krigsförbrytare en dag skulle komma att betraktas som helgon.

> Detta behöver i och för sig inte säga något bestämt om den ena eller andra statsformen. Historien visar, att alla statsformer kunna brukas väl och missbrukas. […] I dessa senare fall är det ju segraren som, vare sig direkt eller indirekt, under camouflage av juridiska förfarande utför en politisk hämndakt. Skall man leta upp en historisk motsvarighet till detta monstruösa beteende, så skulle det vara processen mot Jeanne d´Arc, vilken dömdes att såsom häxa brännas å påle, därför att hon tillfogat engelsmännen det kanske svåraste nederlaget, de någonsin lidit. Men inte har segrare, domaren lidit någon berömmelse på den krigsförbrytarprocessen.[377]

Genom att flytta fokus försökte Jacobsson förringa kritiken och urskulda våldet och förtrycket. Han använde sig här av den typ av comparatioargumentation jag skrev om i inledningskapitlet. Jacobsson försvarade Nazityskland in absurdum, och samtidigt hävdade att han inte var eller hade varit nazist. Detta gick även väl i linje med SNF:s officiella politik vid den här tiden. Deras två tidningar försvarade ohämmat den tyska politiken och slog

---

[375] Nils Ahnlunds brevarkiv, L 69:228, KB.

[376] *NT* 1945:21-22.

[377] *NT* 1945:23-24, s. 5.

åt alla håll mot dem som krävde ett ansvar av nazistledarna. Tillsammans med andra ”ideologer” som Rütger Essén och Per Engdahl, står Gustaf Jacobsson för en stor del av den ideologiska retoriken inom SNF.[378]

Vid flera tillfällen använde Gustav Jacobson *Nationell Tidnings* spalter för att argumentera mot den svenska demokratin och det förfall han ansåg att denna fört med sig för den svenska nationen. Demokratin var för Jacobson något underordnat det nationella, ja kunde rent utav vara skadligt för det nationella, verka splittrande.[379] De som ställde sig kritiska till Nazityskland avvisade han som "onda makter" i en artikel i juli 1941. Han gick till angrepp i sken av att försvara den svenska neutralitet och anklagade Tysklandskritikerna i främst skola och kyrka för att äventyra Sveriges säkerhet genom sin kritik.[380]

Den människosyn Jacobsson företrädde skiljde sig inte heller så mycket från den SNF och den nationella rörelsen förfäktade. Den hade likt lärarorganisationernas människosyn drag av nyhumanism, men var mycket mer kollektivistisk och stram. Den individualism som framträdde berörde mer disciplin och duglighet än den andliga utveckling en klassisk nyhumanism förespråkar. I ett tal till abiturienterna vid Östra Real den 7 juni 1940 uttalade han:

> Disciplinen, som är nödvändig inom ett folk alldeles särskilt när statsskeppet är ute i blåsväder, - den måste hos oss kompletteras av den enskilde individens utveckling till största möjliga effektivitet och till hög moralisk standard, till personlig duglighet självständig initiativkraft.[381]

Jacobsons människosyn kom mer och mer att närma sig den nazistiska. En human individualiserad uppfostran avvisade han som ”pjoskpedagogik”.[382] Han vände sig mot det han såg som en ”förflackning av ungdomen” och fjärmade sig långt ifrån majoritetens tolkning av nyhumanismen.[383]

---

[378] Per Engdahl hade 1941 brutit sig ur SNF och bildat en egen organisation Svensk opposition.

[379] *NT* 1941:4 s. 3, artikel med rubriken "Demokrati och patriotism". m.m.

[380] *NT* 1941:3 s. 3, artikel med rubriken "Onda makter"

[381] Gustaf Jacobssons arkiv, vol. 1, RA.

[382] I en recension av Barnens århundrade av Ellen Kay, *Dagsposten* den 17 mars 42, s. 3, se även Gustaf Jacobson 1946, s. 50.

[383] I *Dagsposten* den 20 maj 1942, s. 3 går Jacobson till angrep på det moderna demokratiska samhället, med en mer frigjord människosyn och syn på ungdo-

Det finns ett förhållandevis rikt källmaterial kring Gustaf Jacobson. Han skrev själv ett antal böcker, förutom de läroböcker han var huvudredaktör eller medförfattare till. Några av böckerna hade en klar ideologisk underton, där Jacobssons politiska ställningstaganden klart sken igenom. Främst gällde det boken *Det kämpande Tyskland* som gavs ut 1941. Sitt bidrag kallade Jacobsson för ”Adolf Hitler”. Jacobsons kapitel var en enda stor hyllning till den tyske ledaren, som han jämförde med Bismarck, en annan person Jacobson skrev böcker om och dyrkade.[384] Jacobson skrev distanserat utan att ta ställning till Hitler och hans verk. Han kunde till och med kosta på sig att rikta en viss kritik mot Hitler. Genom att han svängde om i slutet av texten om och urskuldade felstegen kommer hela texten att framstå som en hyllning.[385] Förutom publicerade böcker var Jacobsson, som jag redan nämnt, en flitig skribent i tidningar och tidskrifter utgivna av Sveriges Nationella förbund och Riksföreningen Sverige-Tyskland: *Nationell tidning, Dagsposten* och tidskriften *Sverige Tyskland*. Åtskilliga av artiklarna var ideologiska och gav en god bild av Jacobssons ideologiska utveckling som gick allt mer i nazistisk riktning. I dessa tidningar framgick det dessutom att Jacobsson var en regelbunden föredragshållare inom SNF och RST.[386]

På sin 60-årsdag hyllandes han i *Nationell Tidning*, som ”en av tidningens yppersta medarbetare”. Han fick en ”varm tacksamhetens lyckönskan” inte bara från tidningen utan även från SNF. ”Särskilt i en tid som denna är det för den nationella rörelsen av oskattbart värde att i sin krets och bland sina fria och självständiga vänner få räkna en kulturpersonlighet som Gustaf Jacobson.”[387] I mars 1941 hyllade Gustaf Jacobson i sin tur *Nationell tidning* som ett ”oumbärligt organ för antidemokrater.”

> I en tid då den heliga demokratin blivit en dogm, som man icke får bestrida vid risken att stämplas som nazist, fascist eller annat förkastligt, har *Nationell tidning* haft mod att påvisa demokratins svagheter och faror: dyrkan av inkompetens, divisionsansvaret, frestelse till lycksökeri, par-

---

men. Han anklagar de demokratiska politikerna för att skönmåla dagsläget och för att ha orsakat den förflackning som ungdomen. Gustaf Jacobson 1946, s. 51.

[384] Gustaf Jacobson 1942.

[385] Gustaf Jacobson 1941.

[386] *NT* 1940:13, s. 1,och s. 3, *NT* 1940:25-26, s. 3, *NT* 1940:31-32 s. 5, *NT* 1940:48, *NT* 1940:51-52, *NT* 1941:13, *NT* 1941:14, *NT* 1941:29-13,s. 3, *NT* 1941:34, s. 3.

[387] *NT* 1941:2 s. 3.

> tiskheten, risken för den enskilda klassens eller personens sättas framför det allmännas väl.[388]

Här klargjorde Jacobson de elitistiska ideal som i mångt och mycket utgjorde bevekelsegrund för hans engagemang i SNF. Nationens enighet och överlevnad krävde att eliten styrde. Det parlamentariska styrelsesättet försvagade nationen. Denna antidemokratiska tanke var stark inom SNF och det var i många fall lärare, som Jacobson, som upprätthöll och skrev om detta. En säregen symbios uppstod mellan Jacobsson och den nationella pressen. Utan hans vassa penna och beredvillighet att gratis producera artiklar i ett brett kulturspektrum, hade den nationella pressen inte klarat att hålla en så hög kvalité, som den torts allt höll.[389]

Jacobson gjorde under 1930-talet i stort sätt varje år sommarresor till Tyskland. Reflexionerna kring några av dessa finns bevarade i konceptform till tal han hållit. Det går i dessa tal att följa hur Jacobsons förhållande till nazismen utvecklades, allt ifrån den oreserverade entusiasmen sommaren 1933 till en viss oro de kommande åren. 1933 försvarade han apologetiskt allt den nazistiska regimen gjort, utan att egentligen själv ta ställning till det. Även övergrepp fann han en förklaring till och ett svar på. Han karaktäriserade det nazistiska maktövertagandet som en ”nationell resning” och ”en verklig revolution” med kommentaren att en revolution har sitt pris. Ganska snart i talet tog Jacobson upp judefrågan. Han ville behandla den utifrån ”dess historiskt-politiska och sociala gestalt” och fjärmade sig från det han benämnde ”teoretiska rasspekulationerna”. Det handlade för Jacobson om att ett problem måste rättas till. Det är judarna själva som förorsakat problemet genom att dominera det tyska samhället och satt sig vid, som han uttrycker det, ”köttgrytorna”. Vidare är de nationellt opålitliga och måste motas bort av denna orsak. Den rasbetingade antisemitismen betecknade Jacobsson som att ”det ligger något av poetisk flykt över Hitlers lovsång till den ariska rasen”. Likväl försvarade han även denna typ av antisemitism, eller pekade på att den inte är anmärkningsvärd.

Även kommentarerna till de drastiska förändringarna i det tyska undervisningsväsendet var först sakliga, förskjutningen från vetenskap och kunskap mot handlingskraft och fysisk fostran. Detta kommenterades sparsamt, men gjordes till något acceptabelt när Jacobson påpekade att även

---

[388] *NT* 1941:12.

[389] Se not 386.

1933 års svenska läroverksstadga betonade kärleken till fosterlandet och pliktuppfyllelsens betydelse.[390] Året därpå konstaterade Jacobson att ”ivern var borta” och ”en lugnare, mera vardaglig stämning” infunnit sig. Jacobson förhöll sig något mer kritisk till förändringarna i det tyska samhället, men konstaterade att han för den skull inte ”bränt de gudar, som jag förut dyrkat, ännu mindre naturligtvis att jag instämmer i den hätska, ensidiga och till stor del lögnaktig kritik av allt vad tyskt och allt vad Nat.soc. heter”. Jacobssons strategi var att släta över och se alla övergrepp som nödvändiga. Det han kritiserade såg han som avarter som skulle komma att försvinna med tiden. Skulden för mycket av misstagen lade han på Alfred Rosenberg och de aggressiva ideologerna kring honom. Dessa skulle med tiden försvinna. Jacobson hänvisade därvidlag till utrensningarna av SA 1934 och trodde att motsvarande utrensningar skulle komma att äga rum mot allt det Jacobsson såg som vulgärt, ateistiskt och radikalt.[391]

Större delen av sitt yrkesverksamma liv tjänstgjorde Jacobsson på Östra Real i Stockholm. Han var där ett aktivt stöd för de gymnasister som hyste nazistiska sympatier, det vittnar såväl före detta elever som årsredogörelserna från Östra Real om. Jacobsson reste med sina elever och deltog aktivt i Fosterländska Ungdomssällskapets (FUS) verksamhet, som föredragshållare och rådgivare. En av Jacobsons elever, Jan Stiernstedt, karaktäriserade FUS som ”Gustaf Jacobsons speciella skötebarn” och en ”förening som spelade en viss roll på skolan”.[392] Det sista har visserligen blivit motsagt av andra elever, som inte ens kunde dra sig till minnes att FUS existerade.[393] Jacobsson fick även möjlighet att skriva i läroverkets årsberättelser.[394] Att FUS hade en nazist-stämpel på sig framgick av årsredogörelsen för 1938, där en företrädare för förbundet fick möjligheten att försvara sig mot nazistiska anklagelser som

---

[390] Nationalsocialismen och Sverige, Föredrag i Brunkeberg 9/11 1933. Gustaf Jacobsons arkiv, vol. 138 i kopiesamlingen, vol.1 i arkivet, RA, Nationalsocialismen och Sverige, Föredrag i Brunkeberg 9/11 1933.

[391] Gustaf Jacobsons arkiv, vol. 138 i kopiesamlingen, vol.1 i arkivet, Tredje rikets tredje år, föredrag i Brunkeberg 31/10 1935, RA.

[392] Jan Stiernstedt 1960, s. 158.

[393] Informanter 11-16, 18-21.

[394] T.ex. 1937/38, då han under rubriken ”Harald Hjärne - en kristendomens förkämpe” indirekt försvarade Dreyfusaffären och den frankistiska sidan i det spanska inbördeskriget. *Årsskrift för Högre allmänna läroverket å Östermalm 1937/38*, s. 3-10.

riktats mot föreningen.[395] Jacobson fick även möjlighet att vid ett flertal tillfällen tala till alla skolans elever eller abiturienterna vid studentexamen. Dessa tal var mer neutralt hållna, men särskilt vid Gustav Adolfsfirandet den 6 november bredde Jacobson ut sig i en politisk utläggning. Med Gustav II Adolfs person och gärning som grund drog han paralleller till nutiden. I förtäckt form lyste ett försvar av Nazityskland igenom.[396] Huvudargument för att Sverige skulle stödja Nazityskland var rasgemenskapen mellan de tyska och svenska folken. I talet den 6 november 1942 fick Gustav Adolf stå som ”Den germanske stammens förkämpe både mot den romerska världen och mot slaverna, ryssen och polacken. Han har blivit en symbol för samhörighetskänslan mellan de germanska folken norr och söder om Östersjön”.[397]

Det går ganska enkelt att få en bild av Jacobson som lärare och hans agerande i klassrummet. Ett antal beskrivningar av hans undervisning finns i tryck och jag har intervjuat ett tiotal personer som fick undervisning av honom. En av hans elever i slutet av karriären, Jan Stiernstedt, gav en i grunden positiv bild av en omtyckt lärare och god pedagog.[398] Bilden som presenterades är onekligen av en pedagog före sin tid, som förkastade läroböcker, inklusive de han själv skrivit. Han höll aldrig läxförhör, la stor vikt vid källkritik och analytiskt tänkande och resonemang kring historiska problem. En metodik som inte var vanlig på 1940-talet. Samtidigt beskrev Stiernstedt Jacobson som lynnig och auktoritär, ”en fantasimänniska, och hans fantasi var känslomättad och storsvulen”.[399] Han beskrevs som odemokratisk, men inte som nazist, en produkt av nittiotalismens nationella konservatism. Hans ideologiska ståndpunkt karaktäriseras som en ”ytterlighetsståndpunkt … en inställning som var speciellt ’känslig’ under dessa krigsår”, en karaktäristik som är så nära den nazistiska man kan komma utan att använda ordet nazist.[400] Denna i grunden ljusa minnesbild bekräftas till stora delar av mina informanter, med två undantag; Bertil Neuman och Gustav Öberg.[401] Bertil Neuman, en elev med judisk bakgrund, gav en något annan bild av sin

[395] Årsskrift för Högre allmänna läroverket å Östermalm 1938/39, s. 44.

[396] Årsskrift för Högre allmänna läroverket å Östermalm 1936.

[397] Gustaf Jacobsons arkiv, vol.1, RA.

[398] Jan Stiernstedt 1960, s. 153-158.

[399] Jan Stiernstedt 1960, s. 155.

[400] Jan Stiernstedt 1960.

[401] Informant 11-12, 14-16, 18-21.

historielärare, som han anklagade för att vara orsaken till att hans bror kuggades i studentexamen, för sitt judiska ursprung skull. Neumanns syn på Jacobson präglades av stark misstänksamhet och oro. Neumann skrev att han hade en klar och ljus bild av alla sina lärare, även bokstavligt, han kunde se dem framför sig. Någon bild av Jacobson hade han dock inte, trots att han lektion efter lektion följde honom med blicken. En hundraprocentig uppmärksamhet för att inte ge honom en chans att komma åt honom. Det stod alltså helt klart att Jacobsons utstrålning och agerande i klassrummet starkt oroade en judisk elev. Huruvida det är en överdriven reaktion eller inte är omöjligt att säga, men blott det faktum att denna oro fanns tyder på att Jacobson inte höll inne med sina nazistiska och antisemitiska sympatier.[402]

En tredje tryckt skildring står Gustav Öberg för. Han gör i sin bok en mycket ingående analys av Jacobssons karaktär och undervisning. Öberg ställer sig frågan på vilket sätt han påverkats av Jacobson, för en aktiv påverkan på sina elever anser Öberg att Jacobson hade. De var medvetna om hans politiska engagemang, men inte djupet av detta.

> Hur mycket av efterkonstruktion rymmer mina föreställningar om hans idealistiskt och nationalistiskt präglade undervisning? […] Fanns nazistiska inslag i Gustaf Jacobsons undervisning? Det talades och viskades. Det räckte med att han stakade sig på ett engelskt ord. […] Var Gustav Jacobson endast tyskvänlig? Vad var det? Jag visste inte hur febrilt politisk aktiv han var. Under den oftast välkontrollerade föreläsarytan rörde sig ett starkt engagemang i det pronazistiska Sveriges Nationella Förbund [403]

Öberg drog sig inte till minnes något spår av en öppen påverkan, vilket inte heller var nödvändigt i den kulturmiljö som rådde på Östra Real på 1940-talet. Påverkan kunde göras mer sofistikerat.

> Nej, Gustav Jacobson 'släppte inte propagandan ohejdat lös'. I en högborgerlig miljö som på Östermalm kan råheten i värderingar också döljas och fortleva inlindad i ett kultiverat, ofta jaglöst utredande språk. Detta är ett problem för mig. Hans språk, lärdom och ämbetsmannaposition var överväldigande. De blev långvarigt påverkande. Ännu drivs jag ängsligt och med den f.d. 'lärjungens' kvardröjande respekt oavbrutet över i hans akademiskt distanspräglade stil och en smula ålderdomlig artighet.

[402] Bertil Neumann 1989, s. 100-101.

[403] Gustav Öberg 2008, s. 127-128.

> […] Gustaf Jacobsons undervisning kan naivt beskrivas som en 'följ mig-undervisning' Det var inte fråga om någon färd in i framtiden. Nej, vi skulle följa honom bakåt i tiden, i det förflutna låg de värden han beskrev och framhöll. [404]

Det han drevs av, enligt Öberg, var ett förakt för den demokratiskt drivna politiken och en vilja att presentera ett alternativ. I detta alternativ låg en beundran för det tyska och en förståelse för nazismen, men detta sades aldrig direkt. Öberg har svårt att karaktärisera innehållet i denna påverkan och graden av påverkan.

> Hur fastsmidda blev vi i hans tänkande och av hans förbildlighet? I Sverige pågick under 1930- och 40- talen smidandet av ett nytt 'styrkebälte', folkhemmet. Jag – och troligen många andra av Gustav Jacobsons – 'lärjungar' kom att, på skilda nivåer och i olika yrken, förvalta den socialdemokratiska reformpolitiken. Ofta oförstående, ibland med förakt.[405]

Gustaf Jacobsons radikalisering har jag redan beskrivit. Det är svårt att utröna huruvida Jacobson redan före det nazistiska maktövertagandet hyste någon form av antisemitiska tankar. Under kriget höll han ett antal identiska tal på temat "De kristna och staten". I dessa tal sken en traditionell kristen antisemitism igenom, om än i något moderniserad form och avpassad för Jacobsons syn på samhället. Han påpekade bland annat att det var "den judiska demokratin som fordrade hans [Jesu] död". Detta var en omskrivning av det gamla gudsmordsargumentet så att även den moderna parlamentariska demokratin fick sig en känga. Pilatus fick däremot stå som en förkämpe för "humanitet och fördragsamhet, som påminner om Fredrik den stores bekanta sentens: 'I mina stater….' "[406] Det var därför troligt att Jacobson bar på en låghaltig form av traditionell kristen antisemitism. Först med tiden blev han gripen av nazismens rasmotiverade antisemitism. Det är genom sitt stöd för det nazistiska Tyskland som han allt mer accepterade och försvarade en antisemitisk linje och i slutändan ett förnekande av Förintelsen. Det var en defensiv och apologetisk inställning visavi antisemitism. Han undvek många gånger själv att ta ställning och lät det deskriptiva ta över-

---

[404] Gustav Öberg 2008, s. 173-75.

[405] Gustav Öberg 2008, s. 181.

[406] Enligt anteckningar på konceptet hölls talet ursprungligen hos Brus kyrkobröder den 13/10 1941, senare även vid Kristna gymnasist förbundet och Fosterländska ungdomssällskapet på Östra Real och på ett ospecificerat föredrag i Örebro. RA Gustaf Jacobsons arkiv vol. 1.

handen. I sin analys sken dock allt mer en linje igenom som utmynnar i ett rent försvar av nazismens judepolitik.[407]

Frågan om svensk antisemitism före andra världskriget har utretts av åtskilliga forskare. Jacobsons argumentation låg väl i linje med kulturpersonligheter som Fredrik Böök och Sven Hedin. Det var en linje som även drevs av SNF och Nationell Tidning. Charlotta Brylla talar om en ”antisemitisk diskurs i Sverige” under 1930-talet, som visserligen ogillade den grova nazistiska judeförföljelsen, men som samtidigt visade stor förståelse för den och lade skulden för pogromerna på judarna själva. Det var den judiska dominansen i det tyska samhället som var den yttersta orsaken till judeförföljelserna, inte den nazistiska politiken. Jacobson föll väl inom ramarna för denna diskurs.[408] Karin Kvist Geverts för, som nämnts, en liknande argumentation och använder begreppet ”antisemitiskt bakgrundsbrus” för att beskriva antisemitismen, inte minst i den kulturkonservativa debatt, som Jacobson spelade en inte helt betydelselös roll i fram till hösten 1938.[409] Han skrev regelbundet i *Svensk Tidskrift* och anlitades som föredragshållare vid skilda tillfällen.[410]

November 1938 var en avgörandet månad för den konservativa kultureliten i Sverige. De flesta valde att radikalt ta avstånd från det nazistiska Tyskland. Så inte Gustaf Jacobson, som snarare stärkte sitt stöd till den nazistiska regimen. Det som utlöste brytningen med den kulturkonservativa eliten var en artikel i *Svensk Tidskrift* i november 1938. Tidskriften tog i en ledare i häfte 9 under rubriken ”Judepogromer”, klart avstånd från den tyska regimen. Detta kunde Jacobson inte acceptera och författade två brev den 4 december, ett till den ansvarige utgivaren Elis Håstad och ett till redaktionsmedlemmen han kände bäst: Gustaf Petri.[411] I dessa brev sade han upp all bekantskap med tidskriften och passade även på att deklarera sin ståndpunkt i Tysklandsfrågan. Jacobson försvarade inte obetingat judepogromerna, men

---

[407] Detta syns klarast i de tal han höll och som finns bevarade i Gustaf Jacobsons arkiv, vol.1, RA.

[408] Charlotta Brylla 2005, s. 123, Lars M Andersson 2000, s. 14-15.

[409] Karin Kvist 2008, s. 37-38.

[410] *Svensk Tidskrift* 1924, s. 495-499, 1928, 495-497, 571-572, 1929, 55-56, 79-96, 384-385, 619-623, 1932, s. 89-152.

[411] *Svensk Tidskrift* 1938, s. 605-609.

krävde att ”man skulle ha sagt vida mer om judarnas egen skuld i det som skett.”[412] Han ansåg sig veta varför tyskarna hade skäl till dessa övergrepp:

> Jag har varit mycket i Tyskland och där förvärvat många vänner både under Weimartiden och Hitlertiden. Vad jag därvid både själv sett och av andra hört om judarnas oerhört fräcka och brutala uppträdande under den tid, de sutto vid maktens köttgrytor, gör att jag förstår, att judarna gjort sig grundligt hatade i Tyskland. Jag skulle vara antisemit, om jag vore tysk, och jag är rädd, att jag blir det, om prosemitismen går så våldsamt fram, som den f.n. gör i Sverige, senast i Svensk Tidskrifts spalter.

Jacobsson visade att han nu fick ville gå sin egen väg och att han var beredd att betala priset för detta:

> Jag är och tänker förbli tyskvän, fastän jag sörjer över de svåra [alt.små] förvillelser som tyskarna gjort sig skyldiga till. En ärlig karl överger inte en felande vän.[413]

Med bitterhet och på ett raljerande sätt sade han upp bekantskapen med tidskiften och konstaterar uppgivet:

> Mister du en står dig tusen åter! Judevännerna och judarna komma nog att fylla luckan och mer därtill. […] Jag känner mig stå alltmer isolerad i detta judarnas förlovade land, och därav kommer bitterhet och leda.[414]

Sättet att argumentera var typiskt för Jacobsson, att först kritisera och delvis ta avstånd från den nazistiska politiken, för att mot slutet av argumenterandet presentera ett sådant urskuldande att det blir till ett stöd för den nazistiska politiken. Denna brytning till trots, accepterade Jacobsson ett år senare att deltaga i redaktionsarbetet i *Svensk Tidskrift* och kom för en tid åter in i värmen i denna kulturkonservativa krets.[415]

Gustaf Jacobson var en av landets främsta läroboksförfattare i historia. Ensam eller tillsammans med andra författare dominerade han marknaden helt. Läroböcker måste under hela den undersökta tiden granskas och godkännas av Statens läroboksnämnd, vilken säkerligen var en återhållande faktor i Jacobsons historieskrivning. Som i Jacobsons övriga författarskap var stilen stram, empiriskt hållen och deskriptiv. Det är svårt att hitta formuleringar som skvallrade om Jacobsons politiska tillhörighet. Stilen var nation-

---

[412] Elis Håstads arkiv, UUB. [Jacobsons egen understrykning].

[413] Gustaf Petris arkiv, vol. 6, KrA.

[414] Gustaf Petris arkiv, vol. 6, KrA.

[415] Brev till Elis Håstad 6/12 1939, Elis Håstads arkiv, UUB.

alistisk, vilket dock alla läroböcker var vid den här tiden. Jacobson drog dock på sig en hel del kritik. Den antinazistiska tidningen *Trots Allt* publicerade på hösten 1942 ett antal artiklar i syfte att avslöja läroboksförfattare med en nazistisk böjelse. För redaktionen på *Trots Allt* var Jacobson känd för sina nazistsympatier. Det är Jacobsons skildring av samtidshistorien som av naturliga skäl drar till sig *Trots Allt:s* uppmärksamhet. Språket var utan tvekan förskönande, när han beskrev Hitlers och Mussolinis politik, i vissa fall rent urskuldande.[416]

Elmo Lindholm

Elmo Lindholm föddes 1897 och befann sig i Lund för studier eller forskning mellan åren 1916 och 1935. Han tillhörde således en annan generation än Gustaf Jacobson. Min utgångspunkt är dock att det precis som i fallet Gustaf Jacobson var studiemiljön som skapade Lindholm som politisk varelse. Rolf Torstendahl menar att det var ryska revolutionen och det revolutionära klimatet 1917-19 som gjorde Lindholms generation till ”antiidealister och i ordets egentliga mening reaktionära.”[417] Lindholm var en av upphovsmännen till det som skulle gå under benämningen Lundakonservatismen. Deras arena kom att bli det 1918 bildade Nationella ungdomsförbundet i Lund. Lindholm kom från starten att stå i ledningen för detta förbund. Att detta förbund fick en mer radikal prägel än Heimdal i Uppsala förklarade Lindholm själv med att de inte hade samma tradition att bära på, utan kunde föra en mer förutsättningslös idépolitisk spekulationer.[418]

Hos Lindholm verkar det ursprungligen inte funnits något fanatiskt tysksvärmeri, utan det var snarare extremnationalismen i Frankrike han intresserade sig för och den rojalistiska extremhögern Action Française’.[419] Detta ledde under kriget till ett stöd och en beundran för Vichyregimen i Frankrike. Han argumenterade ofta för de ideal dess ledande män stod för; att ”återföra ordningens princip mot individualistisk anarki och slå vakt kring de institutioner som representerar denna ordningsprincip: staten, kyr-

[416] *Trots Allt* 1943:42.

[417] Rolf Torstendahls artikel om Elmo Lindolm i *Svenskt biografiskt lexikon*.

[418] Eric Wärenstam 1965, s. 9.

[419] Eric Wärenstam 1965, s. 11, Rolf Torstendahl 1969, s. 154-155, 162, 179-180, 199.

kan, armén".[420] Kyrka och religion kom att blir bärande ingredienser i Lindholms idévärld och den reaktionära delen av den franska katolicismen kom att inspirera honom. Enligt Eric Wärenstam var det detta, tillsammans med det radikala spekulerandet, som "predisponerade Lundakonservatismen till en protonazistisk hållning, då Hitler ryckte åt sig makten i Tyskland".[421] Lindholm var som ordförande i Sveriges Nationella Ungdomsförbund den som bröt med Allmänna Valmansförbundet och skapade SNF som ett politiskt parti.[422]

Med tanke på denna centrala position är det intressant att konstatera att han fortfarande hade ett högt anseende i lärarkåren, så högt att han på hösten 1944 blev vald av de sydskånska läroverkslärarna att representera dessa på Läroverkslärarnas riksförbunds kongress (deputerademöte) i januari 1945. Han blev därmed en nyckelfigur i förståelsen av lärarkårens förhållningssätt till kolleger med nazistsympatier. Som partiledare åren 1934-1940 förknippades han naturligtvis med detta partis politik. Torstendahl gör dock bedömningen att han inte påverkade partiets ideologiska utveckling, då han var "bosatt fjärran från partiets organisatoriska centrum".[423] Jag delar inte den uppfattningen. Visserligen var Lindholm bosatt i Örebro åren 1935-1938, men det hindrade honom inte från att ha ett inflytande över partiets ideologiska utveckling. Genom tal och skriverier i *Nationell tidning* påverkade han i högsta grad partiets politik i antidemokratisk och auktoritär riktning.

Mönstret följer delvis Gustaf Jacobsons. Partisplittringen och parlamentarism försvagade statsmakten och gjorde den beroende av särintressen, vilket gjorde att den nationella gemenskapen gick förlorad. I ett tal i Varberg 1935 manade han till en "de ungas aktion mot partiväldet".[424] I en rad ledare i *Nationell tidning* propagerade han för ett mer korporativistiskt samhällsskick.[425] Han var även ordförande för den grundlagskommitté partiet tillsatte 1933 och som la fram ett förslag till ett korporativistiskt samhällsskick i maj

---

[420] *Dagsposten* den 4 maj 1942.

[421] Eric Wärenstam 1965, s. 11.

[422] Valdes på förbundsstämman 1932, Eric Wärenstam 1965, s. 139.

[423] Rolf Torsentdahls artikel om Elmo Lindholm i *Svenskt biografiskt lexikon*.

[424] *NT* 1935:5, s. 1.

[425] *NT* 1938:13, s. 2, 1939:4, s. 2.

1934.[426] Lindholm var i högsta grad en drivande kraft i partiets ideologiska väg mot korporativism och auktoritärt styre. Som förbundsordförande för SNU förordade han ett utökat samarbete med andra ”nationelle grupper” inklusive Lindholmgruppen inom nationalsocialismen.[427] Den tyska politiken stöddes av Lindholm med ungefär samma argument som Jacobsons. Den var nödvändig. Han beklagade våldsanvändning, men judar och politiska motståndare fick skylla sig själva. Den 8 februari 1936 skrev han i ledare i *Nationell tidning*: "Det är inga tvivel om att judarna missbrukade sin ställning där på många sätt under de år, då tyska folket levde i nöd och elände"[428] Efter Kristallnattens pogromer 1938 utsattes SNF för stor press att protestera. Svaret kom i en ledare skriven av Lindholm den 19 november 1938. I denna ledare fördömde Lindholm ”de fruktansvärda terrordåden”, men han konstaterade även att ”detta gör oss naturligtvis inte blinda för judeproblemets existens, men vi vilja lösa detta i ridderlighetens tecken.” Det var alltså inte förföljelsen i sig, utan metoderna som var problemet för Lindholm. Den lösning han föreslog var: ”Europas regeringar konstatera detta faktum, att de stora judeminoriteterna måste få nya boplatser”.[429] När andra världskriget bröt ut skyllde han det på den orättvisa Versaillesfreden: "Ur 1918 års onda sådd är har värdig skörd uppvuxet”.[430] Argumentationen var vanlig inom SNF, att först ta avstånd från våld och förföljelse, för att sedan ursäkta detta med realpolitiska argument för att i slutändan stödja den nazistiska politiken.

Hur Lindholm ideologiskt utvecklades efter avgången som ordförande för SNF 1940 är inte helt klart. Klart är att SNF nazifierades i allt högre grad efter hans avgång.[431] Lindholm fortsatte dock att skriva i *Dagsposten* och *NT*, men tillhörde där den mer moderata skaran av skribenter. Efter den tyska ockupationen av Norge jämställde han Quisling och Kuusinen.[432] Han

---

[426] Holger Carlsson 1942, s. 123.

[427] Framkom vid VU:s sammanträde den 26 mars 1933, Eric Wärenstam 1965, s.1 62-163.

[428] *NT* nr.6 den 8 februari 1936, s. 4.

[429] *NT* 1938:47.

[430] *NT* 1939:36-37 den 9 september, s. 2.

[431] Heléne Lööw 1990, s. 110.

[432] *NT* 1941:25 den 21 juni, s. 2, *Dagsposten* 1942: 12/1, 4/2, 11/2, 20/2, 4/5, 6/6, 28/10, 1943: 2/1, 7/1, 15/5, 22/5, 17/6, 23/6, 14/7, 1945: 14-16/5

omvaldes på hösten 1943 till det 18 man starka ”förbundets råd”.[433] Mina slutsatser om Lindholms bevekelsegrunder kan endast bli att han trots vissa meningsskiljaktigheter inte hade några allvarliga invändningar mot den politik SNF förde, även efter 1940.

Elmo Lindholms roll som lärare finns inte omvittnad i skrift. Jag har dock intervjuat fem av hans före detta elever vid Katedralskolan i Lund. Den bild som växer fram under dessa intervjuer är en bild av en stillsam, tillbakadragen, något blyg och alltid ytterst korrekt och något tråkig gentleman.[434] Inte minst de kvinnliga informanterna påpekar hur korrekt och rättvist behandlade de blev av Lindholm.[435] I motsats till Jacobson hade han inga favoriter, brusade aldrig upp och dolde effektivt sina politiska sympatier. I stort sätt inga informanter kan minnas att Lindholm på skolan betraktades som politiskt extremist. De allra flesta blev varse Lindholms politiska uppfattning långt efter studietiden.

Harry Bergquist

Bergquist var född 1900 och tillhörde alltså samma generation som Lindholm. Han studerade och genomförde sin forskning i Stockholm på 1920- och början av 1930-talen. Den nationella studentföreningen var även stark i Stockholm vid den här tiden, men det verkar som att Bergquist mest vände sitt intresse mot den Nysvenska rörelsen och den kristna studentrörelsen. Huruvida detta påverkade Bergquist i samma utsträckning som Jacobson och Lindholm är i detta fall svårare att påvisa. Han blev lektor i biologi och kemi vid Vänersborgs högre allmänna läroverk 1/7 1936. Den 1/7 1942 tillträdde han en lektorstjänst vid det nyinrättade högra allmänna läroverket i Majorna i Göteborg. Han hade som sagt sina rötter i den fascistiskt inriktade Riksförbundet det Nya Sverige, som 1937 slogs ihop med SNF.[436] Han fick genast en ledande position i SNF, ordförande för Norra Älvsborgs distrikt av SNF i maj 1938.[437] 1938 blev han även invald i förbundsstyrelsen

[433] NT 1943:45 den 6 november, s. 2.

[434] Informant 1-5.

[435] Informant 3 och 5.

[436] Kamratbladet 1937:3 s. 2, Nysvenska rörelsens arkiv, RA.

[437] *NT* 1938:23 s. 5.

för SNF, där han satt fram till SO:s utbrytning ur SNF på hösten 1941.[438] Bergqvist fick då med sig nästan hela Vänersborgavdelningen av SNF.[439] Bergquist blev vald till ortsledare, fungerade även som kretsledare för Göteborgskretsen.[440] Han finns med i medlemsregistret för SO 1941.[441] Bergqvist skrev artiklar i *Nationell tidning*, *Dagsposten* och tidskriften *Sverige-Tyskland*. Hans förehavanden under kriget intresserade säkerhetspolisen och hans personakt hos säkerhetspolisen är i motsats till de flesta lärare jag undersökt inte makulerad.[442] Att han övervakades av säkerhetspolisen kan ha att göra med att han, i likhet med Gustaf Jacobson, var informator vid hovet, för prinsarna Lennart 1924-27 och Carl Johan 1927-28. Prins Lennart (Bernadotte) fortsatte Bergquist att ha en viss kontakt med även under andra världskriget.[443] Bergquist var nära medarbetare och vän till Per Engdahl och engagerad i Nysvenska rörelsen långt in på 1970-talet.[444]

Bergquist var biolog och intresserade sig särskilt för nazismens raspolitik. Det visade han på i sitt bidrag i *Det kämpande Tyskland,* ”Nationalsocialistisk raspolitik”.[445] Kapitlet är ett oreserverat stöd för den nationalsocialistiska raspolitiken. Han såg fram emot den tid då den nazistiska raspolitiken skulle spridas till resten av Europa och blir genomförd även i Sverige. Han avslutade sitt bidrag på följande sätt: ”I det nya Europa skall med visshet mycket av det, som man i det nationalsocialistiska Tyskland har prövat och funnit fullgott, även komma andra länder till godo. En förutsättning för medlemskap i det nyordnade Europa kommer med säkerhet att bli, att bl.a.

---

[438] Nyvald pingsten 1938. *NT* 1938:24 s. 6, Omvald augusti 1940, *NT* 1940:31-32, Holger Carlsson 1942 s. 136.

[439] Skriver om detta i ett brev till rikssekreteraren i SO Per Engdahl 12/12 41. Nysvensk rörelsens arkiv, vol. 11, RA.

[440] Nysvensk rörelsens arkiv, vol. 11, RA. Han uteslöts av SNF förbundsstyrelse den 13 dec 1941. Protokollsavskrift från förbundsstyrelsens möte, §5 Säkerhespolisens arkiv, handlingar rörande SNF Volym 44 , 7E pärm 1 tidningsklipp och skrivelser 1941, s. 200, RA.

[441] Tobias Hübinette 2002, s. 318.

[442] Han var själv medveten om denna övervakning och målade bl.a. på anilin på gummeringen på sin post, så att säkerhetspolisen fick stora svårigheter att öppna hans brev med ånga. Personakt P2190, Säkerhetspolisens arkiv.

[443] Harry Bergquists personakt, säkerhetspolisens arkiv, rikspolisstyrelsen.

[444] Bergquists omfattande brevväxling med Per Engdahl från 1930-talet till slutet av 1960-talet finns bevarat i Nysvenska rörelsens arkiv på RA vol. 11.

[445] Harry Bergquist 1941.

judefrågan rasligt löses fullt tillfredställande."[446] Han skrev även i tidskriften *Sverige-Tyskland* en artikel om rashygien.[447] Samma tema återkom han till i ett antal föredrag kring rasbiologi.[448] Han höll även ett föredrag på SNF:s rådslag i Malmö i november 1940 om "Rasen-folkens ödesfråga". Han påpekade att darwinismen öppnat mänsklighetens ögon för ärftligheten och det naturliga urvalet, att ärftlighetslagarna även är tillämpbara på mänskligheten. Hans retoriska fråga var: Varför skall inte förädlingsarbetet sträcka sig till den viktigaste av alla organismer?[449]

Om rasfrågan var Bergquists främsta bevekelsegrund att engagera sig i SNF och SO, engagerade han sig även i mer renodlade politiska frågor som attacker mot NF och stöd för den tyska politiken i allmänhet. Han såg Tyskland som ett skydd mot kommunism och barbari. Det går dock inte att se några konsekventa historiska argument för denna politik, utan snarare rasmässiga argument för en "nationalismens realistiska folkstat".[450] Bergquists nazistiska sympatier var inte okända under kriget. Förutom att säkerhetspolisen intresserade sig för honom blev han dessutom 1942 avsatt som tjänstegrenschef för gasskyddet av stadsfullmäktige i Vänersborg. De begärde att landshövdingen skulle ta detta steg då Bergquist hade gjort sig känd som antidemokrat och utfall mot regeringen. Det sägs aldrig öppet att det var frågan om nazistiska sympatier, men det låg underförstått i det språkbruk som användes från stadsfullmäktiges sida.[451]

Bergquist hade aldrig någon position i LR och var inte aktiv på annat sätt i läroverkslärarkretsar. Trots sitt öppna engagemang, först i Föreningen det nya Sverige, sedan i SNF och SO och efter kriget i Nysvenska rörelsen, ifrågasattes aldrig Bergquists position som läroverkslärare. Hans pålitlighet ifrågasattes av stadsfullmäktige, länsstyrelse och av säkerhetspolis, men detta fick aldrig några konsekvenser för hans lärarroll och den påverkan han där hade på det uppväxande släktet. Bergquist är ytterligare ett exempel på att det gick att gå ganska långt i stöd för en nazistisk politik utan att Utbild-

---

[446] Harry Bergquist 1941, s. 192.

[447] Tidskriften *Sverige-Tyskland* 1941:10. Några refererades i *NT*, t.ex. ett föredrag hos Göteborgsföreningen av SNF i februari 1939.

[448] *NT* 1939:10, s. 5.

[449] *NT* 1940:48, s. 6.

[450] *NT* 1938;15 s. 3.

[451] *Dagsposten* den 11 februari 42.

ningssverige ingrep. I likhet med Jacobson och Lindholm kritiserade han den parlamentariska demokratin för att vara en klass- och partidiktatur och förespråkade i tal och skrift ett korporativistiskt styre, en folkstat: ”Vägen ur allas kamp mot alla måste gå fram mot den nya nationalismens realistiska folkstat, där våldet ersatts med samverkan människor emellan”.[452]

Sammanfattning

Läroverkslärare spelade en stor roll för den nationella rörelsen. I föreningarna SNF, SO, RST och Samfundet Manhem utgjorde de en ideologiskt bärande grupp. Den nationella pressen, bokutgivning och föredragsverksamhet hade knappast kunnat genomföras utan denna grupp av aktiva lärare. Den fråga jag inledningsvis ställde i det här kapitlet, varför dessa, av samtiden naziststämplade extremgrupper, hade en sådan dragningskraft på vissa lärare, kan jag bara antydningsvis besvara. Det var utbildningsmiljöerna på universitetsorterna som lade en grund för ett antidemokratiskt tänkande. Den starka staten och den nationella sammanhållningen var mycket viktigare än demokrati och parlamentarism. Den definition av folkstyre som denna minoritet gav gick inte ihop med ett parlamentariskt styrelseskick. Detta tillsammans med hotet från öster gjorde att denna minoritet blev alltmer benägen att stödja det nazistiska Tyskland, som den enda garantin för en svensk nationell överlevnad. Detta ledde till ett försvar för den nazistiska regimen, som till slut blev reservationslös. Dessa lärare förmådde inte att lösgöra sig från den nationella rörelse de så identifierade sig med. Övertygelsen var så djupt rotad att den blev en del av deras identitet. De blev fasta i en försvarsposition. Känslan av att tillhöra denna exklusiva grupp av ”sanningssägare” svetsade dem troligen samman och gjorde den sociala gemenskapen med lärarkåren till något mindre viktigt för dem. De kunde dessutom länge stanna kvar i, och till och med göra karriär i läroverkslärarrörelsen.

Vad gäller denna lärargrupps agerande i klassrummen kan jag efter intervjuer konstatera, att i stort sett ingen av dessa lärare, vars namn jag funnit i något register, visade sina politiska åsikter i klassrummet. Två undantag finns. Gustaf Jacobson upplevdes som politiserande av två informanter av 12. Informanten från Oskarshamns samrealskola, med judisk bakgrund,

[452] I ett inledningsanförande vid SNF:s Vänersborgsavdelnings möte den 29 mars 1938, *NT* 1938:15, s. 3.

upplevde historieläraren Olov Andersson som ytterst politiserad och provocerande i sin undervisning.[453] Det finns en rad exempel på informanter som, när det gick upp för dem vilken typ av lärare jag var ute efter, gissade på lärare som de trodde hyste en extrem politisk åsikt, då de var ytterst auktoritära och våldsamma ”caligulatyper”. Det fanns alltså ingen överensstämmelse mellan lärare som av informanterna upplevdes som obehagligt våldsamma eller auktoritära och de av mig funna lärarna. Tvärtom, ett mönster växer fram med omtyckta och duktiga lärare.

[453] Informanter 7, 17, 22.

6. Sammanfattande diskussion

Utgångspunkten för denna uppsats har varit en idé- och ideologianalys. Det är mötet mellan idéer och tankesätt som varit det primära, även om handlingsperspektivet funnits med, då det är i handlingar som de värdemässiga ställningstagandena kan spåras och i handlingarna synliggörs ideologin. Lärarkåren gjorde sina val och bakom dessa val går det att spåra ideologiska ställningstaganden. Bakom lärarkårens generösa inställning till kolleger på flykt, går det att spåra ett antinazistiskt ställningstagande. Likaså bakom beslutet att bryta kontakten med de tyska lärarorganisationerna då dessa nazifierades på våren 1933. Slutsatserna har dock i huvudsak dragits genom en argumentationsanalys av lärarkårens textproduktion.

I detta avslutande kapitel kommer jag att utgå från min huvudfrågeställning, mötet mellan den svenska lärarkårens ideal och självbild och den nazistiska utmaningen. Jag kommer att kort sammanfatta resultatet av min forskning och ge en samlad avslutande analys, där jag även blickar vidare och gör en bedömning av vad min forskning kan öppna för nya fält vid utforskandet av den svenska lärarkåren. Förhoppningsvis har denna forskning om lärarkårens möte med nazismen tillfört några nya intressanta perspektiv och ökat vår förståelse för den svenska lärarkårens värdemässiga identitet.

Även om undersökningen främst har behandlat lärarkåren som ett ideologiskt kollektiv, inte ett socialt, har forskningen även varit aktörsorienterad, i den bemärkelsen att den fokuserat på styrelser, organisationer och enskilda lärare och deras tänkande. Interaktionen mellan dessa aktörer spelar en stor roll för resultatet. Mikrostudier på individnivå har kombinerats med studier på makronivå i form av organisationsstrategier och kollektiva identiteter. Det är både det långa och det korta perspektivet som berörts. Det övergripande långa perspektivet bygger på resonemang som går tillbaka till lärarkollektivens bildande och de strävanden dessa kårer hade: professionaliseringssträvanden, autonomin och sekularisering. Det korta perspektivet

berörs då jag analyserar enskilda uttalanden och ställningstaganden av betydelse för utvecklingen.

Det är lärarorganisationernas arkivmaterial och tidningsredaktionernas textproduktion samt redigerat material som utgjort underlag för analysen. Argumentationsstrategierna har oftast varit av jämförande karaktär. Nazismen har jämförts med de egna ideologiska utgångspunkterna.

Det empiriska underlaget för detta långa perspektiv är lärarnas egen identitet som presenterades i kapitel 2 där jag har jag tagit fasta på lärarkårens sätt att beskriva sig själv. Denna identitet ringar in en självsäkerhet och oräddhet, som markerar att det handlade om ett reflekterande, handlingskraftigt och kämpande kollektiv som påverkat sin omgivning ideologiskt, inspirerat omgivningen, men som även lät sig påverkas av en omgivning i förändring, omvärderat sin inställning i en tid då det svenska samhället förändrades i snabb takt. Det ägde rum ett utbyte av tankar och idéer. Lärarkåren blev påverkad av den liberala och individualiserande demokratiseringsprocessen, men påverkade den även i stor utsträckning i samma liberala riktning. Resultatet av denna ömsesidiga process har jag sammanfattat i de fyra begreppen: professionalisering, sekularism, autonomi och modernism. Begreppen har jag funnit i lärarnas eget sätt att beskriva sig, men dessa har även använts i skolforskningen. Det var fenomen som ledde till att bildningsideal och en bestämd människosyn utvecklades inom kåren, uppburna av ytterligare ett antal nyckelbegrepp: nyhumanism, medborgarfostran, fredsfostran och neutralitet. Dessa begrepp har utgjort mina främsta analysverktyg då jag undersökt den ideologiska konfrontation som ägde rum med nazismen mellan åren 1933 till 1945.

Jag har följt processen inom lärarkåren, undersökt de argumentationsstrategier som användes för att bemöta den nazistiska ideologins utmaning. En utmaning som uppfattades, inte bara som ett abstrakt ideologiskt hot, utan ett faktiskt hot mot de egna idealen och mot den svenska skolan och samhället 1933-1945.

Resultatet av denna underökning är på ett plan entydig. Det handlade om ett avvisande av nazismen som ideologi, dess människosyn och samhällssyn och därmed sammanhängande pedagogiska inställning. I slutändan avvisades hela den nazistiska ideologin. Detta har till största delen skett med argument tagna från den egna identitetshistorien. Nazismen stred mot medborgarfostran, nyhumanism och fredsfostran och måste därför avvisas som stridande mot ”svenska ideal”. Just detta begrepp kom flitigt till användning under krigets andra hälft. Den egna traditionen sammanfattades som ur-

gamla svenska ideal. Med hjälp av en för denna tid invand nationalistisk retorik, kunde nazismen avvisas. Lärarkåren band i sina argumentationsstrategier ihop det långa och korta perspektivet till sin egen fördel. Det långa perspektivet är något de lutade sig mot när de reagerar på det nazistiska agerandet. Detta gav en styrka i argumentationen. Lärarkåren kunde göra anspråk på att ha en lång erfarenhet och tradition bakom sitt agerande, vilket gav tyngd när de bemötte det konjunkturella i den nazistiska argumenteringen.

Det avgörande steget togs under våren 1942, då den norska skolan hotades av nazifiering. Den nationalistiska retoriken kunde lätt utsträckas till en nordism, de nordiska idealen var hotade av en främmande ideologi, som aktivt måste motarbetas. Neutralitetsbegreppet inom lärarkåren fick därmed en ny och mer aktivistisk betydelse. Insikten kom om nödvändigheten att aktivt verka för demokratiska ideal. Denna grundinställning var gemensam för hela lärarkåren, men strategierna och nyanserna mellan de olika grupperingarna var stundtals stora. Läroverkslärarna, ett i stort sett uteslutande manligt kollektiv, utgjorde en avgränsningsbar grupp. De manliga folkskollärarna och deras förbund utgjorde en annan. Den tredje synliga enheten utgjordes av folkskollärarinnorna och SAF. Denna sista grupp av lärare var den som kom att gå i bräschen. De tog oftast initiativ till att bemöta nazismen. De var även de mest förändringsbenägna. De manliga folkskollärarna och läroverkslärarna var mer motsträviga och tolkade neutralitetsbegreppet på ett mer strikt och passivt sätt. För folkskollärarinnorna och SAF utvecklades en tradition att separera politisk och ideologisk neutralitet. Mot slutet av kriget var det inte tal om att stå neutral i ideologiernas kamp, utan enbart mellan de stridande parterna i kriget. Denna inställning möjliggjorde ett mer konsekvent avståndstagande gentemot nazismen som ideologi.

Undersökningen försöker upprätthålla en distinktion mellan två typer av avståndstaganden, dels från nazismen som ideologi, dels från anhängarna av denna ideologi. Folkskollärarkåren tog avstånd från båda kategorierna, läroverkslärarkåren enbart från ideologin, men accepterade ända fram till 1945 naziststämplade kolleger till och med som kongressombud på LR:s deputerademöten. Detta accepterande av naziststämplade personer var i viss mån utmärkande för samhället i stort, vilket gör folkskollärarnas avståndstagande mer markerat. Kemiläraren Erik Walles, som var ställföreträdande ledare för den största nazistiska falangen i Sverige, Svensksocialistisk Samling, ifrågasattes aldrig som lärare vid högre folkskolan i Stockholm förrän 1945. Han kunde dock aldrig engagera sig i någon folkskollärarorganisation.

Där var han utestängd. På läroverkslärarsidan fanns ett antal förtroendevalda nazistsympatisörer, som jag undersökt i kapitel 5. De blev aldrig ifrågasatta.

Det var tre faktorer som begränsade lärarkollektivens handlingsutrymme, den egna ideologin och självbilden, medlemmarnas samtycke och eventuella protester, samt den allmänna opinionen och regeringens neutralitetspolitik. De tre grupperingarna jag målat ut ovan hanterade detta handlingsutrymme på olika sätt. Läroverkslärarna hade en högljudd minoritet som bevakade ledningen, så att den inte kritiserade Nazityskland. De manliga folkskollärarna hade visserligen inte samma opinion emot sig, men ledningen valde självmant att dämpa sin kritik, framför allt efter 1936. Folkskollärarinneförbundet och SAF trotsade ofta de små opinionerna inom sina förbund som ville gå mer varsamt fram. Inget förbund hade dock, så vitt jag kan se, något organiserat samarbete med tyska skol- eller lärarorganisationer efter 1933, med undantag för LR:s lärjungeutbyte. Samtliga förbund insåg redan 1933 att det inte gick att samarbeta längre, då de tyska organisationerna mycket snabbt nazifierades. Här skiljde sig lärarna från officerare och präster, som hade andra strategier och gjorde andra avvägningar. Ärkebiskop Eidems och Svenska kyrkans strategi att kunna vara en försonande kraft efter kriget, återfinns inte hos lärarna, som snarare såg sig som en demokratiserande kraft. De var även praktisk beredda att hjälpa till vid denazifieringen av det tyska skolväsendet. Begreppet försoning kommer dock upp, men är underordnat det stora syftet, att återställa demokratin i Europa. Att som officerarna och präster ha ett långtgående samarbete fram till 1942/43, var otänkbart. Blotta tanken att en folkskollärare i förtroendeställning skulle besöka Tyskland efter 1933 eller till och med under kriget, som både överbefälhavare och ärkebiskop gjorde, var helt uteslutet. Då har jag visserligen inte analyserat de svenska skolmyndigheternas val och agerande, exempelvis Skolöverstyrelsens roll. Jag kan ändå konstatera att handlingsstrategierna var helt annorlunda och folkskollärarna underordnade sig inte helt den förhandlings- och eftergiftsstrategi den svenska regeringen påbjöd, något som går att spåra hos läroverkslärarna.

Ett syfte med undersökningen har varit att pröva den moraliserande mytbildning om lärarkåren som har funnits ända sedan krigsslutet. Uppfattningen att nazistsympatier var utbredda inom den svenska intelligentian i allmänhet och bland lärarna i synnerhet. På denna punkt har jag fått ett någorlunda entydigt svar. Den svenska lärarkåren var visserligen överrepresenterad i vissa protofascistiska organisationer, som SNF, RST och Samfundet Manhem, men det finns ingen grund för att påstå att lärarkåren i sin

helhet, inte ens läroverkslärarna, var nazifierade. Resultatet av min forskning tyder på att det fanns ett grundmurat avståndstagande mot denna och andra fascistiska ideologier. Om jag därmed även har punkterat den mer svårprövade myten om en utbredd svensk ”överklassnazism” är mer osäkert. Här behöver andra forskare ta vid och jag hoppas att min forskningsinsats har lagt en grund för att ta itu med andra yrkeskategorier som kollektivt utpekats som nazifierade: universitetens lärare, läkarkåren, officerskåren och poliskåren.

Med detta kommer jag in på forskningsinsatsens fortsatta betydelse, vad den har gett och vad kan den leda vidare till. En grund är lagd för att fortsätta belysa lärarkårens förhållande till de totalitära rörelserna ur andra perspektiv än det jag valt, det idémässiga. De sociala kontaktnät som de protonazistiska rörelserna utgjorde bland lärare och andra yrkesgrupper kan kanske inspireras av denna mer socialhistoriska forskning.

I kapitel 5 har den minoritet av lärare som stödde nazismen i varierande grad undersökts. Genom att ringa in denna grupp har jag visat på var i det fascistiska/protofascistiska spektret lärare av någon betydelse fanns. Det var till största delen i rörelser som ingen modern fascistforskare betraktar som fascistisk/nazistisk, utan i den protofascistiska rörelsen. Med utgångspunkt från denna inringning av var lärarna fanns, har jag identifierat några typexempel och gjort en begränsad ideologisk biografi över dem. Genom detta biograferande har jag ringat in de ideologiska bevekelsegrunder som förelåg och prövat frågan varför denna minoritet tog ställning som den gjorde. Min tes har varit att det var i utbildningsmiljöerna som mottagligheten för extrema antidemokratiska idéer grundlades. Detta förklarar varför läroverkslärarna var mer mottagliga. De universitetsmiljöer där läroverkslärarna utbildades kring sekelskiftet 1900 var till stora delar präglade av en nationalistisk antidemokratisk anda, där en grund kunde läggas för ett tänkande som var mottagligt för de idéer nazismen stod för. Det handlade i stor utsträckning om idéer som de tyska nazisterna själva fått svensk inspiration till, tankar om en nationell socialism, ett starkt germanskt skydd mot det anarkistiska och rasmässigt hotande Ryssland.

Här öppnar sig ytterligare ett nytt forskningsfält: lärarnas betydelse för organisationer som SNF, RST och samfundet Manhem. Jag antyder, med stöd av mitt forskningsresultat, att lärarkåren spelade en inte betydelselös roll i dessa organisationer, inte minst som skribenter i den nationella pressen och som föredragshållare.

Ytterligare ett område där min forskning förhoppningsvis kan inspirera till fortsatt forskning är den genusaspekt jag dragit fram. Jag gör inte anspråk på att genomgående ha lagt ett genusperspektiv på min forskning, men den skillnad mellan kvinnliga och manliga lärare jag iakttagit är dock en aspekt, som förhoppningsvis kan leda till vidare forskning. Kvinnliga lärare vågade i större utsträckning ta ställning mot nazismen. De stod för en större grad av realism och inskärpte nödvändigheten av att aktivt verka för demokratin även sedan den blivit genomförd. Denna realism och beredskap att försvara och utveckla demokratin kan spåras i större utsträckning hos kvinnorna än hos männen. Detta beror till stor del på Folkskollärarinneförbundets intima kontakter med andra kvinnoorganisationer och deras aktiva deltagande i kampen för kvinnors rättigheter, men även för mänskliga rättigheter i stort. Denna kamp och detta samarbete intensifierades efter 1936, när folkskollärarinnorna kände sig svikna av sina manliga kolleger i kampen för likalönsprincipen. Att de kvinnliga lärarna varit starkt involverade i den svenska fredsrörelsen sedan bildandet av denna rörelse på 1880-talet, gjorde dem mycket mer beredda att ta avstånd från nazismens våldsideologi och den massuggestion den ville åstadkomma. En stor del av förklaringarna är även här att söka i utbildningsmiljöerna. De flesta seminarier var enkönade när den åldersgrupp utbildade sig som var aktiv under den undersökta tiden. En annan viktig skillnad till de könsmässiga skillnaderna, är det faktum att folkskollärarna redan vid slutet av 1800-talet nådde höga poster i samhället. Därigenom fick de en position att verka ifrån och blev mindre benägna att engagera sig utomparlamentariskt. Detta i sin tur gjorde deras argumentationsstrategier vid mötet med nazismen försiktigare.

Mitt kanske största bidrag till forskningen finns på det utbildningshistoriska området. Det ger en större förståelse för den svenska lärarkårens utveckling från en ideologisk utgångspunkt. Tidigare forskning om lärarkåren har visat att kåren intog en liberal och politiskt radikal ställning mot slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Min forskning har förhoppningsvis utvecklat och differentierat denna bild. Jag har visat på vad som skedde när lärarkårens ideologiska ställningstagande utsattes för ett yttre och inre tryck, när den ideologiska grunden ifrågasattes och utmanades. Resultatet av min forskning tyder på att läraridentiteten och dess idébas, inte bara klarade av denna utmaning, utan även skärptes i demokratisk riktning. Insatt i ett större utbildningshistoriskt sammanhang belyser min forskning den vidare och komplicerade frågan om demokratiforskningen, vad demokrati är

och vad som utmärker ett demokratiskt samhälle och fostrans roll i detta samhälle.

Min forskning har visat på en brytningstid eller kanske ett ”uppvaknandets tid” mellan 1933 och 1945. Grunden läggs under den undersökta perioden för det som idag går under benämningen värdegrundstänkande. Ingående värden i min forskning var de gamla bildningsidealen från 1800-talet, med ursprung i romantikens nyhumanism, demokratikampens medborgarfostransideal och fredsfostransideal sprungna ur det sena 1800-talets massrustning och nationalistiska krigshets. Genom nazismens utmaning och stålbad kom det ut ett antal utgångsvärden i form av mer aktiva och realistiska diskussioner kring demokratifostran. Inte som ett passivt låtgåtänkande, där de andliga krafterna skulle släppas fria i en romantisk nyhumanistisk tappning. Genom argumentationen mot nazismen mognade lärarkårens tankar kring en aktiv demokratifostran och insikten att varje generation måste vinnas på nytt för demokratins ideal. Det är framförallt min analys av fredsåret 1945 som får mig att dra dessa slutsatser. Inför och strax efter fredsslutet sker en pedagogisk och ideologisk självrannsakan och ett framåtblickande som tyder på en kursförändring ideologiskt och praktiskt.

Begrepp som objektivitet, naturlig utveckling och neutralitet fick en annan innebörd efter 1945. Tiden 1933 till 1945 var en uppvaknandets tid som även belyste utvecklingsoptimismens och modernitetens problematik. Lärarkåren insåg successivt att ett passivt accepterande av de objektiva tekniska krafternas förmåga att lösa alla samhällets problem inte längre dög. Det krävdes ett aktivt val för ett öppet pluralistiskt samhälle. Det låg ingen automatik i det demokratiska samhällets utveckling. Jag fick i en anställningsintervju en gång frågan om mitt pedagogiska ideal: var det Luther eller Rousseau? Jag borde då ha svarat att båda dessa herrar dog 1945. Den nazistiska utmaningen tog död på både Rousseau och Luther i svensk pedagogiska debatten och skolpolitiken.

Studiens röda tråd har alltså varit ideologiernas möte och utmaning, där lärarkåren efter en uppvakningsprocess aktivt tar den kämpande demokratins parti och gör en aktiv demokratifostran till en del av sin identitet eller kåranda. Uppvakningsprocessen skiljer sig åt mellan de olika lärarkollektiven, vilket har att göra med graden av etablering i det svenska samhället och de positioner man ansåg sig behöva försvara. De manliga folkskollärarna och läroverkslärarna såg sig som en del av det etablerade samhället. För de manliga folkskollärarnas del skedde detta särskilt efter 1937, då de fått ställningen som statliga tjänstemän. Detta gjorde dem och läroverkslärarna

mindre benägna att kritisera och opponera. De intog en försiktigare position även visavi den nazistiska ideologin, något folkskollärarinnorna inte gjorde, vilket förklarar deras högre grad av aktivism och mod att kritisera nazismen. Detta skapade friktion, inom och mellan förbunden. Jag har visat på hur denna friktion skapade en särskild dynamik som inte återfanns i Folkskollärarinneförbundet och SAF, även om ledningarna för dessa förbund kritiserades för att ha gått för långt i nazikritisk riktning.

Det är dock enigheten som framstår som regel och att denna enighet var avvisande gentemot nazismen. De skillnader som trots allt fanns, kan till viss del förklaras med skilda utbildningsmiljöer. Läroverkslärarna utbildades och fostrades i en universitetsmiljö, som fram till första världskriget var starkt präglad av ett nationalistiskt och odemokratisk tänkande. Folkskollärarna utbildades mer isolerat på könsuppdelade seminarier. Där var pionjärandan större och det fanns en vilja att förändra samhället i en demokratisk, individualistisk och fredlig riktning. Starkast var detta på lärarinneseminarierna. Jag anser mig kunna dra denna slutsats även om jag inser att seminarieledningarna inte alltid hade denna inriktning. Många av dem var tagna ur läroverkslärarnas och de universitetsutbildades led, personer som därmed var präglade av den anda jag just beskrivit i universitetskretsar. Det verkar dock som om seminaristerna utvecklade en anda och ideologisk identitet snarare i protest mot än i samklang med seminarieledningarna. Detta är dock ett forskningsfält i sig, som min undersökning förhoppningsvis öppnar för.

Min undersökning har således visat att den svenska lärarkåren i allt väsentligt tog avstånd från nazismen och därmed stärkte sin egen demokratiska identitet och vilja att verka för en fortsatt demokratisk och fredlig utveckling. Den förpliktelse att stödja den demokratiska utvecklingen, som fanns redan på 1800-talet, mognade och skärptes, blir mer realistisk och aktiv. Detta lades en grund för efterkrigstidens pedagogiska debatt och skolutveckling. Den skolkommission som tillsattes ett år efter krigsslutet kom att präglas av denna mer nyktra syn på demokrati och demokratifostran. Den nazistiska utmaningen har lagt en grund för ett mer systematiskt tänkande kring demokratifostran. Detta präglar debatten än idag.

Förkortningar

AU	Arbetsutskott
FT	Folkskollärarnas tidning
KB	Kungliga biblioteket
KrA	Krigsarkivet
LF	Lärarinneförbundet
LR	Läroverkslärarnas Riksförbund
NF	Nationernas förbund
NT	Nationell tidskrift
RA	Riksarkivet
RST	Riksföreningen Sverige Tyskland
SF	Sverges folkskollärarförbund
SAF	Sveriges allmänna folkskollärarförening
SFF	Sveriges folkskollärarinneförbund
SNF	Sveriges Nationella Förbund
SL	Svensk lärar(e)tidning. [stavningen ändrades 1933]
SO	Svensk opposition
SÖ	Skolöverstyrelsen
TfSL	Tidning för Sveriges Läroverk
VU	Verkställande utskott

Förteckning över figurer och tabeller.

Figur 1.	Mötet mellan två forskningsfält, den nazistiska utmaningen och lärarkårens kollektiva identitet.	11
Figur 2	Toulmins argumentationsmodell.	17
Figur 3	Toulmins argumentationsmodell tillämpad på denna uppsats.	18
Figur 4.	Sammanfattning av lärarkårens identitet och bildningsideal.	51
Tabell 1.	Argumenten i *Folkskollärarnas tidning* den 21 juni 1933	61
Tabell 2.	Argumenten i Folkskollärarnas tidning 21 juni 1933, uppdelade begreppsvis.	62
Figur 5.	Argumenten i Folkskollärarnas tidning 21 juni 1933.	62
Tabell 3.	Argumentationen i *Svensk lärartidning* 6, 13 och 27 januari 1936.	70
Figur 6	Argumentationen i *Svensk lärartidning 6*, 13 och 27 januari 1936	71
Figur 7	Argumentationen i Svensk lärartidning 6, 13 och 27 januari 1936, alternativ 2.	72
Tabell 4	Argumenten i *Lärarinneförbundet* 29 juli-5 augusti, 7 och 21 oktober 1936.	75
Tabell 5	Argumenten i *Lärarinneförbundet* 29 juli-5 augusti, 7 och 21 oktober 1936, som dikotomi.	75
Tabell 6	Argumentationen i *Tidning för Sveriges Läroverk* 1936:17.	78
Tabell 7	Sammanfattning av argumentationen i *Tidning för Sveriges Läroverk* 1936.	80
Tabell 8.	Jämförelse av argumentationen mellan de tre lärarförbunden 1939.	99
Figur 8.	Jämförelse av argumentationen mellan de tre lärarförbunden 1939.	100
Figur 9	Argumentationen bland folkskollärarförbunden 1942.	116
Figur 10	Argumentationen bland folkskollärarförbunden 1942, alternativ 2.	116
Tabell 9.	Sammanfattning av argumentationen bland folkskollärarförbunden 1942.	117
Tabell 10.	Medlemsstatistik från nazistiska och protonazistiska organisationer.	133

Referenser

Otryckta källor:

Krigsarkivet, Stockholm:
Gustaf Petris brevsamling, vol.6.

Kungliga biblioteket, Stockholm:
Nils Ahnlunds brevsamling L 69:228.

Riksarkivet, Arninge, Täby:
Säkerhetspolisens arkiv, Handlingar rörande SNF, volym 44.

Handlingar rörande SNSP äldre aktsystem sakakt 1b vol. 1, pärm 5, vol.1d.

Handlingar rörande NSAP äldre aktsystem nybildade organisationer 2D vol.17.

Riksarkivet, Marieberg, Stockholm:
Gustaf Jacobsons arkiv, vol.138-140 i kopiesamlingen, (vol.1-3 i arkivet).

Kommitéhandlingarna för Kommittén för utredande av statsfientlig verksamhet, SOU 1935:8, utredningsmaterialet, YK 676 vol. 7.

Nysvenska rörelsens arkiv, vol. 11, 48, 61.

Riksföreningen Sverige Tysklands arkiv, vol.1.

Världssamling för Freds arkiv, A1, vol.1.

Säkerhetspolisens arkiv, rikspolisstyrelsen, Stockholm:
Harry Bergquists personakt, P2190.

TAM arkiv, tjänstemanna- & akademikerorganisationernas centrum för dokumentation och forskning, Stockholm:
Läroverkslärarnas riksförbunds arkiv, delvis osorterat material.

Sverges Folkskollärarförbunds arkiv.

Sveriges Allmänna Folkskollärarförenings arkiv.

Sveriges Folkskollärarinneförbunds arkiv

TCO:s arkiv, osorterat material.

Uppsala universitetsbibliotek:
Elis Håstads brevsamling.

Linköpings föreningsarkiv:
Linköpings lokalkommitté för Världssamling för freds arkiv.
http://www.linkopings.foreningsarkiv.dinstudio.se/diary_29_193.html, 12 april 2011

Otryckta publikationer:
Höjeberg, Per, *Den svenska lärarkåren och nazismen*, opublicerad magisteruppsats, Historiska institutionen, Stockholms universitet, Stockholm 2002

Skog-Östlin, Kerstin, *Folkskollärarna som yrkeskår. En fallstudie av Sveriges* [sic.] *Läraretidning 1882-1940*, opublicerad rapport, Institutionen för pedagogik, Lärarhögskolan i Stockholm, Stockholm 1999b.

Skog-Östlin, Kerstin, *Läroverkslärarna som yrkeskår. En fallstudie av Tidning för Sveriges Läroverk 1901-1940*, opublicerad rapport, Institutionen för pedagogik, Lärarhögskolan i Stockholm, Stockholm 1999c.

Skog-Östlin, Kerstin, *"The Good Teacher". A Picture of Elementary and Secondary teachers 1880-1940*, opublicerad konferensdokumentation, Pedagogiska institutionen, Örebro universitet, Örebro 2005.

Wingborg, Mats, *Tjänstemannarörelsen och förekomsten av nazism och antisemitism under 1930- och 1940-talet*, Opublicerad rapport utgiven av TCO, Stockholm 2000.

Intervjuer:

22 informanter är intervjuade fördelade på följande skolor och kön:

Lunds katedralskola: fem intervjuade, varav två kvinnor. Informanter 1-5.

Malmö flickläroverk: en kvinna intervjuad. Informant 6.

Oskarshamns samrealskola: en man intervjuad, med judisk bakgrund. Informant 7.

Norra Real i Stockholm: två män intervjuade varav en med judiskt ursprung. Informant 8-9.

Schillerska gymnasiet i Göteborg: en man intervjuad, med judiskt ursprung. Informant 10.

Östra Real i Stockholm: 12 män intervjuade, varav två med judiskt ursprung. Informanter 11-22.

Inspelningar och antecknar från dessa intervjuer förvaras hos författaren.

Offentligt tryck:
SFS 1919:880, Undervisningsplan för rikets folkskolor.

Pressmaterial:

Dagsposten 1941-1945, Officiellt organ för Sveriges nationella förbund SNF.

Folkskollärarnas Tidning (FT) 1935-45, Officiellt organ för Sverges folkskollärarförbund.

Historisk Tidskrift 1964, 2002. Bytte 1945 namn till *Sveriges Folkskollärarinnors Tidning.*

Lärarinneförbundet (LF) 1933-1944, Officiellt organ för Sveriges folkskollärarinneförbund.

Nationell Tidning (NT) 1933-1945, Officiellt organ för Sveriges nationella Förbund SNF.

Nordens Frihet 1942, Officiellt organ för Samfundet Nordens Frihet.

Svensk Läraretidning (SL) 1933-1945, Officiellt organ för Sveriges allmänna folkskollärarförening (SAF).

Svensk Tidskrift, 1924, 1928, 1929, 1932, 1938.

Den Svenske Folksocialisten. 1938-45, Officiellt organ för Svensksocialistisk Samling (SSS).

Den Svenske Nationalsocialisten.1933-38, officiellt organ för Nationalsocialistiska arbetarepartiet (NSAP).

Sverige-Tyskland 1938-1945, Officiellt organ för Riksföreningen Sverige-Tyskland.

Sveriges Folkskollärarinnors Tidning, 1945, Officiellt organ för Sveriges folkskollärarinneförbund.

Tidning för Sveriges Läroverk (TfSL) 1933-45, Officiellt organ för Läroverkslärarnas riksförbund (LR).

Trots Allt! 1941-42, Officiellt organ för Kämpande demokrati.

Vår Kamp 1931-35, Officiellt organ för Svenska nationalsocialistiska parti (SNAP).

Organisationstryck:

Franzén, Jöns, *Sveriges allmänna folkskollärarförening 1880-1930*, Stockholm 1930.

Gejrot, Herbert, Räf, Pontus, Sandén, Einar, *Lärarmatrikeln*, Stockholm 1934, 1946.

Nylund, Sven, *Sveriges allmänna folkskollärarförening 30 år*, Stockholm 1910.

Den svenska folkskolan 100 år, Föreningen, Tidskrift för Sveriges Allmänna Folkskollärarförening, Häfte 2, Stockholm 1942,

Det svenska folkundervisningsväsendet 1900-1920, Stockholm 1940.

Ett skolsekel. Minnesskrift med anledningen av folkskolans 100-årsjubileum, Stockholm 1942.

Folkskolans årsbok 1942, Sverges folkskollärarförbund.

Läroverkslärarnas riksförbunds årsbok, 1937, 1942.

Minnesskrift 1919-1944. Stockholmskretsen av Sverges folkskollärarförbund, Stockholm 1944.

Svenska folkskolans historia, band I-VI.

Svenska skolornas fredsförenings häften nummer 1-34, 1922-1945.

Sverges folkskollärarförbund. Vad det är och vad det vill, Stockholm 1935

Årsskrift för Högre allmänna läroverket å Östermalm, 1936/37, 1937/38

Litteratur:

Alm, Martin, *Americantis: Amerika som sjukdom eller läkemedel. Svenska berättelser om USA 1900-1939*, Malmö 2002.

Alm, Martin, ”Historiens ström och berättelsens fåra. Historiemedvetande, identitet och narrativitet.”, i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (red.), *Historien är nu. En introduktion till historiedidaktiken*, Lund 2004.

Berg, Fridjuv, *Folkskolan som bottenskola. Ett inlägg i en viktig samhällsfråga,* Stockholm 1883. Utgiven i faksimil av Lärarförbundet 1992.

Almgren, Birgitta, *Drömmen om Norden. Nazistisk infiltration 1933-1945*, Kristianstad 2005.

Almgren, Birgitta och Brylla, Charlotte, ”Språk och politik – teoretiska och metodiska reflektioner”, i Frank-Michael Kirsch (red.), *Bilder i kontrast. Interkulturella processer i Sverige/Tyskland i skuggan av nazismen 1933-1945*, Aalborg 2005.

Almgren, Birgitta, ”Undergången. Hitler och tredje Rikets fall”, i Frank-Michael Kirsch (red.), *Bilder i kontrast. Interkulturella processer i Sverige/Tyskland i skuggan av nazismen 1933-1945*, Aalborg 2005.

Andersson, Greger & Geisler, Ursula (red.), *Fruktan, fascination och frändskap. Det svenska musiklivet och nazismen,* Malmö 2006.

Andersson, Irene, *Kvinnor mot krig. Aktioner och nätverk för fred 1914-1940*, Lund 2001.

Andersson, Lars M, *En jude är en jude är en jude… Representationen av ”juden” i svensk skämtpress omkring 1900-1930*, Lund 2000.

Andersson, Lars M & Mattias Tydén (red), *Sverige och Nazityskland. Skuldfråga och moraldebatt*, Stockholm 2007.

Appelqvist, Gunnar, *Luthersk samverkan i nazismens skugga: Sverige och Lutherakademien i Sondershausen 1932-1945*, Uppsala 1993.

Bachner, Henrik, *Judefrågan. Debatt om antisemitism i 1930-talets Sverige*, Stockholm 2009.

Beltzikoff, Boris, *En svensk jude ser tillbaka: essäer ur ett liv*, Stockholm 1994.

Berggren, Jan, *Världskrig, kommunism och nazism i själva verket. Aktörer, åsikter och aktioner inom statlig förvaltning under andra världskriget. Exempel: Tullverket*, Stockholm 2005.

Berggren, Lena, *Nationell upplysning. Drag i den svenska antisemitiska idétraditionen*, Stockholm 1999.

Berggren, Lena, ”Nationalism, folkbildning och intellektualism, en omöjlig ekvation? Bildningsinstitutionen Samfundet Manhem”, *Tvärsnitt* 2000:2.

Berggren, Lena, ”Den svenska mellankrigsfascismen - ett ointressant marginalfenomen eller ett viktigt forskningsobjekt?”, *Historisk Tidskrift* 2002:3 a.

Bergquist, Harry, ”Nationalsocialistisk raspolitik”, i Sven Hedin (red.), *Det kämpande Tyskland,* Malmö 1941.

Bergström, Göran & Boréus Kristina, *Textens makt och mening: metodbok i samhällsvetenskaplig text- och diskursanalys*, Stockholm 2009.

Boëthius, Maria-Pia, *Heder och samvete. Sverige under andra världskriget*, Stockholm 2001.

Bokholm, Rune, *Tisdagsklubben, Om glömda antinazistiska sanningssägare i svenskt 30- och 40-tal*, Stockholm 2001.

Bokholm, Rune, *Före … Under … Efter … Motstånd mot nazismen och hjälp till dess offer*, Stockholm 2007.

Bokholm, Sif, *En kvinnoröst i manskläder. Agda Montelius 1850-1920*, Södertälje 2000.

Bronäs, Agneta, ”Demokrati samhällsundervisningen - kunskap eller fostran?” i Selander, Staffan (red.), *Kobran, nallen och majjen. Tradition och förnyelse i svensk skola och skolforskning*, Stockholm 2003.

Brylla, Charlotta, ”Kampen om språket i skuggan av nazismen”, i Kirsch, Frank-Michael (red.), *Bilder i kontrast. Interkulturella processer i Sverige/Tyskland i skuggan av nazismen 1933-1945,* Aalborg 2005.

Byström, Tora, *Nordens Frihet, Samfundet, tidningen, kretsen*, Lund 2009.

Carlsson, Holger, *Nazismen i Sverige. Ett varningens ord*, Stockholm 1942.

Cohler Riessman, Catherine, *Narrative Analysis, Qualitative Research Methods*, volume 30, Boston University, Boston 1993

Dahl, Hans Fredrik, *Vidkun Quisling , en norsk tragedi*, Stockholm 1993

Djursaa, Malene, *DNSAP. Danske nazister 1930-45,* 1981.

Ekbom, Inger, *Den kvinnliga fredstanken. Fredrika Bremer och andra i kamp för fred,* Stockholm 1991

Englund, Thomas, ”Arvet i vår skola - pedagogiskt, moraliskt, politiskt”, i *Utbildningshistoria 1990*, Skara 1990

Estvall, Martin, *Sjöfart på stormiga hav – Sjömannen och Svensk Sjöfarts Tidning inför den nazistiska utmaningen 1932-1945*, Växjö 2009.

Florin, Christina, *Kampen om katedern: feminiserings- och professionaliseringsprocessen inom den svenska folkskolans lärarkår 1860-1906*, Umeå 1987.

Florin, Christina & Johansson, Ulla, *Där de härliga lagrarna gro… kultur, klass och kön i det svenska läroverket,* Kristianstad 1993.

Griffin, Roger, *The Nature of Fascism*, Oxford 1991.

Gustavsson, Bernt (red.), *Bildningens förvandlingar*, Göteborg 2007.

Hansson, Jonas, *Humanismens kris. Bildningsideal och kulturkritik i Sverige 1848-1933*, Stockholm 1999.

Hoprekstad, Olav, *Frå lärarstriden*, Bergen 1946.

Hübinette, Tobias, *Den svenska nationalsocialismen. Medlemmar och sympatisörer 1931-1945,* Stockholm 2002.

Husén, Torsten, *Fridtjuv Berg och enhetsskolan*, Göteborg 1948.

Isling, Åke, *Samhällsutveckling och bildningsideal. Skolpolitiska längdsnitt och strukturskisser*, Pedagogiska skrifter 252, Sveriges lärarförbund, Stockholm 1973.

Isling, Åke, *Vägen till en demokratisk skola. Skolpolitik och skolreformer i Sverige från 1880- till 1970-talet*, Stockholm 1974.

Isling, Åke, *Kampen för och mot en demokratisk skola. 1. Samhällsstruktur och skolorganisation*, Helsingborg 1980.

Isling, Åke, *Det pedagogiska arvet. Kampen för och mot en demokratisk skola 2*, Stockholm 1988.

Isling, Åke (red.), *Lärare i litteraturen. En antologi till folkskolans 150-årsminne*, Stockholm 1992.

Jacobson, Gustaf, *Harald Hjärne, i serien De största märkesmännen XII*", Stockholm 1922.

Jacobson, Gustaf, "Adolf Hitler", i Hedin, Sven (red.), *Det kämpande Tyskland,* Malmö 1941.

Jacobson, Gustaf, *Farväl till skolan*, Stockholm 1946.

Johannesson, Kurt, *Retorik eller konsten att övertyga*, Stockholm 2008.

Johansson, Alf W, *Den nazistiska utmaningen. Aspekter på andra världskriget*, Stockholm 2006.

Johansson, Ulla – Florin, Christina, "Tre kulturer – tre historier. Disciplinering i läroverk, flickskola och folkskola under 1800-talets senare hälft", i Nordström, Stig G och Fredrikson, Gunnar (red.), *Utbildningshistoria 1996*.

Kallós, Daniel, *Bildningsarbetarinternationalen i Sverige. En studie av försök att organisera socialistiska och kommunistiska lärare i Sverige 1920-1940*. Lund 1984.

Karlsson, Klas-Göran, "The Holocaust as a Problem of Historical Culture. Theoretical and Analytical Challenges", i Karlsson, Klas-Göran & Zander, Ulf, (ed.), *Echoes of the Holocaust. Historical Cultures in Contemporary Europe*, Lund 2003.

Kater, Michael H, *The Nazi Party.: a Social Profile of Members and leaders 1919-1945,* Oxford 1983.

Klemperer, Victor, *LTI. Tredje rikets språk – en filologs anteckningsbok*, Stockholm 2006.

Koblik, Steven, *The Stones Cry out*. New York 1988.

Kvist Geverts, Karin, *Ett främmande element i nationen. Svensk flyktingpolitik och de judiska flyktingarna 1938-1944*, Uppsala 2008.

Levine, Paul A, *From Indifference to Activism, Swedish Diplomacy and the Holocaust; 1938-1944*, Uppsala 1998.

Liedman, Sven-Eric, "In search of Isis: general education in Germany and Sweden", i Rothblatt, Sheldon and Wittrock, Björn (red.), *The European and American university since 1800. Historical and sociological essays*, Cambridge 1993.

Lind, Martin, *Kristendom och nazism: frågan om kristendom och nazism belyst av olika ställningstaganden i Tyskland och Sverige 1933-1945*, Lund 1975.

Lundkvist, Ingmar, "Med tematik som berör", i Rosengren, Henrik och Östling, Johan (red.), *Med livet som insats. Biografin som humanistiska genre*, Lund 2006.

Lööw, Heléne, *Hakkorset och Wasakärven. En studie av nationalsocialismen i Sverige 1924-1950*, Göteborg 1990.

Markl, Peter, "Comparing Fascist Movements" i *Who Were The Fascists: Social Roots of European Fascism*, Bergen 1980.

Melin, Inga-Britta, *Lysistrates döttrar. Pionjärer och pedagoger i två kvinnliga fredsorganisationer (1898-1937),* Umeå 1999.

Miward, Alan S, *The fascist Economy in Norway*, 1972.

Neumann, Bertil, *Något försvann på vägen. En svensk judisk familj – historia, humor och kultur*, Stockholm 1989.

Niléhn, Lars H, *Nyhumanism och medborgarfostran. Åsikter om läroverkens målsättning 1920-1880*, Lund 1975.

Nilsson, Bengt, "Kön och fack folkskollärarna som exempel", *TAM revy* 1997:2.

Nilsson, Karl N Alvar, *Svensk överklassnazism 1930-1945*, Stockholm 1996.

Nordin, Svante, *Humaniora i Sverige. Framväxt-Guldålder-Kris*, Malmö 2008.

Oredsson, Sverker, *Lunds universitetet under andra världskriget, Motsättningar, debatter och hjälpinsatser*, Lund 1996.

Payne, Stanley G, "The Concept of Fascism", i *Who Were The Fascists: Social Roots of European Fascism*, Bergen 1980.

Persson, Sofia, *Läraryrkets uppkomst och förändring. En sociologis studie av lärares villkor, organisering och yrkesprojekt inom den grundläggande utbildningen i Sverige ca. 1800-2000*, Göteborg 2008.

Richardson, Gunnar, *Kulturkamp och klasskamp. Ideologiska och sociala motsättningar i svensk skol- och kulturpolitik under 1880-talet*, Göteborg 1963.

Richardson, Gunnar, *Svensk utbildningshistoria – skola och samhälle förr och nu*, Lund 1977.

Richardson Gunnar, *Svensk skolpolitik 1940-1945. Idéer och realiteter i pedagogisk debatt och politiskt handlande*, Stockholm 1978.

Richardson, Gunnar, *Akademisk bildning och folkbildning. Om bildningssynen i ett historiskt perspektiv*, Linköping 1988.

Richardson, Gunnar, *Med beundran och fruktan*, Stockholm 1996.

Richardson, Gunnar, *Torsten Rudenschöld. Samhällskritiker och skolreformator*, Stockholm 1998.

Richardson, Gunnar, *Hitlerjugend i svensk skol- och ungdomspolitik. Beredskapspedagogik och demokratifostran under andra världskriget*, Stockholm 2003.

Richardson, Gunnar, *Svensk utbildningshistoria. Skola och samhälle förr och nu*, Lund 2004.

Ringarp, Johanna, *Professionens problematik, Lärarkårens kommunalisering och välfärdsstatens förvandling*, Stockholm 2011.

Robertson, Alexa, "Narrativ analys, medietexter och identitetsforskning", i Petersson, Bo och Robertson, Alexa (red.), *Identitetsstudier i praktiken*, Malmö 2003.

Robertson, Alexa, "Narrativanalys", i Bergström, Göran & Boréus, Kristina (red.), *Textens makt och mening: metodbok i samhällsvetenskaplig text- och diskursanalys*, Lund 2005.

Rohdin, Viola och Larsson-Utas, Gunvor, *Alla tiders folkskollärarinnor, pionjärer & förbund*, Stockholm 1998.

Rosengren, Henrik, "Biografin – den humanistiska vetenskapens primat", i Rosengren, Henrik & Östling, Johan (red.), *Med livet som insats. Biografin som humanistiska genre*, Lund 2007.

Rüsen, Jörn, *Berättande och förnuft, historieteoretiska texter,* Göteborg 2004.

Sandin, Bengt, *Hemmet, skolan, fabriken eller skolan. Folkundervisning och barnuppfostran i svenska städer 1600-1850*, Lund 1986.

Sandin, Bengt, ”Skolan barnen och samhället i ett historiskt perspektivs”. i Staffan Selander (red.), *Kobran, mallen och majjen. Tradition och förnyelse i svensk skola och skolforskning*, Stockholm 2003.

Sjöberg, Mats, ”Den gode folkskolläraren. Självbild och identitet inom den manliga folkskollärarkåren 1930-1960”, i Mats Sjöberg (red.), *"Goda lärare" : läraridentiteter och lärararbete i förändring*, Linköping 2006.

Skog-Ösling, Kerstin, ”Att vara lärare – bilder ur två traditioner”, i *Utbildning och demokrati* 1999:2, Örebro 1999a.

Sparrlöf, Göran, *”Vi manliga lärare” Folkskolans lärare och lärarinnor i kamp om löner och arbetsområden 1920-1963*, Linköping 2007.

Sundgren, Per, *Kulturen och arbetarrörelsen. Kulturpolitiska strävanden från August Palm till Tage Erlander*, Stockholm 2007.

Svanberg, Ingvar & Tydén, Mattias, *Sverige och Förintelsen. Debatt och dokumentation om Europas judar 1933-1945*, Stockholm 1997.

Svenska folkskolans historia, band I-VI.

Stiernstedt, Jan, ”Gymnasieminnen från 40-talets förra hälft”, i Söderberg, Bengt G (red.), *Östra Real: högre allmänna läroverket å Östermalm 1906-1955 del VII ur samlingsverket Sveriges studenter*. Stockholm 1960.

Sturfelt, Lina, *Eldens återsken. Första världskriget i svensk föreställnings*värld, Lund 2008.

Toulmin, Stephen E., *The uses of Argument*, Cambridge 2008.

Tingsten, Herbert, *Idékritik*, Stockholm 1941.

Torstendahl, Rolf, *Mellan nykonservatism och liberalism. Idébrytningar inom högern och bondepartierna 1918-1934*, Uppsala 1969.

Torstendahl, Rolf, artikel om Elmo Lindholm, *Svenskt biografiskt lexikon*.

Torstendahl, Rolf, *Mellan nykonservatism och liberalism. Idébrytningar inom högern och bondepartierna 1918-1934*, Uppsala 1969.

Wärenstam, Eric, *Sveriges Nationella Ungdomsförbund och Högern 1928-1934*, Uppsala 1965.

Wärenstam, Eric, *Fascismen och nazismen i Sverige 1920-1940, Studier i den svenska nationalsocialismens, fascismens och antisemitismens organisationer, ideologier och propaganda under mellankrigsåren*, Uppsala 1970.

Zander, Ulf, ”Från nationell till demokratisk överideologi eller berättelsen om samhällskunskapens uppgång och historieämnets fall”, *Utbildning och demokrati* 1997:2.

Zander, Ulf, *Fornstora dagar, moderna tider. Bruket av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte,* Lund 2001.

Åkerlund, Andreas, *Mellan akademi och kulturpolitik. Lektorat i svenska språket vid tyska universitet 1906-1945*, Uppsala 2010.

Åmark, Klas, *Att bo granne med ondskan, Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen*, Stockholm 2011.

Öberg, Gustav, *Gustaf Jacobson är inte död. Berättelser och anteckningar i skuggan av Östermalm*, Göteborg 2008.

Östberg, Kjell, *Efter rösträtten. Kvinnors utrymme efter det demokratiska genombrottet*, Stockholm 1997.

Östberg, Kjell, ”Krig och fred i svensk kvinnorörelse”, i Florin, Christina, Sommestad, Lena och Wikander, Ulla (red.), *Kvinnor mot kvinnor. Om systerskapets svårigheter,* Stockholm 1991.

Östling, Johan, ”Svenska berättelser om andra världskriget. Från patriotism till universalism under efterkrigstiden”, i Andersson, Lars M. & Tydén, Mattias (red.), *Sverige och Nazityskland: skuldfrågor och moraldebatt,* Stockholm 2007.

Östling, Johan, *Nazismens sensmoral 2008. Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyningar*, Stockholm 2008.

Internetreferenser:

Berggren, Lena, *Mellan konservatism och nationalsocialism - Sveriges nationella Förbund 1930-1990*, projektansökan, http://www.idesam.umu.se/digitalAssets/6/6783_berggren_lena_snf_sve.pdf , 27 januari 2011.

Berggren, Lena, *Fascism in Sweden 1920-1950. A research project proposal*. Umeå 2002 b, http://www.idesam.umu.se/digitalAssets/6/6781_

berggren_lena_-projektbeskr_vr.pdf, (27 januari 2011).

Florin, Christina, *”Kampen om kunskap”,* Stockholm 2006, http://www.ub.gu.se/kvinn/portaler/kunskap/historik/, 20 februari 2011.

Selander, Staffan (red.), *Kobran, nallen och majjen. Tradition och förnyelse i svensk skola och skolforskning,* http://www.did.uu.se/carolineliberg/documents/Kobrannallenomajjen03.pdf, 20 februari 2011.

Denna avhandling är tillkommen inom ramen för Forskarskolan i historia och historiedidaktik (FIHD). FIHD är ett samarbete mellan Historiska institutionen vid Lunds universitet och Lärarutbildningen vid Malmö högskola och är ett resultat av Lärarlyftet, regeringens satsning på fortbildning av den svenska lärarkåren.

Antologier och licentiatavhandlingar från Forskarskolan i historia och historiedidaktik:

1. Per Eliasson, Klas-Göran Karlsson, Henrik Rosengren & Charlotte Tornbjer (red.), *Historia på väg mot framtiden. Historiedidaktiska perspektiv på skola och samhälle*, Lund 2010

2. David Rosenlund, *Att hantera historia med ett öga stängt. Samstämmighet mellan historia A och lärares prov och uppgifter*, Lund 2011

3. Maria de Laval, *"Det känns inte längre som det var länge sedan". En undersökning av gymnasieelevers historiska tänkande,* Lund 2011

4. Valter Lundell, *Den goda tanken och den onda erfarenheten. Om den kommunistiska brottshistoriens omstridda plats i den svenska historiekulturen*, Lund 2011

5. Fredrik Alvén, *Historiemedvetande på prov. En analys av elevers svar på uppgifter som prövar strävansmålen i kursplanen för historia*, Lund 2011

6. Per Höjeberg, *Utmanad av ondskan. Den svenska lärarkåren och nazismen 1933–1945*, Lund 2011

Den framväxande nazismen ställde den svenska lärarkåren inför stora utmaningar. En konfrontation ägde rum 1933-1945 mellan lärarkårens ideal och kollektiva identitet och den nazistiska våldsideologin. Denna konfrontation kom att påverka lärarkårens självreflexion och förändra den svenska skoldebatten. *Utmanad av ondskan* behandlar lärarkårens argumentationsstrategier vid detta möte. Undersökningen ringar in de dominerande argumenten, men belyser även skillnader i argumentationen. Skillnader över tid, mellan de olika lärarkategorierna samt genusrelaterade skillnader. Det är främst folkskollärar- och läroverkslärarorganisationerna som undersöks. Även enstaka lärares ställningstaganden för och mot nazismen analyseras. Majoriteten av lärararna avvisade nazismen, men en minoritet försvarade den.

Per Höjeberg (f. 1956) är verksam som gymnasielärare i historia och religionskunskap. *Utmanad av ondskan* är hans licentiatavhandling.